

KORALL

2016.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

64.

17. évfolyam • 2016.

Diktatúra alulnézetből

Baráth Katalin, Farkas Gyöngyi, Horváth Sándor,
Lantos Edit, Majtényi György, Németh Szandra,
Polyák Petra és Szécsényi Mihály tanulmányai,
valamint Gyáni Gábor írása

Ára 1250 Ft

64.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2016. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2016-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

65. Film és történelem

66. Másság és kirekesztés

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,

a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org

www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51: *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53: *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54: *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55: *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56: *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57: *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58: *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59: *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)
- 60: *Női életvilágok* (1250 Ft)
- 61: *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
- 62: *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
- 63: *Ókori társadalmak* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Diktatúra alulnézetből” című blokkunkat
Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Franciscy József: A Tiszaigari Petőfi Termelőszo-
vetkezet elnöke a téesz irodahelyiségében (1952). (Néprajzi
Múzeum Fényképgyűjtemény F1 14 174)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

DIKTATÚRA ALULNÉZETBŐL

Polyák Petra	„Osztályidegenek” az egyetemen	5
Baráth Katalin	Részleges hasonulás. Narratív identitásmodellek a történészek önéletrajzaiban (1951. december)	26
Farkas Gyöngyi	A nyílt levéltől a névtelen levélig. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás	46
Horváth Sándor	Az álruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekérvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán	69
Lantos Edit	„Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak.” Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 közt	90
Szécsényi Mihály	Lektűr és diktatúra. Epizódok Claire Kenneth író nő életéből	110
Németh Szandra	A Balaton mindenkié? A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata	137
Majtényi György	A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban	157

KÖRKÉP

- Gyáni Gábor Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? 181

KÖNYVEK

- Vázlat Európa elfüggönyözött régiójáról
Anne Applebaum: Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956.
– Ritter György 198
- Csatári Bence: Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer
könnyűzenei politikája.
– Szabó Kata 206
- Malte Rolf: Soviet Mass Festivals, 1917–1991.
– Fazekas Zsuzsanna 213
- Valuch Tibor: A jelenkori magyar társadalom.
– Alabán Péter 218
- Jobst Ágnes: A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet
és a magyar állambiztonság kapcsolata, 1955–1989.
– Harmati Róbert 223
- Germuska Pál: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai
termelés Magyarországon 1945 és 1980 között.
– Wencz Balázs 227
- Szerzőink 231
Contents 233
Abstracts 235

Polyák Petra

„Osztályidegenek” az egyetemen*

Az 1956-os forradalom egyetemi-főiskolai vonatkozásai mellett az ötvenes évek felsőoktatására irányuló kutatások legkedveltebb témája a hallgatóság összetételének átalakulása. Az elemzések elsősorban a központi céltételezésekkel és az „eredményekkel”, vagyis az egyes társadalmi csoportok részvételi arányának változásával, illetve az átalakítás jellegzetes eszközeivel – a származási kategorizálás és a szakérettségi rendszerével – foglalkoznak.¹ Ennek következtében elsősorban a pártállami elképzelések végrehajtásának „teljesítményei” ismertek: 1952/53-ra a nappali tagozaton minden második hallgató „munkás” vagy „paraszt” származású² volt (vagy legalábbis így volt számon tartva).³

A célok és eredmények, azaz a két „végpont” vizsgálata azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy – az ötvenes évek oktatásirányításához hasonlóan – a felvételizőket százalékokként és arányokként értelmezzük, ám motivációikról, továbbtanulásuk érdekében kifejtett erőfeszítéseikről nem veszünk tudomást. Ha azonban a céloktól az eredményekig vezető utat, a pozitív és negatív diszkrimináció eszközeinek „napi” alkalmazását is vizsgáljuk, megjeleníthetővé válnak a lehetséges bekerülési útvonalakat (ki)használó egyének, így az „osztályidegenek” is, akik elől elvben el volt zárva a továbbtanulás lehetősége. Ezt – kiváló tanulmányi eredmény és pozitív jellemzés alapján – kizárólag a mindenkori oktatási miniszter⁴ engedélyezhette. A különleges engedély azonban csak minimális számú jelentkező bejutását tette lehetővé, mivel az „osztályidegenek” több-

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatások a Pécsi Tudományegyetem Közhasznú Alapítvány 2014. és 2015. évi pályázati támogatásával valósultak meg.

¹ A Rákosi-korszak felsőoktatás-politikájára: Ladányi A. 1986: 18–163. A felvételi rendszer változásaira általában: Ladányi A. 1995. Egyes felsőoktatási intézmények vonatkozásában: Kissné-Molnár–Osváth 2010. Az összetétel átalakítására, a szociális kategóriákra és az ebből adódó társadalmi-mobilitási konzekvenciákra lásd például: Ladányi A. 1986: 42–53; Zsidi 1995; Majtényi 2004, 2005; Sáska 2006; Takács 2008; Nagy 2015. A felsorolt témakörök szakirodalmáról értékelő összefoglalást közöl: Vajda 2010; Nagy 2015.

² A társadalmi kategóriák sematikusságára és értelmezési lehetőségeik ebből eredő korlátaira már többen rámutattak, például: Ladányi J. 1994: 44; Majtényi 2004: 73; Majtényi 2005: 36; Sáska 2006: 598, 3. jegyzet; Nagy 2015. Jelen tanulmányban – Majtényi Györgyöt követve – e megnevezéseket idézőjelenben használok.

³ Sáska 2006: 597. Az ötvenes évek eleji hallgatói statisztikák megbízhatóságáról lásd Ladányi J. 1994: 49.

⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1951 májusától Közoktatásügyi Minisztérium (KM) néven működött tovább. 1952 novemberében önálló Felsőoktatási Minisztériumot (FoM) szerveztek, ami azonban csak néhány hónapig működött, 1953 közepén a KM és a FoM összeolvasztásával létrejött az Oktatásügyi Minisztérium (OM).

sége gyakran már a továbbtanuláshoz szükséges iskolabizottsági javaslatot sem kapta meg, ha mégis, felvételét „helyhiány” miatt utasították el.⁵

Jelen munkában figyelmem nem a megtűrték kisszámú csoportjára, hanem – a korabeli megfogalmazásban – az egyetemekre-főiskolákra „befurakodott osztályidegenekre” irányul, akik az ellenük indított fegyelmi eljárásokon keresztül kerültek a kutatás látóterébe. Őket azzal vádolták, hogy elhallgatták magukról azokat az információkat, amelyek alapján „osztályidegennek” minősültek volna. A kizárással végződő esetekben ezt olyan szándékos stratégiaként értelmezték, melyet a megvádoltak tudatosan alkalmaztak, hogy egy számukra nem biztosított előnyhöz (ti. a felsőoktatásban való részvételhez) hozzájussanak. A „művelődéshez való jogot” ugyanis az 1949. évi alkotmány kizárólag a „dolgozóknak” biztosította.⁶

Tanulmányomban a jelentkezőket a társadalmi származásuk szerint megkülönböztető kategorizálás ötvenes évek eleji gyakorlatának, valamint az 1949 és 1956 között adatelhallgatás vádjával indult fegyelmi eljárásoknak a vizsgálatával arra keresem a választ, hogyan kerülhettek mégis a felsőoktatásba az utóbb „befurakodott osztályidegenként” azonosított hallgatók.

A SZÁRMAZÁSI KATEGORIZÁLÁS GYAKORLATA AZ ÖTVENES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

A pártállami felsőoktatás-politika korábban nem tapasztalt mértékű kontrollt kívánt gyakorolni a hallgatóság mennyisége és összetétele felett.⁷ Az 1948 nyarán indított ún. egyetemi reform egyik első intézkedése a tervgazdasági logika felsőoktatásra történő kiterjesztése volt. A felvételt szabályozó augusztusi kormányrendelet⁸ a felvehető létszám megállapítását miniszteri hatáskörbe utalta, az elbírálás szempontjai közé pedig beemelte a „szociális helyzet” figyelembevételét is. A jelentkezők önéletrajzának böngészése ekkortól a felvételi folyamat állandó részévé vált. Ez bizonyos társadalmi csoportok (ti. a „munkás- és parasztfiatalok”) pozitív diszkriminációját eredményezte, amiről legkésőbb Révai József 1948. szeptemberi, MÁVAG-beli beszédéből mindenki meggyőződhetett,⁹ ám a „dolgozók” előtt a társadalmi igazságosság nevében szélesre tárt kapukon a „reakció derékhada”, „B-listások, nyugatosok és fasiszták” és „az apjuk pénzén lebzselők” nem juthattak be.¹⁰

⁵ 1952 nyarán például 238 „osztályidegent” hívtak be felvételre, akik közül 25 főt vettek fel, ők – a szakérettségiseket nem számítva – az összes felvett 0,3%-át tették ki (MNL OL XIX-I-5-d. A KM Kollégiumának 1952. július 31-i ülése).

⁶ 1949. évi XX. tc. 48. § (1).

⁷ Ez természetesen érvényes az – itt nem érintett – középiskolai beiskolázás és felvétel vonatkozásában is. Vö. Kovács 2012: 640–642.

⁸ 7870/1948. Korm. számú rendelet. *Köznevelés* 1948. augusztus 15.

⁹ Munkásifjakat a középiskolákba és főiskolákra! *Szabad Nép* 1948. szeptember 17. 1.

¹⁰ Például: Kállai Gyula: Közoktatásügyünk demokratizálása. *Szabad Nép* 1948. január 18. 5; Indul az egyetemi tanév. *Szabad Nép* 1948. október 13. 5.

E célkitűzés megvalósításához az oktatásirányításnak olyan új információkra volt szüksége a jelentkezőkről, melyek révén a kedvezményezettek és a „távol tartandók” körét pontosan elkülöníthette. Ezért a VKM 1949 tavaszától részletes káderezésüket írta elő, és az adatgyűjtés és nyilvántartás olyan rendszerét alakította ki, mellyel biztosíthatónak vélte a tanulók minden korábbinál alaposabb megismerhetőségét. Minden végzős középiskolásnak adatgyűjtő ívet kellett kitöltenie többek között tanulmányi előmeneteléről, szülei foglalkozásáról és vagyoni-jövedelmi viszonyairól. Az adatokat az osztályfőnökök, illetve a tankerületi főigazgatóságokon (1950-től a megyei tanácsok oktatási osztályain) és a középiskolákban felállított ún. iskolabizottságok ellenőrizték, majd ajánlással látták el, de a tömegszervezetek, a tanácsai és pártszervek is jellemzéseket készíthettek a felvételiző anyagához.¹¹

Jelentősen kibővült ugyanakkor az oktatásirányítás számára érdekes információk köre, a megszerzett adatok értelmezése pedig a társadalmi összetétel átalakításáért vívott „harc” eszközévé vált. A tanulók osztályhelyzetét néhány kivételtől eltekintve a szülők – 1938-as, 1944-es, valamint „jelenlegi” – foglalkozása és vagyoni-jövedelmi viszonyai alapján határozták meg. A kiemelt káderek – mint a munkásból lett párt- és szakszervezeti vagy vállalatvezetők – gyermekeit az „eredeti” foglalkozás alapján a „munkások” közé sorolták, míg 1954-től a termelősövetkezetben dolgozó parasztok automatikusan a „dolgozó paraszt” kategóriába kerültek. Az 1938-as vagy 1944-es adataik alapján „osztályidegennek” minősülő gyermekei viszont akkor is „osztályidegennek” számítottak, ha a szülők később fizikai munkásként dolgoztak.¹²

1949–1950-ben a tanulókat tizenegy, jelzőszámmal ellátott csoportba sorolták. A tizenegyedik jelölte az „egyéb foglalkozásúakat”, a felsorolás szerint „általában a kizsákmányoló foglalkozásúakat: birtokos vagy bérlő 25 kat. holdig, ha idegen munkaerőt állandóan alkalmaz, 25. kat. holdon felüli birtokos vagy bérlő, iparos, kereskedő alkalmazottal, államosítás előtti nagykereskedő, nagyiparos, vendéglős, vagyonából vagy háztulajdonából élő”, illetve „az 1945 év előtti, jelenleg más foglalkozásban lévő hivatásos katonát, csendőrt, rendőrt stb.-t”.¹³ A kategóriák elnevezése és tartalma ezt követően többször változott. A KM 1951

¹¹ MNL OL XIX-I-1-r. A VKM Kollégiumának 1949. április 12-i ülése.

¹² PTE EL VIII.205.c. Utasítás a felvételi vizsganyomtatványok és az összesítő jelentések kitöltéséhez, 1952. június 26.; PTE EL VIII.205.b. Biz. 29–1953/54. Hallgatók szociális kategorizálása, 1954. március 31.

¹³ Az első tíz jelzőszám a következő csoportokat jelölte: 1. üzemi munkás; 2. kisipari munkás; 3. közlekedési és postai fizikai dolgozók; 4. szolgáltatási ipari fizikai dolgozók és kereskedelmi alkalmazottak; 5. termelősövetkezeti csoport tagjai és az állami gazdaságok fizikai dolgozói; 6. dolgozó paraszt 1–10 kat. holdig; 7. dolgozó paraszt 10–25 kat. holdig; 8. értelmiségi alkalmazottak; 9. szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásúak és egyházi szolgálatban álló alkalmazottak; 10. dolgozó kisemberek („[k]isiparos és kiskereskedő alkalmazott nélkül, hivatali és köztisztviselési altsz. házfelügyelő”) (PTE EL VIII.203.b. 604–1949/50. Szociális kategóriák a VKM 1950. június 10-én kelt 1400-74-18/1950. VI. sz. rendelete értelmében, d. n.).

áprilisától már csupán nyolc kategóriát alkalmazott,¹⁴ ám saját kimutatásaiban is szinte csak a négy fő kategóriát – ti. „munkás”, „dolgozó paraszt”, „egyéb”, „X” – használta, utóbbival jelölve az első három csoportba nem sorolható „osztályidegeneket”, akiknek köre – „kizsákmányolók, kulákok, tőkésék, bélistás katonatisztek stb.”¹⁵ – a kisiparosok és kiskereskedők „egyéb” kategóriába sorolásával némiképp csökkent. 1952 tavaszától az „egyéb” kategóriából kiemelve önálló kategóriába sorolták az „értelmiségieket”, 1953 szeptemberétől pedig az „alkalmazottakat”.¹⁶ Utóbbival egy időben rendelte el a FoM a kategóriák átcsoportosítását, melynek során a beiratkozott hallgatók 30-35%-ának besorolását változtatták meg: elsősorban a „munkások” és az „osztályidegenek” száma nőtt,¹⁷ utóbbiaké főként az egynél több alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok és kiskereskedők visszasorolásával.¹⁸

Az adatnyilvántartás, ellenőrzés és besorolás 1949 utáni, központi utasítások alapján vázolt rendszere több ponton is összevethető a foucault-i „vizsga” jellegzetességeivel. Ezen eljárás célja, hogy az egyénről olyan ismereteket, illetve adatokat gyűjtsön, melyek lehetővé teszik megkülönböztethetőségét, aprólékos dokumentációját és társadalmi „kódokba”, kategóriákba sorolását.¹⁹ Ezáltal a normától eltérők külön számmal vagy betűvel jelölve felmutathatóvá és szankcionálhatóvá válnak, esetünkben úgy, hogy jelentkezésüket kevés kivétellel elutasítják. A kategorizálás napi gyakorlatának vizsgálatából azonban – ahogy erre már többen rámutattak – korántsem egy világos módszertannal operáló, hatékony eljárás képe rajzolódik ki.²⁰

A tanulók kategorizálását végző iskolabizottságok pontatlanságaival szemben állandóak voltak a felülvizsgáló pártszervezetek, a minisztérium és az egyetemek panaszai, melyek arra utalnak, hogy a kategóriák értelmezése a besorolás és az ellenőrzés minden szintjén meglehetősen önkényes volt. Már a tizenegy kategória redukálását is azért javasolta a VKM, mert a „széles és meglehetősen tisztázatlan” skála miatt a felvételi bizottságok „nem minden esetben tudnak [...] helye-

¹⁴ M/1. üzemi és gépállomási munkás; M/2. közlekedési, szolgáltatási, postai és egyéb fizikai dolgozó; P/3. állami gazdasági fizikai dolgozó és tszcs-tag; P/4. 0–10 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező, egyénileg gazdálkodó paraszt; P/5. 10–25 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező, egyénileg gazdálkodó paraszt; E/6. értelmiségi; E/7. köztisztviselő, egyéb alkalmazott, kisiparos, kiskereskedő, a véderő jelenlegi tényleges állományú tagja, amennyiben 1945 előtt is a véderő tagja volt; X. az 1–7. származási kategóriába nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkésék, bélistás katonatisztek stb. (Ladányi A. 1986: 48).

¹⁵ PTE EL VIII.205.c. Utasítás a felvételi vizsganyomtatványok és az összesítő jelentések kitöltéséhez, 1952. június 26.

¹⁶ Ladányi A. 1986: 107.

¹⁷ Sáska 2006: 598.

¹⁸ Ladányi A. 1986: 107; PTE EL VIII.205.b. Biz. 4–1953/54. Általános szempontok a középiskolai tanulók és az egyetemi (főiskolai) hallgatók származásának megállapítására vonatkozóan, 1953. szeptember 17.

¹⁹ Foucault 1990: 252–262.

²⁰ Az elbírálás anomáliáira utal az MDP Politikai Bizottsága által 1956. március 29-én tárgyalat előterjesztés alapján: Takács 2008: 40. A kategorizálás következetlenségeire mutat rá a tabi általános gimnázium 1956 és 1959 közötti évfolyamait vizsgálva: Somogyvári 2015.

sen dönteni”.²¹ A kategóriák számának csökkentése azonban nem könnyítette meg a vagyoni-foglalkozási helyzet három időpontja (1938, 1944 és „jelenleg”) közötti változások értelmezését, főként, hogy a „jelenlegi” állapotban az ötvenes évek elején zajló társadalom- és foglalkozásszerkezeti átalakulásoknak köszönhetően évről évre egyre nagyobb változások álltak be. Az 1953-as átcsoportosításakor az OM útmutatója úgy fogalmazott, hogy a besoroláskor a három időpontból azt a helyzetet kell hangsúlyosabban figyelembe venni, amely a tanuló társadalmi identitását, politikai nézetrendszerét legjobban meghatározhatta. Az útmutató szerint, ha az apa

„1938-ban molnárségéd volt, 1944-ben ipari felügyelő lett, majd megszerezte a mérnöki diplomát és 1947-től mérnök, a hallgató származását, függően a hallgató (tanuló) születési évtől, egyénileg kell elbírálni. Másképp bírálendő el az a hallgató, aki 1938-ban 5 éves és másképp akkor, ha 10 éves volt. 5 éves gyermek gondolkodásának kialakulását az apának pl. molnárségéd foglalkozása nem befolyásolta még annyira, mint a 10 éves gyermekét.”²²

További értelmezési problémákat rejtett, ha a tanuló valamelyik szülője meghalt, ha a szülők elváltak és a gyermeket nevelőszülő nevelte, illetve annak mértéke, hogy mennyire vették figyelembe a szűkebb-tágabb rokonságot, például a nagyszülők vagyoni és foglalkozási helyzetét, esetleges földbirtokait. A korántsem egyértelmű módszertan mellett a besorolást az „osztályharc aktuális állásának” megfelelő központi direktívák, a terv, azaz a keretszámok teljesítésének kényszere, a besorolást végzők politikai és/vagy szakmai meggyőződései, de olykor szubjektív indokok is befolyásolták.²³ A felvételit lebonyolító szervek egymástól eltérő, de egyaránt legitím szempontjaira utalt a pécsi jogi kar egy 1953-as jelentése, mely több jelentkező „X” kategóriába való átsorolását a következőkkel indokolta:

„[Ezekben az esetekben] a kategória egyéni megállapításánál *az iskola más szempontot érvényesített, mint az egyetem*. Felvételi bizottságunkat e téren a legnagyobb gondosság, az a törekvés jellemezte, hogy az »X« kategóriához tartozók ne kerüljenek az egyetemre, és ezt talán szigorúbban bíráltuk el, mint az iskola, de ez az iskola részéről sem volt durva hiba.”²⁴

²¹ MNL OL XIX-I-1-r. A VKM Kollégiumának 1950. szeptember 29-i ülése.

²² PTE EL VIII.205.b. Biz. 43–1952/53. Tervezet a szociális származás megállapításához, 1953. május 4.

²³ A kategorizálás önkényességére vonatkozó talán legextrémebb példa azé a testvérpáré, akik közül az iskolaigazgató csak egyiküket javasolta középiskolai továbbtanulásra, másikukat „származása nem megfelelő” indoklással nem (MNL OL M-KS 276-89/311. [Az MDP Szabolcs Megyei Pártbizottságának jelentése a beiskolázásról,] 1951. május 8.).

²⁴ PTE EL VIII.202.b. 855–28/1953. Felvételi vizsgák kiértékelése, 1953. augusztus 14. (Kiemelés – P. P.)

Ha az „X” kategóriába sorolással kapcsolatos korabeli kritikákat vizsgáljuk, az utóbb túl szigorúnak vagy túl engedékenynek minősített eljárásokra is találunk példákat. A központi jelentések „baloldali elhajlásnak” minősítették például azt, ha a végzést azért nem javasolták továbbtanulásra, mert szülei templomba jártak,²⁵ továbbá egyes középparasztok „kulákká” minősítésének eseteit,²⁶ illetve a pápai közgazdasági gimnázium igazgatóhelyettesének gyakorlatát, aki szerint „mindenki, aki iparendedéllyel rendelkezik, kuláknak tekintendő”.²⁷ Gyakoribb kritika volt azonban a túlzott engedékenység, az „éberség hiánya”. Az idesorolható – eddigre „leleplezett” – esetek az „osztályidegenek” bejutásának/bejuttatásának lehetséges módozatairól is árulkodnak: a „sógor, koma protekció” Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében,²⁸ a szülők jellemzésénél szereplő „csúsztatások”, mint például a „paraszt típusú pap” vagy „erőssen [sic!] középparaszt kulák” megjegyzések,²⁹ vagy annak a 22 „X”-es tanulóknak az esete, akiket 1950 nyarán javasolt továbbtanulásra a Győr-Moson-Sopron megyei tankerületi főigazgatóság, éppen akkor, amikor az MDP beiskolázási felelőse kéthetes szabadságát töltötte.³⁰ Az „osztályidegenek” helyzetbe hozására gyanakodott a KM 1951 nyarán, amikor „politikai, származási vagy egyéb okok” miatt mintegy 2000 üzemi ajánlással jelentkezőt utasítottak el,³¹ és 1952 nyarán is, amikor a megyei javaslatokhoz képest jelentősen megnőtt a jeles és kitűnő érettségivel felvettek száma (90, illetve 100%-kal), ők ugyanis mentesültek a májusban bevezetett felvételi vizsga alól.³²

Az ellenőrzés különböző szintjein „leleplezett” esetek azt is mutatják, hogy a rendelkezésre álló adatok értelmezésének hatalma megoszlott a felvételi lebonyolítását végző szereplők között, akik egymás besorolásait is folyamatos ellenőrzés alatt tartották, és azokat – a korábbiaktól eltérő szempontok érvényesítésével – meg is változtathatták.³³ Bár a kategóriák korántsem egzaktt megfogalmazásai és a besorolás szubjektív ítéleteknek is teret hagyó módszertana láthatóan nem volt maradéktalanul alkalmas az „osztályidegenek” azonosítására, a „befurako-

²⁵ MNL OL M-KS 276-89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez, d. n.

²⁶ MNL OL M-KS 276-89/311. [Az MDP Csongrád Megyei Pártbizottságának jelentése a beiskolázásról,] 1951. május 9.

²⁷ MNL OL XIX-I-1-r. A VKM Kollégiumának 1951. április 12-i ülése.

²⁸ MNL OL M-KS 276-89/311. Jelentés az 1951/52. tanév beiskolázási munkájáról, 1951. április 17.

²⁹ MNL OL M-KS 276-89/311. A Pártbizottságok és alapszervek segítsége a beiskolázás végrehajtásában, 1951. augusztus 4.

³⁰ MNL OL M-KS 276-89/311. Anyag az egyetemi beiskolázásról szóló jelentéshez, d. n.

³¹ MNL OL M-KS 276-89/311. A Pártbizottságok és alapszervek segítsége a beiskolázás végrehajtásában, 1951. augusztus 4. Gyarmati György az „osztályidegeneket” sújtó felvételi korlátozások egyik jellegzetes ellenszereként említi, hogy többen nem közvetlenül érettségi, hanem például üzemben eltöltött egy-két év után „munkásként” jelentkeztek továbbtanulásra (Gyarmati 2011: 145).

³² MNL OL XIX-I-5-d. A KM Kollégiumának 1952. július 31-i ülése.

³³ Vö. Foucault 1990: 242.

dók” elleni fegyelmi eljárások lefolytatói bekerülésüket mégsem ezzel hozták összefüggésbe.

AZ ADATELHALLGATÁS MIATT INDÍTOTT FEGYELMI ELJÁRÁSOK SAJÁTOSSÁGAI

Jelen kutatásban a VKM és utódminisztériumainak levéltári iratanyaga alapján 297 olyan hallgató fegyelmi ügyét vizsgálok, akik ellen 1949 és 1956 között osztályhelyzetükkel összefüggésben indult eljárás.³⁴ A kutatás több okból sem fogja át az ilyen típusú ügyek összességét. A felsőoktatási intézmények 1950 elejétől a képzés szakirányának megfelelő minisztérium alá kerültek, így például a műszaki, művészeti, közgazdasági, agrár-, illetve orvostudományi képzésben részt vevőkre vonatkozóan adataim nem lehetnek teljesek, ráadásul a korabeli ügyrend szerint a minisztériumhoz csak a kizárással büntetett eseteket kellett felterjeszteni, a kisebb súlyú fegyelmi büntetéseket nem.³⁵ A hallgatói fellebbezések vizsgálatakor azonban az is kiderült, hogy a felsőoktatási intézmények nem minden hallgatóval szemben folytattak le szabályszerű eljárást, hanem gyakran előfordult, hogy egyszerűen nem engedték beiratkozni őket, nem adták ki a diplomájukat, vagy csak szóban közölték velük a kizárás tényét.³⁶ Mindemellett számos olyan ügy is felbukkant, amelyben a kizárás indoklása eltért a „valódi” októl: egy budapesti jogáshallgatót 1951-ben például tanulmányi hanyagsága miatt zártak ki, ügyének 1956-os felülvizsgálatakor viszont megállapították, hogy kitelepítése volt a „valódi” indok.³⁷ Olyan esetek is ismertek, ahol az adatelhallgatás volt a „hivatalos” vád, mivel a „valós” indokot – minthogy az az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) bizalmas közlésén alapult – „nem lehetett” közölni.³⁸

Az eljárások során a hallgatókat nem közvetlenül osztályhelyzetük *miatt* zárták ki. Olyan érvelés, miszerint a hallgatót fegyelmi büntetésben részesítik, mert „kulák” származású vagy nagybátyja miniszteri osztálytanácsos volt 1938-ban, egyetlen határozat indoklásában sem szerepel, hiszen az „osztályidegen származás” önmagában nem minősült fegyelmi vétségnek. A büntetés indoka a származás *elhallgatása* volt. Az 1951-es hallgatói fegyelmi szabályzat a „szocialista erkölccsel ellentétes” magatartásformák sorában szerepeltette azt, ha a hallgató

³⁴ Az adatelhallgatás miatt indult fegyelmi eljárásokat tárgyalja a Veszprémi Egyetem vonatkozásában: Paczolay 2002; az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) bölcsészkarán: Pajkossy 2014.

³⁵ A pécsi felsőoktatási intézmények iratainak részletesebb vizsgálata arra utal, hogy az egyetemen és főiskolákon számos olyan eljárás is zajlott, mely kisebb súlyú büntetéssel vagy az eljárás megszüntetésével végződött, ezek azonban a minisztérium iratanyagából nem rekonstruálhatók.

³⁶ Például: MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K16/1955. K. A. fegyelmi ügye, d. n.

³⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 639. d. 847/855–P4/1957. Feljegyzés [P. Gy. fegyelmi ügyében], 1956. december 14.

³⁸ Például: MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. D. L. fegyelmi ügye, d. n.

„az egyetemet, vagy annak egyes dolgozóit megteveszteni igyekszik”.³⁹ Az általános megfogalmazás az 1955-ben kiadott szabályzatban konkretizálódott, ekkor már „csak” a fontos személyi vagy családi körülményekkel, illetve vagyoni viszonyokkal kapcsolatos megtevesztést értették alatta.⁴⁰

A hallgatók nyilvántartására szolgáló nyomtatványok téves vagy hamis adatokkal való kitöltése azonban már a szocialista felsőoktatási intézményekre szabott első fegyelmi szabályzat megjelenése előtt kizárással fenyegető vétséggé vált. A VKM először a Központi Statisztikai Hivatal 1949 eleji felmérése kapcsán helyezte kilátásba a kizárást,⁴¹ nyáron pedig a felvételizőket is figyelmeztették, hogy az eredeti okmányok és a benyújtott felvételi lap közötti eltérések esetén a felvétel „semmissé válik”.⁴² A figyelmeztetés, miszerint az adatlapok „hanyag kitöltése, vagy valótlan adatok bejegyzése az egyetemről (főiskoláról) való kizárást vonja maga után”, ezt követően minden ilyen jellegű nyomtatványra vastag betűvel került fel. A kijelentő módban fogalmazott „záradékot” több ügyben is a hivatalos szabállyal egyenértékűnek tekintették, noha abban ilyesmi nem szerepelt.

A legsúlyosabb büntetések, az egyetemről-főiskoláról vagy az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárás alapja az volt, hogy a hallgató nem közölt olyan, a rendszer által fontosnak tartott információt önmagáról, mely alapján őt „osztályidegen származásúként” azonosíthatták volna. A nyilvántartás és besorolás előfeltétele volt ugyanis a jelentkező „átlátszósága”, vagyis hogy a kategorizálók az egyén leírásához szükséges információkhoz hozzájussanak.⁴³ A téves vagy hamis adatok közlése a hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli „elrejtőzésnek” minősült, melyre az adott lehetőséget, hogy a besorolás alapját képező adatok nagy részét nem a hatalom képviselői „állították elő”, hanem azok az egyén önbevallásán alapultak. Neki pedig az „osztályidegen származás” szankcionálása (ti. a jelentkezés elutasítása) miatt alapvető érdeke volt, hogy ne a normától eltérő kategóriába sorolják.⁴⁴

Azzal az oktatásirányítás is tisztában volt, hogy a helytelen vagy pontatlan információk megadása olyanok számára is megteremti a bejutás lehetőségét, akiknek felvétele elől elvben elzárkózik, ezért a hallgatók ellenőrzése a tanévek elején kitöltött törzslapokon, ösztöndíjkérelmekben, életrajzokban és egyéb dokumentumokban megadott adatok összevetésével a felsőoktatási intézményekben is folytatódott. A tanulmányi osztályok ellentmondó információk ese-

³⁹ PTE EL VIII.205.b. 518–1950/51. 1400-65-11/1951. VII. VKM. számú rendelet az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában, 1951. február 12.

⁴⁰ 81/1955. (O. K. 18.) O. M. számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról.

⁴¹ PTE EL VIII.101.b. 745–1948/49. Újabb statisztikai adatfelvétel az egyetemi és főiskolai hallgatókról, 1949. január 20.

⁴² PTE EL VIII.202.b. 468–1948/49. Felvételi hirdetmény, 1949. június 2.

⁴³ Foucault 1990: 252–262.

⁴⁴ Vö. Kiss 1994: 54; Majtényi 2004: 72–73; Majtényi 2005: 71.

tén az illetékes helyi tanácsi és pártszervekhez fordultak „felvilágosításért”,⁴⁵ de utóbbiak is értesítették a felsőoktatási intézményeket, ha tudomásukra jutott, hogy egy „kuláknak” nyilvánított család gyermeke egyetemre jár. Az ellenőrzés e „hivatalos” formája mellett általában hallgatótársak, szomszédok, ismerősök bejelentései hívták fel a tanulmányi osztályok figyelmét egy-egy potenciális „osztályidegenre”.⁴⁶

Az önbevallás, mindamelllett, hogy rontotta az egyén „átláthatóságát”, a *megtéveszt, elhallgat, eltagad, félrevezet* igék és szinonimáik rendkívül gyakori használatával szándékos és szankcionálható cselekvéssé vált, ennek megállapítása pedig a hivatalos társadalomszemlélet (ön)igazolására is szolgált. A megvádolt hallgató ugyanis adatainak elhallgatásával a ráosztott társadalmi identitásnak megfelelően, azaz *ellenségként* viselkedett, ezzel pedig már nemcsak „osztályidegen származását”, hanem „osztályidegenségét” is bizonyította. Azt, hogy nem bízik a rendszer törvényességében, mely felkínálja neki a különleges miniszteri engedéllyel való bejutás lehetőségét, aminek azonban előfeltétele (lett volna), hogy feltárja „osztályidegen származását”. A debreceni természettudományi karon, egy 1952-es, feltűnően színpadias nyilvános tárgyaláson a hozzászóló hallgatótárs érvelésében a vétség a hallgató egyéni felelősségévé vált, egyúttal a nem megfelelő származás szankcionálásának ódiума is elhárult a rendszerről:

„[A] proletárdiktatúra lehetőséget ad a régi rendszer polgárainak, hogy továbbfejleszték magukat és [V. N. Gy.-nek] is lehetőséget adott volna [...] ha őszinte és becsületes lett volna az állami szervekkel és főként a pártszervezettel kapcsolatban. [...] Javasolom kizárását. De nem azért, mert kulák, hanem azért, mert hazudott. [...] Ezáltal az egész államot becsapta, becsapta az egész munkásosztályt.”⁴⁷

⁴⁵ A Pécsi Orvostudományi Egyetem tanulmányi osztálya például 1951 őszén a helyes adatszolgáltatás ellenőrzése céljából mind a 650 hallgatójáról (!) tájékoztatást kért az illetékes tanácsoktól (PTE EL VIII.203.c. 105–1951/52. Fegyelmi határozat orvostanhallgatók és szig. orvosok ügyében a pécsi orvostudományi egyetemen, 1951. november 9.).

⁴⁶ A felsőoktatási intézményekhez több névtelen vagy álnéven írt levél is érkezett. 1953 októberében a szegedi természettudományi kar egy hallgatónője ellen Kevermesről érkezett feljelentés, ahol apja 1945-ig főjegyzőként dolgozott. A „Dumitrás család” levelében felhozott vádak a tanulmányi osztály vezetője és káderese a helyszínen ellenőrizte, ám végül nem látták indokoltnak fegyelmi eljárás indítását, mivel a helyi lakosok „Dumitrásék” feljelentésének teljesen ellentmondva nyilatkoztak a családról. Mindemelllett a szegedi kiküldöttek a feljelentőket nem is találták meg, s felmerült bennük a gyanú, hogy a „kevermesi elvtársak” (ti. a tanácselnök, egy végrehajtó bizottsági tag, illetve a pártbizottsági titkár) küldhették a levelet, vagy „legalábbis tudtak a feljelentésről. Majdnem ugyanazt mondták el, amit a levél tartalmaz, ugyanazzal a stílussal, ugyanabban az előadásmódban” (MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855-A17/1953. A. M. ügye, 1953. december 2.).

⁴⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv V. N. Gy. fegyelmi tárgyalásáról, d. n. Eörsi István visszaemlékezése szerint az ELTE bölcsészkarán, 1953 tavaszán kísértetiesen hasonló érvekkel szólította fel Bóka László az évfolyamot, hogy csoportos szavazással távolítsák el egy „kulák” származású hallgatótársukat (Eörsi 2001: 81–82).

Ez a vizsgált ügyekben gyakran előforduló érvelés azt a látszatot kelti, mintha a szankcionálás nem venné figyelembe a megvádolt származását. A tárgyalások és a fellebbezések azonban mégis elsősorban a származás kérdése, az osztályhelyzet „tisztázása”, valamint az elhallgatás *oka* és *céljai* körül forogtak. A középpontban a hallgató – vagyoni-jövedelmi viszonyok, politikai meggyőződést formáló családtagok és meghatározó események (például egy körmeneten való részvétel) köré szervezett – élettörténete és annak értelmezése állt. Olyan kérdéseket jártak körül, mint például hogy az osztályhelyzet megállapítása szempontjából fontos adatnak számít-e egy külföldön élő nagybácsi; a családi üzemből a hallgató születése előtt foglalkoztatott alkalmazottak száma; az apa földbirtoka, ha a szülők már régen elváltak; egy 1946-ban felszámolt kisüzem, ha azóta az apa sztahanovista építésvezető lett; a földbirtokra vonatkozó adatokat katasztrális holdban vagy kis holdban kell-e megadni, illetve egyáltalán: a szülők vagyoni viszonyainak van-e közülük a hallgató magatartásának megítéléséhez.

A tárgyalások az iskola- és felvételi bizottságok értelmezési vitáit idézik, melyek során a fegyelmi bizottság következtetéseit ugyanúgy befolyásolták az aktuális propagandaszólamok és utasítások, a tervteljesítés szempontjai (például a végzős hallgatók kapcsán)⁴⁸ vagy éppen egyéni szakmai-politikai meggyőződésük, mint a korábbi bizottságok tagjaiét. A szegedi természettudományi kar egy 48 hold földbirtok és cséplőgép-garnitúra elhallgatásával vádolt hallgatója 1953. májusi tárgyalásán arra a kérdésre, hogy édesapját miért internálták 1945–1946-ban, eleinte többször is azt válaszolta, hogy nem tudja, majd vélhetően a „kuláklisták” felülvizsgálatával kapcsolatos családi tapasztalatokat visszavetítve azt felelte: „talán azért, mert cséplőgépe és földje volt”. Magyaroztatát a bizottság elnöke azonban nem fogadta el, ezért maga adott választ a kérdésre: „Csak az [lehetett az ok], hogy kommunistákat jelentett fel.”⁴⁹ Hasonlóan kérlelhetetlen logika zárta rövidre egy budapesti bölcsészhallgató tárgyalását, akinek szülei a harmincas években szereztek 4 hold földet, de a hallgató nem tudta vagy nem akarta megmondani, hogyan. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége egyetemi bizottságának képviselője felvetette, hogy „nem egészen tiszta” a földszerzés a harmincas években, amikor „14 ezer parasztcsalád ment tönkre”, ehhez a bizottság elnöke csak annyit fűzött hozzá, hogy a földet „csak haszonbérlet útján szerezhették. Származása tehát osztályidegen.”⁵⁰

A fegyelmi bizottságokban tehát ismételten lezajlott a hallgató társadalmi kategorizálása, de immár a hallgató jelenlétében, aki gyakran ekkor szembesült először azzal, hogy „osztályidegennek” tekintik. Az „osztályidegen” társadalmi

⁴⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–M13/1953. 1952 decemberében egy harmadéves debreceni hallgató kizárását egy oktató a fizika–kémia szakos hallgatók alacsony száma, valamint amiatt kifogásolta, hogy így a hallgatóra „eddig ráköltött pénz kidobott pénzzé válik” (Jegyzőkönyv M. E. fegyelmi ügyében tartott tárgyalásról, 1952. december 2.).

⁴⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–N15/1953. Ny. K. fegyelmi ügye, d. n.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V10/2/1953. Jegyzőkönyv Á. V. M. fegyelmi tárgyalásáról, 1953. március 20.

identitás pártállami értelmezése és a hallgató önképe gyakran feloldhatatlan ellentétbe került.⁵¹ Egy budapesti pedagógiai főiskolás hallgató 1951-es, rendkívül kimerítő tárgyalása a megvádoltak védekezési nehézségeit is mutatja:

„Detre [Pál, a fegyelmi bizottság elnöke]: [...] A kulákságról mint osztályról és a kulákról mint egyénről mi a véleménye?

B. [a megvádolt hallgató]: Likvidálni fogják őket, mert ezt a fejlődés hozza magával.

Olaszi [Ferenc, a fegyelmi bizottság titkára]: Neked egyénileg mi a véleményed?

B.: Meg kell őket szüntetni. Annyira képzettnek tartom magam, tudom, hogy a kulákság megsemmisítése történelmi szükségszerűség.

[...]

Olaszi: [...] Mégis milyen jellemvonások jellemzik a kulákat.

B.: Jellemtelen és kártevő.

Detre: Mit tart ezek után a szüleiről?

B.: Nem tudom egész pontosan, hogy kulákok. Apám senkinek sem árt. Egy tehetetlen öreg ember.

Olaszi: Tehetetlen öreg ember, aki 40 hold földön egyedül dolgozik.

[...]

Olaszi: Te kuláknak tartod magad?

B.: Nem.

Olaszi: Miért nem?

B.: Nem nézték meg a helyi viszonyokat. Helytelen volt a kategória.

Olaszi: Honnan tudod, helyes volt-e a kategória, ha azt sem tudod, hány hold földetek van.⁵²

Az adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárások 1949-től kezdődtek, a kizárások száma az „ellenséges elemek” eltávolítását sürgető pártdirektívákat követve 1953 közepéig tanévről tanévre nőtt.⁵³

1. táblázat

*A feldolgozott fegyelmi esetek megoszlása
tanévek szerint*

<i>Tanév</i>	<i>Fő</i>
1949/50.	12
1950/51.	69
1951/52.	81

⁵¹ Vö. Majtényi 2005: 47–48.

⁵² MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 847/855–5/1954. Jegyzőkönyv B. B. fegyelmi tárgyalásáról, 1951. július 11.

⁵³ A felhasznált források korábban már vázolt sajátosságai miatt az adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárásokra vonatkozó, átfogó statisztika készítésére nem vállalkozhattam. A jelen tanulmányban közölt számadatok az egyes felsőoktatási intézmények (s így a teljes felsőoktatás) tekintetében is csak részadatokat jelenítenek meg.

1952/53.	95
1953/54.	9
1954/55.	6
1955/56.	15
Nem ismert ⁵⁴	10
<i>Összesen:</i>	<i>297</i>

2. táblázat

*A feldolgozott fegyelmi esetek megoszlása
felsőoktatási intézmények szerint*

<i>Felsőoktatási intézmény</i>	<i>Fő</i>
Agrártudományi Egyetem	23
Állatorvos-tudományi Főiskola	1
Budapesti Műszaki Egyetem	10
Budapesti Orvostudományi Egyetem	2
Budapesti Pedagógiai Főiskola	13
Debreceni Orvostudományi Egyetem	6
Eötvös Loránd Tudományegyetem	92
Egri Pedagógiai Főiskola	10
Idegen Nyelvek Főiskolája	2
Iparművészeti Főiskola	1
Kossuth Lajos Tudományegyetem	15
Közgazdaságtudományi Egyetem	14
Közlekedési Műszaki Egyetem	3
Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola	1
Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem	6
Műszaki Tanárképző Főiskola	2
Pécsi Orvostudományi Egyetem	14
Pécsi Pedagógiai Főiskola	3
Pécsi Tudományegyetem	12
Számviteli Főiskola	1
Színművészeti Főiskola	1
Szegedi Orvostudományi Egyetem	2
Szegedi Pedagógiai Főiskola	6
Szegedi Tudományegyetem	34
Testnevelési Főiskola	2
Nem ismert	21
<i>Összesen:</i>	<i>297</i>

⁵⁴ Az eljárásra mindegyik esetben az 1952/53. tanévben vagy előtte került sor.

A jelen tanulmányban feldolgozott esetek között kiemelkedően magas a kizárások száma: „első fokon” (tehát még az esetleges fellebbezést megelőzően) 123 hallgatót (41,41%) zártak ki az adott felsőoktatási intézményből, 144-et (48,48%) pedig az ország összes egyeteméről és főiskolájáról.⁵⁵ E magas arány azonban a felhasznált források már említett sajátosságaiból adódik, a minisztériumi iratanyagból ugyanis elsősorban a súlyosabban szankcionált esetek ismerhetők meg, illetve néhány olyan, különösen problémásnak ítélt ügy, melyekben a döntést az intézmények inkább a minisztériumra hagyták.⁵⁶ Arra a kérdésre, hogy az adatelhallgatással kapcsolatos eljárások során milyen enyhítő körülmények játszhattak szerepet abban, hogy egyes hallgatóknak – alacsonyabb súlyú büntetések mellett, de – engedélyezték tanulmányaik befejezését, pontos választ csak az egyes felsőoktatási intézmények levéltári anyagának feldolgozása adhat.⁵⁷

Ha a fegyelmi bizottságok által kifogásolt adatok jellegét vizsgáljuk (egy-egy hallgató esetében több is előfordulhatott), a legnagyobb csoportot a „kulák” származásra utaló birtokadatok és/vagy ingóságok (például cséplőgép) elhallgatása alkotja; ez a vád 111 esetben bukkant fel (37,37%). 84 hallgatónál (28,28%) szerepelt a vádak között a saját vagy egyes rokonok múltbeli foglalkozásának, illetve magatartásának (például a Horthy-korszakban betöltött tisztviselői funkció, csendőri vagy katonatiszti pálya, „reakciós” párttagság, külföldi tartózkodás, „disszidált” rokonokkal való kapcsolattartás) vagy a család kitelepítésének elhallgatása. A fegyelmi bizottságok 31 hallgatót (10,44%) vádoltak a család önálló kisipari/kiskereskedelmi tevékenységével kapcsolatos megtévesztéssel, 27 esetben (9,09%) pedig a hallgató családját az újonnan előkerült adatok alapján a „tőkés” „nagybirtokosok” közé sorolták.⁵⁸

A szankcionálás fent ismertetett érvrendszere a tárgyalt időszakban alapvetően nem változott, a vétség súlyának megítélése azonban a „szocialista törvényesség” helyreállítását szorgalmazó 1953. júniusi, Nagy Imre-féle kormányprogram szellemében igen. 1953 októberében az OM utasította a felsőoktatási intézményeket, hogy az elmúlt évek „túlságosan merev” kizárási gyakorlatával szemben a továbbiakban az adatelhallgatás a kifogástalan magatartás és tanulmá-

⁵⁵ Fellebbezési kérelemmel 52 hallgató élt közvetlenül az eljárást követően, a minisztérium ebből 21 esetben mérsékelte vagy hatálytalanította a büntetést.

⁵⁶ Mint például a korábban említett szegedi hallgatóé esetében, ahol a „Dumitrás család” második, immár Rákosi Mátyás értesítésével fenyegető levele után döntött úgy a természettudományi kar, hogy a teljes dokumentációt felterjeszti a minisztériumhoz (MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855-A17/1953. A. M. ügye, 1953. december 2.).

⁵⁷ A pécsi felsőoktatási intézményekben például a kizárára javasoltak döntő többsége olyan hallgató volt, aki az elhallgatott adatok alapján „osztályidegennek” minősült, míg csekélyebb fegyelmi büntetésben főként azok részesültek, akik esetében az intézmények tudomására jutott adat alapvetően nem befolyásolta a hallgató osztályhelyzetét. Vö. PTE EL VIII.203.c. 105-1951/52. Fegyelmi határozat orvostanhallgatók és szig. orvosok ügyében a pécsi orvostudományi egyetemen, 1951. november 9. Döntése során több felsőoktatási intézmény mérlegelte például azt is, hogy végzős hallgatóról van-e szó (MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475-2314/1952. T. R., Sz. Á. és V. E. fegyelmi ügye, d. n.).

⁵⁸ 56 esetben az elhallgatott adat jellege ismeretlen.

nyi eredmények esetén önmagában nem elegendő ok a kizárásra, és elrendelte az ilyen okból korábban kizártak ügyeinek törvényességi felülvizsgálatát.⁵⁹ Mindközben a program és az azt magyarázó sajtócikkek sokasága is jelezte a „múlt vétségeihez” való viszony átalakulását. A kizárt hallgatók sajtó, korábban elutasított érveiket immár a *Szabad Népb*ben olvashatták:

„[A]zt a rideg, embertelen »őskutatást«, a múlt gyakran jogtalan felhánytorgatását, ami sok pártszervezetünkben a Központi Vezetőség júniusi határozata előtt tapasztalható volt, még ma is több helyen megtalálhatjuk. [...] Megtörténik, hogy olyan apró múltbeli hibákért – anélkül, hogy az évek óta végzett jó munkát figyelembe vennék – nemcsak pártfunkcióból váltanak le elvtársakat, hanem elküldik őket munkahelyükről is. [...] Az éberség valóságos kicsúfolása, hogy hatodágú rokonok foglalkozását kutatják. Fiatalokat vonnak felelősségre azért, mert távoli rokonaik vagy házasársuk rokonai a munkanélküliség elől – sokszor 40-50 évvel ezelőtt – kivándoroltak és ők ezekről nem számoltak be.”⁶⁰

Mindez számos kizárt hallgatót bátorított fel, hogy ügyének felülvizsgálatát kérje. Fellebbezéseikben az elvárt ideológiai sablonokat és fogalmi-nyelvi elemeket is felhasználva ismételten adataik akceptálhatónak vélt értelmezését alkották meg,⁶¹ kétségbe vonva, hogy azokat a fegyelmi bizottság helyesen bírálta el. 1953 után azok a fellebbezők, akik tanulmányaik során jó eredményeket értek el, kizárásuk után elhelyezkedtek, munkahelyük pozitív jellemzést adott róluk, és visszavételükkel az intézmény is egyetértett, jó eséllyel folytathatták tanulmányaikat.⁶² Az ezt követő években a felülvizsgálatokat lefolytatók a „szocialista törvényességre” hivatkozva egyre kritikusabban viszonyultak a korábbi döntésekhez, amiben persze az is szerepet játszott, hogy időközben az eljárásokat kezdeményező pártszervek, tanulmányi osztályok, de egyetemi és főiskolai vezetők is lecserelődtek. A felülvizsgálatok során az 1953-as minisztériumi utasítás egyfajta cezuraként értelmeződött, miszerint a törvénytelen vagy aránytalan büntetés meghozatala a jelentől élesen elhatárolható időszakban, „lényegében *abban az időben*

⁵⁹ PTE EL VIII.202.b. 847–22/1953. [Erdey-Grúz Tibor levele.] 1953. október 5.

⁶⁰ Kiss Károly: A „káderek” – élő emberek. *Szabad Népb* 1953. december 25. 2.

⁶¹ Vö. Farkas 2006: 166–170; Majtényi 2005: 47.

⁶² A Közgazdaságtudományi Egyetem 14 kizárt hallgatójából 3 visszavételét javasolta ekkor, emiatt Zsidi Vilmos a felülvizsgálatokat alapvetően csak „elvi lehetőségnek” tekinti (Zsidi 1995: 615). A gyakorlat azonban intézményenként erős eltéréseket mutat. A debreceni bölcsészkar 7 kizárt hallgatójából 6 esetben javasolta a határozat hatálytalanítását, az ELTE jogi kara 15 esetből 4-ben. A pécsi jogi karról 4 hallgató ügyét terjesztették fel, de ebből a dékán 3 határozatot már 1952-ben hatályon kívül helyezett. Az intézményi felülvizsgálatok elsősorban törvényességi szempontokat vettek figyelembe, a hallgatói fellebbezések elbírálásakor azonban a fent említetteket is mérlegelték, így utóbb olyanok is folytathatták tanulmányaikat, akiknek visszavételét 1953 végén az intézmények még nem javasolták (MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–9/2/1955. Fegyelmi és személyi nyilvántartási anyagok visszaküldése; PTE EL VIII.202.b. 847-22-2/1953. Az elmúlt két tanévben adatellhallgatás miatt kizárt egyetemi hallgatókról jelentés, 1953. november 5.).

történt, amikor a fegyelmi ügyek elbírálásánál a hallgató családi körülményei is döntően jöttek számításba”.⁶³

1953 októbere után jelentősen csökkent az újonnan indított eljárások és kizárások száma.⁶⁴ Bár 1955 szeptemberétől a márciusi párthatározat értelmében ismét minisztériumi utasítás szólított fel „az elmúlt évek során” beférkőzött „ellenséges, politikailag nem kívánatos elemek” eltávolítására, valamint az „osztályidegen származású hallgatók” felülvizsgálatára, az ekkor indított eljárások többségében az adatelhallgatás súlyosbító tényezőként szerepelt a fővádként „jobboldali elhajlással” vádolt hallgatók esetében.⁶⁵

BEJUTÁS ÉS BENNMARADÁS

Minthogy az eljárások során az adataik elhallgatásával „beférkőzött osztályidegen” hallgatókat „leplezték le”, felmerül a kérdés, értelmezhető-e esetükben jellemző érvényesülési stratégiaként az adatok elhallgatása. Ezért a fegyelmi ügyek dokumentációja alapján azt vizsgálom a továbbiakban, hogy a megvádoltak hogyan is kerültek a felsőoktatásba.⁶⁶

Az eljárás alá vontak közül többen választották érvelési stratégiájuknak a beismerést. Ők úgy fogalmaztak, hogy tisztában voltak azzal, hogy „valódi” adataik megadásával nem vennék fel őket, s többen arra is hivatkoztak, hogy e döntést korábbi tapasztalataik alapján hozták meg, vagyis előző jelentkezéseik során a kérdéses adatokat beírták, de elutasították őket. Egy budapesti jogász-hallgató pedig arra is utalt, hogy neki az adatok elhallgatását egyenesen az iskola-bizottság javasolta.⁶⁷ Egy kizárt számviteli főiskolás kifejezetten átgondolt stratégiát vázolt fel fellebbezésében:

„Hogy miért tagadtam le szüleim helyzetét? Már több egyetemen próbáltam a felvételem, őszinte voltam, nem vettem fel. Bizonyos szempontból ez érthető is. De én éreztem hovatartozásomat annak ellenére, hogy szüleim kulák[ok] és ezért nem nyu-

⁶³ MNL OL XIX-I-2-f. 638. d. 847/855–Z1/1957. Z. L. fegyelmi ügye, d. n. (Kiemelés – P. P.) A mondatot a minisztérium az indoklás fogalmazványából végül kihúzta.

⁶⁴ Koltai Gábor, az MDP VIII. Kerületi Pártbizottságának hatáskörébe tartozó alapszervezetek pártfegyelmi ügyeit vizsgálva hasonló tendenciát mutat ki: azaz a pártfegyelmi ügyek száma 1953-ig emelkedik, ezt követően azonban jelentősebb mértékben visszaesik, s az 1955-ben tapasztalható enyhébb emelkedés ellenére alapvetően csökkenő tendenciát mutat (Koltai 2014: 176–177).

⁶⁵ Például: MNL OL XIX-I-5-a. 341. d. 847/855–D15/1955. D. I. fegyelmi ügye, d. n.

⁶⁶ A 297 esetből 145-öt vizsgálhattam részletesebben a tárgyalási jegyzőkönyvek és/vagy a hallgatók fellebbezései, felülvizsgálati kérelmei alapján. 125 eset kizárással végződött, ebből a hallgató fellebbezése után 17 esetben a fegyelmi büntetést enyhítették (ezekre 1953 októbere után került sor). 14 esetben az eljárás alacsonyabb szintű büntetéssel végződött, 6 hallgató ellen pedig az eljárást megszüntették. A 145 esetből 1953 után 62-t vizsgáltak felül, ami után 45 hallgató folytathatta tanulmányait.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 638. d. 847/855–M9/1957. M. D. fegyelmi ügye, d. n.

godtam bele a sorozatos sikertelenségbe. Ezért úgy határoztam, hogy olyan csalással, mit később jóvá tehetek, mégis tovább fogok tanulni. Az a tudat vezetett ahhoz, hogy letagadtam szüleim vagyoni helyzetét, hogy így biztos felvesznek a Főiskolára, és ha már a tanulmányaim folyamán megismernek, 1 évi munkámat értékelni tudják, akkor nem lesz veszélyes az a tény, hogy szüleim kulákok. Tehát eltagadásom feltárását salyát [sic!] magam akartam kihozni akkor, mikor már tudtam, hogy a munkám után az én javamra billen a mérleg. Szerintem ez még korai volt. Igazoló példa, hogy miután a Fegyelmi Bizottság rájött a tényekre, kirekesztett a Főiskoláról.”⁶⁸

Az egyetemre-főiskolára való bejutás motivációjához igen gyakran társult az a fentiekben is olvasható érvelés, miszerint a hallgató helytállásával (például jó tanulmányi eredményekkel és/vagy aktív társadalmi munkával) szeretne volna bebizonyítani, hogy jóllehet „osztályidegen származású”, de ő maga nem „osztályidegen”. Az elismert adatelhallgatás ugyanakkor automatikusan szándékosnak minősült, az intézményben tanúsított magatartás megítélése pedig csapdahelyzetet rejtett. A közösségi tevékenységekkel szembeni passzivitás a hallgató kívülállását támaszthatta alá, így értelmezte például a tanulmányi csoportvezető egy budapesti jogáshallgató magatartását 1952-ben:

„Tanulmányi eredményével nem volt baj, [...] de sosem forrott össze a csoportjával. Mindig külön [húzódott], mint akinek valami takargatnivalója van. Nem tudott soha felolvadni csoportjában.”⁶⁹

A társadalmi munkában aktív hallgató esetében azonban gyakran ellenséges motivációt, tudatos „befurakodási” stratégiát feltételeztek. Az ELTE Természet-tudományi Karán, 1952 októberében tartott nyilvános fegyelmi tárgyaláson egy hallgató a korabeli propagandában gyakran felbukkanó, a rendszer bukását váró, arra felkészülő ellenségként jelenítette meg a „kulák” származásának elhallgatásával vádolt hallgatótársát (megfogalmazásával egyúttal elismerve azt is, hogy a megvádolt hallgatónak a „valódi adatok” bevallásával nem lett volna esélye bejutni):

„Ő [ti. a megvádolt hallgató] teljesen tisztában volt azzal, hogy ha a valódi adatokat bevallja, az egyetemre nem fogják felvenni, tehát az adatokat kénytelen volt meghamisítani. Kérdés az, hogy miért volt neki szükség egyetemre jönni. Véleményem szerint itt egy határozott befurakodási tendencia van. Ő arra gondolt, hogy ha a rendszer megváltozik, hasznosítani tudja itt szerzett tapasztalatait.”⁷⁰

⁶⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–U1/1953. U. L. fellebbezése, d. n.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–12106/1952. Jegyzőkönyv K. I. fegyelmi ügyében, 1952. október 1.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. S. fegyelmi ügyében, 1952. október 22.

A megvádoltak többsége azonban nem ismerte el, hogy az adatok elhallgatásával bármiféle célja lett volna, közülük többen felületességre, figyelmetlenségre vagy épp arra hivatkoztak, hogy a kérdéses adatról ők maguk sem tudtak. Érvelésük során azt emelték ki, hogy esetükben az adatok kimaradása nem *bűn*, csak *hiba*. Határozottan tagadták a szándékosságot, ugyanúgy, mint azok, akik arról próbálták meggyőzni a fegyelmi bizottságokat, hogy az általuk feltüntetett adatok „valós” képet nyújtanak társadalmi helyzetükről, és az újonnan előkerült információk ezen döntően nem változtatnak. Főképp ezekre az esetekre jellemzőek a szülők vagyoni helyzetével és a hallgatót ért politikai hatásokkal kapcsolatos értelmezési viták és hosszas fejtegetések:

„[Szüleim k]is földet béreltek s azon elkezdtek kertészkedni. Szorgos munkájukkal 30 év alatt apránként 10 hold földet szereztek, amiből váltakozva 2–5 hold volt a kert, s nyáron alkalmazottat is tartottak a háború előtt 4-5-öt is, utána 1–3-at. Szerintem egy kertészt nem lehet kuláknak venni, ha ilyen viszonyok közt dolgozik, mert míg egy kulákgazda 8-10 hold földön 2-3 napszámos mellett nem dolgozik, addig egy kertész 3-4 holdon 2-3 napszámos mellett egész családjával látástól vakulásig dolgozik. Szerintem a kertész kategorizálás szempontjából inkább kisiparos, mint parasztgazda. [...] Még sehol nem hallottam, hogy 4-5 holdas kertész[t] kuláknak vettek volna akár az újságban, akár a földműves-szövetkezeti gyűlésen.”⁷¹

Azok, akikkel szemben a felvételi szervek megtévesztése volt a vád, néhányan arra hivatkozva tagadták a szándékosságot, hogy a kérdéses adatok a felvételi bizottságok és/vagy a tanulmányi osztályok előtt ismertek voltak, vagyis az elbírálásra hivatott szervek azokkal tisztában voltak, és nem minősítették őket „osztályidegennek”. Egy szegedi vegyészhallgató így érvelt 1952. decemberi fellebbezésében:

„Az adatgyűjtő ív kérdéseire a választ legjobb tudásom szerint, teljes őszinteséggel adtam meg és semmiféle rossz szándék nem vezetett, hogy bizonyos dolgokat elhallgassak. Annál kevésbé gondolhattam erre, mert mielőtt felvettek az egyetemre, éppen édesapám előbbi vagyoni helyzetével kapcsolatban alapos káderezésnek voltam aláértve, ahol ezek a dolgok, melyek most kizárási alapot képeznek, teljes részletességgel letárgyalásra kerültek. [...] N]em volt célom és szándékom, hogy olyan dolgokat elhallgassak, amelyekről előző tanulmányaim alatt mindenki tudott.”⁷²

Az ELTE egy párttag bölcsészhallgatója 1951 decemberében pedig arra is hivatkozhatott, hogy ügyét (ti. hogy bőrkiskereskedő édesapját „munkásnak” tüntette fel) maga az egyetemi pártbizottság ítélte jelentéktelennek, amikor az

⁷¹ MNL OL XIX-I-2-f. 124. d. 847/855–K16/1954. K. A. kérelme tanulmányainak folytatására, d. n.

⁷² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2572/1952. W. Zs. fellebbezése kizárása ellen, 1952. december 15.

eljárás megindításakor pártfegyelmet kért maga ellen. Az érvelés ekkor még sikertelen volt, visszavételét csak 1954 szeptemberében engedélyezték.⁷³

Az „osztályidegeneket” sújtó felvételi korlátozások nyilvánosságából eredően – főként, ha ezt személyes tapasztalat is alátámasztotta – nem meglepő, hogy voltak, akik adataik eltitkolásával kívántak bejutni az előlük elzárt intézményekbe. Az adatelhallgatás vádjával indított eljárásoknak azonban nem mindegyike állt kapcsolatban a hallgató felvételével. A megvádoltak egy része olyan felsőbb éves hallgató volt, akik még a korlátozó intézkedések, illetve az ezeknek megfelelő nyilvántartási rendszer bevezetése előtt nyertek felvételt, s az új nyomtatványokra nem merték beírni a részletesebb adatokat, nehogy azok alapján utólag „osztályidegennek” minősítsék őket. Idesorolhatók azok is, akiknek szüleit a felvételt követően telepítették ki vagy tartóztatták le, például valutarejtegetésért vagy a beszolgáltatási kötelezettségük „elmulasztásáért”. Köztük is viszonylag nagyobb csoportot jelentenek azok a hallgatók, akiknek szülei az 1952/53 fordulóján zajló felülvizsgálat során kerültek „kuláklistára”. Az 1952 nyarán bevezetett új hallgatói nyilvántartási rendszer szerint ugyanis 1953 februárjában minden hallgatónak „változást jelentő lapot” kellett kitöltenie, melyben már olyan adatoknak is szerepelniük kellett, melyeknek korábban nem, például hogy van-e/volt-e a család tulajdonában cséplőgép, ami az 1952. évi 2. sz. törvényerejű rendelettel vált a „kulákká” nyilvánítás egyik kritériumává.⁷⁴ Ha a hallgató a listára kerülést nem jelentette, vagy nem volt olyan gyors, mint az intézményt értesítő szervek, akkor ellene fegyelmi eljárás indult. De ez történt akkor is, ha beírta az adatot, ekkor ugyanis a fegyelmi bizottságok az adatelhallgatást a felvételi idejére vetítették vissza, mondván, a hallgató 1950-es jelentkezési lapján nem tüntette fel a cséplőgépet. A hallgatók többsége pedig hiába érvelt azzal, hogy ilyen kérdés konkrétan nem szerepelt az íveken, vagy hogy nem tartották fontosnak említését. A fegyelmi bizottságok úgy vélekedtek, hogy ha nem is kérdezték, a hallgatóknak – például szöveges önéletrajzukban – erre is ki kellett volna térniük.⁷⁵

Ezekben az ügyekben tehát az elhallgatottnak vélt adatok a hallgató felvételekor még nem érdekelték a felvételt lebonyolító szerveket, más elbírálás alá estek, vagy nem is „léteztek” (mint például egy az ÁVH által elhurcolt apa holléte). A vélelmezett adatelhallgatás nem a *bejutással*, hanem a *bennmaradással* állt összefüggésben.

* * *

⁷³ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z4/1954. Z. T. fegyelmi ügye, d. n.

⁷⁴ PTE EL VIII.203.c. Felvételi 1950–60. Az egységes nyilvántartási rendszer bevezetése az egyetemeken és főiskolákon, 1952. augusztus 5.

⁷⁵ Például: MNL OL XIX-I-5-a. 93. d. 8474–0914/1952. H. Gy.-né fegyelmi ügye, d. n.; MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–V10/2/1953. Á. V. M. fegyelmi ügye, 1953. március 20.

Az „osztályidegenekkel” kapcsolatban a felvételi utasítások kategorikusan fogalmaztak: „Osztályidegen elemet az egyetemre nem veszünk fel.”⁷⁶ A felvételi korlátozások nyilvánossága, a személyes vagy az elutasított osztálytársak tapasztalatai minden bizonnyal többekben megérlelhették azt a belátást, hogy továbbtanulásuk a rendszer biztosította keretek között nem valósítható meg.⁷⁷ Ezért úgy döntöttek, hogy az őket a felsőoktatásból elvben kizáró adatokat nem hozzák a felvételük elbírálására hivatott szervek tudomására, ezáltal megakadályozva, hogy „osztályidegenként” láthatók és nyilvántarthatók legyenek. Az általuk közölt adatokat és öndefiníciójukat az iskola- és felvételi bizottságok az elbírálás pillanatában társadalmi helyzetükre nézve hitelesnek találták, s ez alapján nem azonosították őket „osztályidegenként”. Ebben azonban nemcsak az adathiány játszhatott szerepet, hanem az is, hogy az egzakt kategóriák hiánya, a besorolás többféleképpen is alkalmazható módszertana bizonyos teret hagyott a kategorizálást végzők eltérő értelmezéseinek.

A fegyelmi tárgyalásokon – egy nyílt konfliktushelyzetben – ezen értelmezési lehetőségek kerültek szembe egymással, a megvádoltaknak pedig elemi érdekük volt, hogy a társadalmi helyzetükről önmaguk által alkotott értelmezést legitimnek tüntessék fel. Noha a kizárás hivatalosan a tettet, az elhallgatást minősítette, az ügyek középpontjában egyértelműen az egyén, az „osztályidegen származás” állt, ami különösen azokban az esetekben feltűnő, ahol a vélelmezett adatelhallgatás nem a felvételhez köthető, vagyis nem a hallgatók bejutásával, hanem bennmaradásával hozható összefüggésbe. Ezek a hallgatók ugyanis bejutásukkor még akkor sem voltak „osztályidegenként felismerhetők”, ha mindent bevallottak. A hatalom ugyanis csak utóbb lett kíváncsi olyan adatokra, amelyek „felismerésüket” lehetővé tették (volna), akkor, amikor az „osztályidegenség” kritériumai a felsőoktatás számára egyáltalán fontossá váltak (például 1949/50-ben), vagy megváltoztak (például a „kulákliszták” 1952-es felülvizsgálatakor). Esetükben az adatelhallgatás nem a bejutás érdekében alkalmazott egyéni stratégia volt, erre felvételükhöz még nem volt szükségük, mivel a felsőfokú tanulmányok folytatására való jogosultságuk csak utólag kérdőjeleződött meg. Ha tudatosan éltek vele, az azért történt, mert a megváltozott kritériumrendszerek alapján bennmaradásuk került veszélybe.

⁷⁶ PTE EL VIII.202.b. 299–1950/51. 1951/52. iskolaévré felvételekkel kapcsolatos rendelkezések, 1951. június 4.

⁷⁷ Az ELTE Természettudományi Karán zajló nyilvános tárgyaláson felszólaló hallgatótárs – korábban már idézett – hozzászólása (miszerint a vádlott „kénytelen volt meghamisítani” adatait) arra is utal, hogy ezzel nagyrészt azok is tisztában voltak, akiknek a származási kategorizálás korabeli kritériumai szerint nem volt „rejtegetni valójuk” (MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. S. fegyelmi ügyében, 1952. október 22.).

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276–89. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának iratai, 1950–1956.

XIX-I-1-r. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Vezető Kollégiumának iratai, 1949–1951.

XIX-I-2-f. Az Oktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1954–1957.

XIX-I-5-a. A Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1952–1953.

XIX-I-5-d. A Közoktatásügyi Minisztérium Vezető Kollégiumának iratai, 1951–1953.

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)

VIII.101. Az Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai, 1923–1951.

VIII.202. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának iratai, 1947–1992.

VIII.203. A Pécsi Orvostudományi Egyetem iratai, 1950–1999.

VIII.205. A Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola iratai, 1948–1982.

81/1955. (O. K. 18.) O. M. számú utasítás az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. *Oktatásügyi Közlöny*. Budapest, 1955, 261–264.

Köznevelés, 1948.

Szabad Nép, 1948, 1953.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Eörsi István 2001: A szegény. In: Eörsi István: *Versdokumentumok, magyarázatokkal, 1949–1956*. Budapest, 72–88.

Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.

Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest.

Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. Budapest.

Kiss Balázs 1994: Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle* (3.) 1. 43–68.

Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.) 2010: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.) Budapest.

Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Kovács Éva 2012: A közoktatás „fejlesztési tervei” 1949–1956 között. *Történelmi Szemle* (54.) 4. 623–652.

Ladányi Andor 1986: *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Budapest.

- Ladányi Andor 1995: A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio* (4.) 3. 485–499.
- Ladányi János 1994: *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest.
- Majtényi György 2004: A szakérettségi intézményéről és a szakérettségizettekről. *Iskolakultúra* (14.) 9. 72–82.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest.
- Nagy Mária 2015: X-esek. http://www.telepesek.hu/pdf/muhely_X-es.pdf – utolsó letöltés: 2016. április 16.
- Paczolay Gyula 2002: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: Albert József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története, 1949–1999*. Veszprém, 223–278.
- Pajkossy Gábor 2014: Dicstelen lapok karunk történetéből. *2000* (25.) 2. <http://ketezer.hu/2014/02/dicstelen-lapok-karunk-tortenetebol/> – utolsó letöltés: 2016. április 16.
- Sáska Géza 2006: A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio* (15.) 3. 593–608.
- Somogyvári Lajos 2015: Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában (1953–1962). *Neveléstudomány* (3.) 3. 56–68.
- Takács Róbert 2008: *A származási megkülönböztetés megszüntetése, 1962–1963*. Budapest.
- Vajda Tamás 2010: Felvételi rendszer a szegedi egyetemeken az ’50-es években. In: Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.) 2010: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.) Budapest, 127–144.
- Zsidi Vilmos 1995: A hallgatóság és a tanári kar átalakítása a közgazdaság-tudományi egyetemen 1945–1956. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 613–617.

Baráth Katalin

Részleges hasonulás

*Narratív identitásmodellek a történészek önéletrajzaiban
(1951. december)*

Egy történész önéletrajza egy másik történész konyhájában sokféle módon feltehető. Kérdésfeltevéseink lehetnek önreflexívek („hozzám képest hogyan élt ő?”), tudománytörténetiek („mit írt, olvasott, véleményezett?”), rekrutációs és karrierszempontúak („milyen képzésen esett át, milyen pozíciókat szerzett meg, hogyan szerezte meg őket?”), módszertaniak („hogyan írt történelmet az önéletrajzában?”), társadalomtörténetiek („milyen társadalmi rétegből származott, és élete során milyenekbe tartozott?”), és így tovább.¹ Az mindenesetre egyértelmű – és ez a megállapítás az egész autobiografikus szövegkategoríára igaz –, hogy gazdagon kiaknázható forrástípusról van szó. Különösen, ha ilyesfajta szövegekből ugyanarra az időszakra és történelmi szituációra vonatkozóan több is a rendelkezésünkre áll, lehetőséget nyújtva a szinkrón összehasonlító elemzésre.

Jelen esetben éppen e szerencsés körülményről beszélhetünk. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) II. osztályának működéséről az Akadémiai Levéltárban őrzött iratok között ugyanis egy majd negyven darabból álló önéletrajz-gyűjtemény található.² Az önéletrajzokat történészek írták 1951 decemberében és 1952 januárjában. Ezek a szövegek annak a rekrutációs dömpingnek a termékei, amely a történettudományban lezajlott 1949-es hatalomátvétel, pontosabban az ezzel járó kollektívatizedelés, valamint a szovjetizációval bekövetkezett, méretükben jócskán elszabott, töredékesen végrehajtott termelési és tervekötelmények³ okozta munkaerőigény összjátékának volt a következménye. A számos lehetséges megközelítésből ezúttal egy olyan szövegközpontú vizsgálatra kerítünk sort, amely egy múltbéli kommunikációs helyzetben adott válaszként tekint az önéletrajzi szövegegyüttesre.

Az említett történeti kommunikációs helyzet a következő módon összegezhető. A hatalomváltás sajátosságaiból fakadó munkaerőhiány folyamatos toborzást igényelt; ennek során a tudomány irányító szervei különböző felhívásokkal

¹ A felhasználhatóság e területeit illeszti hierarchiába Kövér 2012a: 39: „A történetíró személyes forrásainak szerepe [...] a történetíró személyiségének, módszertani hitvallásának, személyes kapcsolatrendszerének feltérképezésében is [fontosnak bizonyult], ami – úgy tűnik – végső soron lényegesebb a történészi munka historikumának megértésében, mint a műhelymunka apró kulisszatitkai.”

² AL V.102/74. A jelen tanulmányban feldolgozott források túlnyomó része az Akadémiai Levéltárban található. A konkrét jelzeteket a következőkben csak különösen indokolt esetekben tüntetem föl, egyébiránt lásd a tanulmány végi felsorolást.

³ A történettudomány öt éves tervéről lásd Kövér 2012b.

szólították meg közönségüket, amelyek ösztöndíjat, aspirantúrát, egyszerűsített fokozatszerzést és hasonlókat kínáltak a potenciális munkaerőnek. E megszólításokra válaszok is érkeztek (jelesül az önéletrajzok), s tetten érhetőek azok az alakzatok és stratégiák is, amelyekkel a válaszadók igyekeztek dialógusra alkalmas partnerre minősíteni magukat. Mivel ezeknek a válaszoknak a megszólító fél felőli értelmezései (azaz a válaszokra adott válaszok) részben a rendelkezésünkre állnak, a kommunikáció következő fázisáról, voltaképpeni sikerességéről is tehetünk megállapításokat.

Az alábbiakban a felvázolt kommunikációs helyzetet a történészek ösztöndíjazási mechanizmusára fogjuk szűkíteni, legfőképpen azért, mert a történész-önéletrajzok forráscsoportja ennek a folyamatnak az eleme. A történésztoborzás egyéb módjai ugyan szintén nem fukarkodnak a totalitárius rendszer működését, a hozzá való alkalmazkodás típusait megvilágító tanulságokkal, a magatartásminták kategorizálását azonban az önéletrajzok felől kiindulva végezhetjük el a legeredményesebben.⁴

A KOMMUNIKÁCIÓS KÖRÜLMÉNYEK

A történettudományra nem csekély terheket rótt a nemzeti identitásnak és magának a diszciplínának a kommunista hatalomátvételtől következő, ideológiai mintákat követő átfaragása. A történettudomány öt éves terve (ami mögött olyannyira egységben és egyetértésben sorakozott föl a tudományos vezetőség, hogy a tervet végül nem publikálták, végre sem hajtották),⁵ a terv által követelt termékek legyártásához szervezett munkaközösségek, az egyetemi oktatásban végrehajtott tisztogatások⁶ és a beáramló, olykor érettségivel sem rendelkező⁷ hallgatótömeg folytán bekövetkező tanárínség egy megfelelő létszámú, produktív és irányítható, szervezhető, csoportosítható szakembergárda folyamatos üzemben tartását tette szükségessé. Hogy a történettudomány munkásokat állíthasson a historiográfia gyártósora mellé, kormányzati kezdeményezések útján, igen gyakran az MTA (azon belül

⁴ A jelen dolgozat a szerző 2013-ban megvédett disszertációjának (Baráth 2013) átdolgozott részlete. A disszertáció tágabb keretek között tárgyalja a történészek toborzásának a fordulat évét közvetlenül követő folyamatát, ideértve az aspiránsképzés és a fokozatszerzés rekrutációs csatornáit is.

⁵ Kövér 2012b, különösen 22–23.

⁶ Sajátos példája az egyetemi tanárhány okait beszédes homályban hagyó megfogalmazásnak az a fordulat, ami a rendelkezésre álló magántanárok jó részéről azt állítja, hogy őket „az egyetem nem veszi igénybe, illetve nem tudjuk használni” (AL V.102/73. Pécsi Márton: *Tervezet az egyetemi fokozatok és címek megszerzésére, illetve adására*).

⁷ A közgazdaságtudományi egyetemen például ilyenek voltak a viszonyok: „Évfolyamunk fele munkás- és parasztfiatalokból állt, olyanokból, akik korábban nem juthattak egyetemre, sőt, jórészt még középiskolába sem. [...] Kovács Erzsébet egy biai uradalmi kocsis leányaként, érettségi nélkül, tizenhat évesen ült közénk. Ő is, mint annyian mások, akik az erőteljes, sőt erőszakos primitív diszkrimináció nyomán kerültek egyetemre, hihetetlen ismeret- és készséghiányokkal küszködött” (Berend 1997: 69).

pedig a frissen felállított Történettudományi Intézet) eszközeit mozgósítva juttatta el igényeinek hírét a feltételezett célcsoporthoz. A rekrutációs csatornák az ötvenes évek derekára biztosították a munkaerőt ahhoz, hogy a történettudomány a tőle megkövetelt feladatoknak legalább egy részét teljesíteni tudja.

EGY MEGOLDÁS: AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÖSZTÖNDÍJA ÉS PRÉMIUMA

A vizsgált forráscsoport, az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratanyaga a szovjetizáció első éveire nézve ugyan kevés pontosan datált vagy összesített ösztöndíjlistát tartalmaz, annyi azért kiderül,⁸ hogy az Akadémia a történészeknek már 1949-ben is folyósított ösztöndíjakat. Érthető, hiszen az öt éves terv előmunkálatainak keretében kialakítandó munkaközösségekről korábban már hónapokon át folyt a vita, 1949. november 30-ra pedig el kellett készíteni a terv első szakaszának ütemezését.⁹ 1950 februárjában nyílt lehetőség végre konkrét munkára fogni a történészeket és történészpálántákat – utóbbiak közül többen még jócskán az egyetemi padokat koptatták, amikor tanáraik bevonták őket a közösségi munkába –, mert ekkor maga Molnár Erik, a Történettudományi Intézet igazgatója fordult ösztöndíjkérelemmel az MTA személyzeti osztályához. A kérelmet azzal indokolta, hogy „a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat az ötéves történettudományi terv 1950. évi részlettervének megvalósítására egész sor munkaközösséget szervezett”, ahol az egyetemi hallgatóknak „komoly és rendszeres munkát kell végezniük”.¹⁰ A személyzeti osztály egy héttel később munkaterveket kért az ösztöndíjazásért cserébe, amelyek három hét múlva meg is érkeztek, legalábbis negyvenegy főé, valamint további nyolcra, akik Molnár Erik eredeti felterjesztéséből kimaradtak.

Az MTA teljes II. osztályára – tehát nem csak a történészekre – vonatkozó, 1950-re datálható, havi lebontású ösztöndíjlistákon szereplők száma igen nagy változékonyságot mutat, 13–34 fő/hó között ingadozik,¹¹ a számukra folyósított

⁸ „Január 12-én kelt levelükre közlöm, hogy december hó végétől kapok tudományos ösztöndíjat. Tudományos munkámat a januári kollokviumok miatt még nem tudtam elkezdni. Az Egyetemi Történelmi Intézet február hó elején (10-ig) az egyszakos történészek és a tudományos ösztöndíjasok számára részletes munkatervet fog kidolgozni és én ennek keretében fogok tudományos munkát végezni. A részletes munkatervet február 10-ig megküldöm” (AL V.102/72. Diószegi István jelentése az MTA Társadalmi és Történelmi Tudományok Osztályának). A jelentésből kiviláglik a tudományszervezés eszeveszett tempója: az egyetemeken még ki sem osztották a feladatokat, az MTA már nemcsak folyósította az ösztöndíjat, hanem már a munkatervet is bekérte – az egyetemistától, nem a munka egyetemi intézményes szervezőjétől!

⁹ Kövér 2012b: 24–25.

¹⁰ AL V.102/72.

¹¹ A források mint a valóság letéteményesei ez esetben némileg a megbízhatatlanság példái is, hiszen a listákon gyakori a ceruzás áthúzás, átírás, javítás – hogy a felsoroltak közül végül ki kapott ösztöndíjat, az egy más forrásból (például a személyzeti osztálytól) származó listából talán kiderülhetne, mostani dolgozatom főhősei azonban egy későbbi lista szereplői.

összeg 200–800 Ft/hó. (A viszonyítás kedvéért: az első aspirantúrapályázat 1000 forintos havi díjazást ígért a sikeres pályázóknak.¹²) A listákon szereplő nevek tanúsága szerint a háború előtt-alatt diplomát, sőt doktori címet szerzők meglehetősen nagy arányban részesültek a támogatásból. Ha az ösztöndíjasok munkahelyeit nézzük, a mérleg a Történettudományi Intézet javára billen, nyomában a budapesti egyetem történezhallgatóinak csoportjával, az Országos Levéltárral, a szegedi, a közgazdaságtudományi és a debreceni egyetemmel, könyvtárakkal, az MTA dunántúli intézetével, olykor közép- és főiskolákkal, más levéltárakkal. Az egyik, dátum nélküli listán a fenti intézményekben dolgozó ösztöndíjasok száma például: 9, 8, 6, 6, 3, 3, 4, 2, 3, 1.

Ami a tematikát illeti, a munkaközösségekben az ötéves terv első kapavágásait megejtőkön kívül más területek kutatói is részesülhettek ösztöndíjban, leginkább projektalapon. Az idézett lista szerint utóbbiak között szerepelt például Kosáry Domokos a Kossuth-emlékkönyvbe rendelt tanulmánnyal (ez némi támpontot ad a lista datálásához is, mivel az emlékkönyv 1952-ben jelent meg) vagy Fekete Nagy Antal a Zsigmond-kori oklevéltárral. Az egyetemisták témavezetőit is kaptak maguk mellé, a fenti listán szereplők többségét Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál irányította (hat, illetve öt diákot), hármat bíztak Kató Istvánra,¹³ kettőt Varga Zoltánra és Bolgár Elekre, egyet-egyed pedig Elekes Lajosra és Szabó Istvánra.¹⁴

Az ösztöndíjas rendszer első számonkérési és szabályozási kísérleteiről 1952-ben adtak hírt a források, amikor is „az Akadémia Elnökségének felsőbb szervek felé egy pontos statisztikát” kellett készítenie.¹⁵ A teljes II. osztály számait

¹² Az 1950. évi 44. törvényerejű renDELETEZ kapcsolódó aspiránpályázatot a *Magyar Közlöny* 1950. december 7-i számában tették közzé.

¹³ Kató István nem maradt tartósan a tudományos közösség része. 1956-ban Kanadába emigrált, ahol aztán járművezetőként dolgozott (http://www.rev.hu/rev/images/content/kiadvanyok/petofikor/03/petofikor03_felszolalokrol.pdf – utolsó letöltés: 2016. február 28.).

¹⁴ A témavezetők sorából feltűnően hiányzik a korabeli történettudomány reprezentatív alakjai közül Molnár Erik és Andics Erzsébet, sőt Geróné Fazekas Erzsébet nevét is hiába keressük, ami arra utal, hogy ennyire közvetlenül, személyesen nemigen működtek közre a történetírás eredményeinek vagy fejleményeinek alakításában, ha tetszik, az utánpótlás-nevelésben és a tényleges kutatómunkában. A termelés felügyeletének konkrét gyakorlatáról tovább árulkodik az az 1952 első félévére datálható, rövid értékeléseket tartalmazó ösztöndíjaslista, ahol nemcsak az egyetemisták neve mellett szerepel az értékelők neve, hanem a többieké mellett is (ráadásul az itt feltüntetett negyvenhárom ösztöndíjas nagy részét ott találjuk a később tárgyalandó önéletrajzok szerzői között, ezért is fölöttébb hasznos ez a dokumentumegyüttes). Az értékelők listáján leggyakrabban Léderer Emma neve fordul elő, összesen 14 ízben, igaz, gyakran Hanák Péter, Ember Győző, Niederhauser Emil, Heckenast Gusztáv vagy Spira György társaságában. A dokumentációból az is kiviláglik, hogy a szegedi ösztöndíjasokat Mérei Gyula, a debreceniek Szabó István és Varga Zoltán irányította. Ami a pesti bölcsészkart illeti, ahol Andics professzorkodott, ott olyannyira nem foglalkoztak a jelentés elkészítésével, hogy az Akadémiának kellett fölkeresnie az ösztöndíjasokat, és így kiderítenie, hogy az illetékesek még el sem kezdtek dolgozni a témájukon. Ezért aztán egyelőre nem is folyósítottak nekik ösztöndíjat.

¹⁵ AL V.102/74. Biacsi Imre helyettes hivatalvezető feljegyzése a szakittkárók részére, 1952. február 14. A helyzet rendezésének sürgősségéről árulkodik, hogy Biacsi az adatok beszolgáltatá-

tartalmazó statisztika, amely főleg az 1951-es és 1952-es ösztöndíjas számok összehasonlítását célozta, egyértelműen tükrözi

- az ösztöndíjasok fluktuációját (a 156 ösztöndíjasból előző évben 101 semmilyen juttatásban nem részesült, a többiek közül 36-an ösztöndíjat, 19-en pedig „tudóspótlékot” kaptak),
- a „középkáderek”, illetve a „fiatal kutatók” arányának állandósulását az utóbbiak javára (1951: 30/63 fő, 1952: 62/94 fő), illetve
- a történészek többségi arányát az egész osztály ösztöndíjasai között (1952-ben 156-ból 46 volt a történész, ehhez csatlakozott 15 régész, míg a második legtöbb ösztöndíj az osztályon belül a pedagógusoknak jutott, szám szerint 20).

Ez a 156 ösztöndíjas prémiumok nélkül 1952-ben 424 800 forintot osztott – a II. osztály ezzel az összeggel az akadémiai osztályok között a középmezőnyben helyezkedett el –, ami személyenként átlagosan havi 227 forintot hozott a konyhára.

Az iratok szerint 1952 második felében az ösztöndíjasok kiválasztásának módszere a kézi vezérlésről szabályos pályáztatásra változott, ugyanekkor az ötéves terv munkálataihoz való igazodás kényszere is lanyhult. Ekkor az MTA elnöksége egy javaslatban igyekezett tisztázni az ösztöndíj-odaítélés feltételeit, amiből kitetszik, hogy az MTA az ösztöndíjat a tudomány belépő szintű toborzóeszközének szánta, elsősorban kezdő kutatóknak, ideértve a fiatalokat és a „külső”, nem intézetben kutatókat egyaránt.¹⁶ Előbbieknek prémium típusú jutalmat, utóbbiaknak havi ösztöndíjat osztott, 1000–5000 forint, illetve havi 150–400 forint összegben. A javaslat szerint a pályázatot, azaz a témákat az egyes akadémiai osztályoknak kellett kiírniuk legkésőbb 1952. december 1-jén, december 31-i beadási határidővel, vigyázva arra, hogy a téma kidolgozása „kezdő kutatótól hozzávetőleg egy év alatt elvárható” legyen.

A pályáztatás lebonyolítása szinte teljes egészében az osztályok, illetve az állandó bizottságok feladatává vált. A történészek esetében ez a fórum gyakorlatilag a Történettudományi Intézet vezetőségével volt egyenlő, ők tettek javaslatot arra, mely intézményekben függesszék ki a pályázati kiírást, ők bírálták el a beérkező pályamunkákat – javaslataikat természetesen továbbítaniuk kellett az Akadémia Elnökségéhez egy rövid felülbírálati szakaszra –, és a nyerteseket is ők értesítették.¹⁷ Az intézet vezetősége volt tehát a vár, amit az ösztöndíjat áhítónak

sára másnap délután 2-ig adott időt, megjegyezve, hogy „semmilyen indoklással nem fogadom el a határidő be nem tartását”.

¹⁶ AL V.102/74. Az MTA Elnökségének feljegyzése az 1953. évi ösztöndíjakról, 1952. november 6.

¹⁷ AL V.102/74. Juhász István osztályvezető feljegyzése Fejér Klárának, 1952. december 3. A dátumból arra következtethetünk, hogy december 1-jén mégsem sikerült kiírni a pályázatot. A kudarcról föltehetően nem a történészek tehetek, hiszen Pach Zsigmond Pál már október 27-én megtette témajavaslatait: 1. A felszabadulás és népi demokráciánk története; 2. A magyar történetírás egyes félfeudális, reakciós iskoláinak vagy azok egyes képviselőinek kritikája; 3. Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok; 4. Magyarország és az egyes népi demokráciák történelmi kapcsolata; 5. Magyar művelődéstörténet. Ha összevetjük az ötéves terv vagy a cél-

be kellett vennie, az ő – sejtett vagy kifejezett – elvárásainak kellett első körben megfelelni. Hogy összegezzük, milyen előírásoknak kellett eleget tennie egy ösztöndíjasnak 1952-ben, az MTA Elnökségének fent említett javaslatából idézünk:

„Az ösztöndíj fő célja a *kutatással foglalkozók körének kiszélesítése*, kezdő kutatóknak, valamint kutatással nem hivatásszerűen foglalkozó szakembereknek a tudományos munka felé való irányítása. Az ösztöndíjakat arra is felhasználjuk, hogy fontos (esetleg eddig elhanyagolt) területekre irányítsuk a fiatal kutatókat.” (Kiemelés – B. K.)

Azaz a pártosság szempontjai explicit formában nem kerültek elő. Két hét sem telt bele, Fejér Klára szaktitkár „az Intézet javaslata alapján” már föl is terjesztette 500-500 forint jutalomra Berend Istvánt [sic!], Vörös Károlyt és Trócsányi Zsoltot. Az első ugyanis „igen eredményes kutatásokat” folytatott a gyáripar témájában, az utóbbiak pedig „nemcsak becsületesen teljesítették az eddigiekben munkatervüket, hanem nagy anyag alapján a vártnál jelentősebb tudományos eredményeket értek el”.¹⁸ E három sikeres történész „dolgozó” önéletrajzát (és benne identitászerkesztő stratégiáját) is megtaláljuk a következőkben vizsgált önéletrajz-gyűjteményben.

A TÖRTÉNÉSZI ÖNÉLETRAJZOK RENDSZERTANA

Czesław Miłosz – hosszú évtizedek múltán is megdöbbenően pontosnak és minden sztálini típusú társadalomra igaznak tűnő – láttelepe az értelmiség beilleszkedésének négyféle magatartástípusát különbözteti meg olyképpen, hogy megírta ezeknek a sztálinista rendszert megelőzően kezdődő, majd a rendszerhez való alkalmazkodásba torkolló történetét. Az ő típusai: a moralista, a boldogtalan szerelmes, a Történelem rabszolgája és a trubadúr. Miłosz egy okfejtést rendel a tipológia elé, amelyben árnyalja az eljárását, és föltárja saját indítékait:

„Talán jobb is, hogy nem tartoztam a hívők közé. A hitehagyottakban gyakran alakul gyűlölet az elszakadás és a szektásság érzése, de velem nem történt ilyen a távozásom után. Ha az rendeltetett nekem, hogy pogány maradjak életem végéig, az még nem jelenti azt, hogy nem kell törekednem az Új Hit lehető legjobb megértésére, amelynek ma annyi kétségbeesett, elkeseredett ember hódol, aki nem talál reményt sehol máshol. De »megérteni« nem ugyanaz, mint »mindent megbocsátani«. A szavaimmal egyben tiltakozom is. Megtagadom azt a jogot a doktrínától, hogy igazolja

hiteleből támogatott tervtémák listájával (1950 és 1951, Kövér 2012b: 25–26, 30–31), kevés átfedést találunk, amiből látható, milyen prioritást élvezhetett ekkor a történészek öt éves terve az ösztöndíjasoknak szánt feladatok szintjén.

¹⁸ AL V.102/74. Fejér Klára szaktitkár feljegyzése „Erdey-Grúz elvtársnak”, 1952. november 18. Ránki György, aki az ösztöndíjaslistákon rendre Berenddel együtt, egyazon téma mellett szerepelt, ezúttal valamiért nem volt a fölterjesztettek között.

a nevében elkövetett bűnöket. A mai kor emberétől pedig – aki elfelejti azt, hogy milyen nyomorúságos ahhoz képest, ami ember mivoltában lehetne – azt a jogot tagadom meg, hogy a saját mércéjével mérje a jövőt és a múltat.”¹⁹

A Miłosz-féle modellezés egy történész számára azért lehet vonzó, mert valóban megértésre törekszik abban az értelemben, hogy az elbeszélői hangban csak mérsékeltén van jelen a Győztes pozíciójából történő ítélethirdetés, elhatárolódás és az ironikus kicsinyítésre törő hajlam. Ráadásul a modellidentitások elbeszélésekben születnek meg, ami szintén könnyíti a megértést, sőt jóval árnyaltabbnak hat, mint egy szinkrón leíró-jellemző összegzés. Ugyanakkor a kornak – és az utókornak, beleértve a történelmet – a megértésben érvényesülő „saját mércéje”, úgy tűnik számomra, elkerülhetetlen körülmény.

Az a kategorizálás, amelynek tükrében vizsgálni fogjuk a történészek önéletrajzainak gyűjteményét, egyszerre hasonló és eltérő céllal született, mint Miłosz. Egyrészt nincs módunkban és szándékunkban olyan részletességgel fölvázolni az egyes modell típusok egyenkénti élettörténetét, mint ahogy azt a Nobel-díjas lengyel szerző tette; ugyanakkor jóval több önéletrajz áll a rendelkezésünkre, ezért a kategóriákat elválasztó vonal némileg biztosabb kézzel rajzolható föl, annak ellenére, hogy a konstrukció – mint minden, elbeszélésekre vonatkozó kategorizálás – bizonyára eltérően is megépíthető. Másrészt az alábbiakban hangsúlyozottan az adott önéletrajzi figurák kategorizálását igyekezünk véghez vinni, nem pedig a szerzők életrajzilag dokumentált magatartásmintáit.²⁰ Vagyis jelen esetben nem célunk az „XY ezt írta, de a valóságban előzőleg/közben/később így élt” típusú summázat, és ez az oka, hogy az egyes szövegrészek szerzőit nem nevezük néven. Az elemzés szövegközpontúsága tehát maga után vonja azt a belátást, miszerint az önéletrajzok állításai nem az igazság-hazugság kettősségének mérlegén fognak megmértettni,²¹ ami felé pedig a totalitárius történelmi keretek erősen taszítják a korabeli intézményes diszkurzusban felbukkanó autográf dokumentumok értelmezőjét. Nehéz is megszabadulni a „győztes utókorból” ivódott előfeltételezéstől, hogy ezeket a szövegeket valamiféle mimetikus alapállás diktálta, és minden állításuk a rendszerhez való idomulás bizonyítékaként kezelendő, azaz valamilyen mértékben-módon-arányban mindegyik hazug. Mindazonáltal kétségünk van afelől, hogy a szövegalakító indítékokhoz valaha is igazán közel

¹⁹ Miłosz 2011: 13.

²⁰ Életrajzi archetípusok, minták, sablonok keresését, azonosítását az a tapasztalat is ösztönzi, miszerint az önéletrajzok alapvetően prefiguráltak, vagyis érvényesülnek bennük a már ismert, gyakran irodalmi eredetű élettörténet-modellek. „A nem irodalmi érdekeltségű történelmi visszamemlékezés is végső soron az elbeszélésalakzatok feltételrendszerére van utalva. [...] Valószínűleg az egyes paradigmatis énképzetek is ilyen mintáknak tekinthetők, az irodalmi művekben szereplő személyek áthagyományozódó alakzataihoz hasonlíthatóan, melyek [...] toposzszerű élettörténet-alakulatokat feltételeznek. A »szigorú tudományoknak« legalábbis számolniuk kell(ene) e helyzettel” (Mekis 2002: 36–37).

²¹ Kizárólag a szövegen belüli eszközökből nem állapítható meg, hogy az önéletrajzi szöveg „hiteles”-e, „igaz”-e, a benne leírtak megtörténtek-e (Lejeune 2003).

tudnánk férközni, de ez a nehézség a történelmi elbeszélés egyik szükségszerű és mindenkori paradoxona.

A FORRÁS ÉS AZ OSZTÁLYOZÁS MÓDJA

Vizsgálatunk alapját 42 történész²² ugyanabban az időszakban (főként 1951 decemberében, kisebb számban 1952 januárjában), ugyanazzal a céllal (ösztöndíj elnyerése) született önéletrajza képezi. A szövegek terjedelme többnyire egy-két, néhány esetben három-négy gépelt vagy kézzel írt oldal. Előre eláruljuk, hogy e szövegek sikeresnek bizonyultak, hiszen az önéletrajzok szerzőinek neve (foglalkozással, munkahellyel, témával, az egyetemistáknál témavezetővel) kivétel nélkül²³ szerepel a korábban említett ösztöndíjlistán.

Miłosz a fent idézett szövegben hitként emlegeti a sztálinista rendszerhűséget. Kézenfekvőnek tűnik hát, hogy *bibliai névvel* illessük a szövegbeli identitások archetípusait. Ez az eljárás azért is hasznos, mert az emlegetett bibliai alakok ismertsége széles körű, legalábbis más, irodalmi vagy egyéb forrásból merített figurákhoz képest; nem beszélve a példatár gazdagságáról. Hangsúlyoznunk kell, hogy az elnevezés jelen esetben metaforikus funkciót tölt be: a bibliai elbeszélések szereplőinek jellemzői alapján különítjük el az önéletrajzokból kiolvasható archetípusokat. Vagyis nem célunk a sztálinista és a vallásos attitűd esetleges párhuzamainak fejtegetése.

A narratívák felépítésükben – terjedelemtől függetlenül – egyként jellemzi a következő tematikus rend (a 3–6. témák sorrendje az illető életkorától függ):

1. származás,
2. elemi és középszintű iskoláztatás,
3. felsőoktatás, előmenetel, mesterek,
4. világháború(k),
5. családalapítás,
6. munka és munkahelyek,
7. jelenlegi állapot.

²² Babics András, Bánkuti Imre, Benda Kálmán, Bélay Vilmos, Berend Iván, Berlász Jenő, Bíró Jenő, Bíró József, Borsa Iván, Dr. Darvas István, Deák Imre, Dercsényi Móric, Esze Tamás, Fekete Nagy Antal, Földi Tamás, Girus Károly, Györfly György, Kerekes István, Dr. Komjáthy Miklós, Kornidesz Mihály, Kubitsch Imre, László József, Lőrincz Zsuzsa, Magos György, Markó Árpád, Mikulási Béla, Nagy Balázs, Nagy Lajos, Pálffy Ilona, Rác István, Ránki György, Dr. Rúzsás Lajos, Sándor Vilmos, Sinkovics István, Székely Erzsébet, Székely Lajos, Thim József, Trócsányi Zsolt, Urbán Aladár, Veres Miklós, Vörös Károly, Wellmann Imre.

²³ Az ösztöndíjasok közül nem mindenkinek az önéletrajza található meg az iratok között, például Kosáry Domokosé sem; Merényi Lászlónak csak a munkaterve került a szövegeket őrző AL V.102/74 jelzetű dobozba. További hiányzók: Márfy Károly (ez idő szerint nyugdíjas könyvtáros), Hanzó Lajos (szarvasi gimnáziumi tanár), Soós Imre (egri levéltáros), Dobó Ilona, Gaál Endre, Schmidt Janka (mindhárman szegedi egyetemi hallgatók, Mérei diákjai), Korom Mihály, Tokodi Gyula (budapesti egyetemi hallgatók, témavezetőjük Kató István), Mezey László (könyvtáros az Egyetemi Könyvtárban).

Tehát leszögezhetjük, hogy a beszélők feltételezése szerint ezekről az eseményekről kívántak értesülni a pályázat kiírói; illetve hogy az egységes tematika egy hagyományozódó „hivatalos” önéletrajzi elbeszélésformát tükröz, amelyről talán az is kijelenthető, hogy máig érvényben van.

A tematikai fegyvermezetségen túl még számos egyéb szövegjellemzőt tárgyalhatnánk, ám a jelen dolgozat elsősorban az identitásformációkra összpontosít. Bár a kategorizációval az egyedi szövegjegyek némiképp háttérbe szorulnak, cserébe nyerhetünk egy olyan szimptomatikus tipológiát, amelynek hálójában kirajzolódik a narratív történeti identitások négy alaptípusa, sugallva, hogy az ösztöndíjra pályázók közel sem azonos módon reagáltak a feltételezett elvárásokra.

Az önéletrajzi alakzatokról összefoglalóan elmondható, hogy szövegszervező erejük, textuális jelenlétük különböző fokú. Találkozhatunk a narratív identitást komplexen értelmező formációval éppen úgy, mint töredékesebb, különböző identitásokat egymás mellé helyező változattal, sőt kimondottan antfiguratív eljárásokkal is. Leírásunkban az előbbitől kezdve haladunk az utóbbiak felé.

A NÉGY NARRATÍV IDENTITÁSMODELL

1. Jónás – a fokozatos megvilágosodás története

Az egyik legnépszerűbb kategória, tizenhárom önéletrajz sorolható ide, szerzőik között találunk 1909-ben születettet csakúgy, mint 1931-est. Ezeket az elbeszéléseket az igaz küldetés egészen föl nem ismerésének, az egyidejű közeledésnek és távollétnek, a megkétszágességnek, a „még nem”-től a „már igen”-ig feszülő történetívnek az alakzata hatja át.

Az idetartozó önéletrajzok bővelkednek a gyermekkori, háború alatti nélkülözés plasztikus leírásaiban, általánosságban jellemző rájuk a nehézségek kidomborítása (a részleteket szövegűen közöljük, a helyesírási hibák javításával):

„Szüleim kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy maguk és két gyermekük sorsán segítsenek.”

„[A szociáldemokrata apát] 1944. ápr. 5-én a politikai rendőrség letartóztatta Sárvarra, majd Nagykanizsára internálták, majd átadták a németeknek. 1945 januárjában Apámat a fasiszták agyonlőtték. Anyám Budapesten él, nemzeti gondozott.”

„A Wekerle-telepen eltöltött 8 év rendkívül mély nyomokat hagyott bennem. Egy társas munkaház 2 szoba-konyhás lakásában tizenhárman éltünk, s a tanulásra kedvező helyet otthon sehol nem találtam.”

Gyakori és kiemelkedően jellemző momentum a „helyes párt” (idejében) föl nem ismerésének önkritikus, öngazoló vagy akár értékelés nélkül hagyott emlí-

tése (olyan is akad, aki egyenesen a kommunista irányítású Magyar Demokrati-
kus Ifjúsági Szövetségből lépett a cserkészek közé):

„1945-ben léptem be az SZDP-be, 1948 márciusában felismerve korábbi tévedése-
met, visszaadtam tagkönyvemet és beléptem az MKP-ba.”

„Fejlődésemet meghatározta, hogy a Népszava és a nálunk található volt néhány
szoc. dem. kiadású könyv betűin tanultam meg az olvasást is. [...] Gyűlöltem
a fasizmust, de nem szerettem a kommunistákat sem. Ilyen volt rám a Népszava
hatása.”

„[A] felszabadulás előtt, az idealista filozófiai irányok és világnézet hatása alatt, meg-
lehetősen bezárkóztam szaktudományom szűk korlátai közé. Ez nemcsak annyit
jelentett, hogy politikával nem foglalkoztam, politikai pártnak, társadalmi egyesület-
nek tagja nem voltam, hanem természetesen nem jutottam el a történelmi materia-
lizmus elméletének s az igaz tudománynak megismeréséhez sem.”

„Világszemléletem akkoriban elég zavaros képet mutathatott. A döntő elem benne
kétségtelen a narodnyikság, a népiesség volt.”

„Ideológiai fejletlenségemnél fogva a legkülönbözőbb Debrecenben működő kultúr-
csoportokban dolgoztam.”

Amint az utolsó idézetből kitűnik, az előző korszak és körülményei jellem-
zően kerékkötő szerepben tűnnek föl, az eszmei „eltévelyedés”, az esetleges kar-
rierkudarcok, periférikus pozíciók okaként:

„Még 46 januárjában beléptem a Nemzeti Paraszt Pártba a népi írók hatása alatt.”

„A Horthy-korszak ingyenes, önkéntes gyakornokságára azonban nekem nem
tellett.”

„[A gyakornoki munka során tapasztalt reménytelenség] nemcsak a tudományos
munka akkori megbecsülésére jellemző, hanem a gazdasági válságra is, melybe akkor
az imperialista kapitalizmus jutott, s amely nekem is, sok társammal együtt az állás-
talan diplomások bizottságának »gondoskodását« juttatta.”

A zárás, a történet kitüntetett pontja antitézisszerűen csatlakozik a történet-
hez („a jelen dicsérete”), a kor pozitív értékelésébe bújtatott implicit hűségeskü,
amely kissé paradox módon éneklí meg a jólétet, hiszen az elbeszélő az adott
önéletrajzzal éppen ösztöndíjra pályázik:

„Az a körülmény, hogy mindketten [a feleségemmel] élvezzük azt a megbecsülést, melyet népi demokráciánk a tudományos dolgozóknak juttat, lehetővé teszi számunkra, hogy gyermekünkéről megfelelően gondoskodhassunk.”

„Érdemes ezzel szembeállítani, hogyan gondoskodik ma népi demokráciánk a tudomány munkásairól.”

„Így vált lehetővé számomra, hogy most már a nép szolgálatában újra folytathassam tanulmányaimat s méghozzá sokkal magasabb fokon, mint valaha reméltem. Osztályom és pártom támogatását, bizalmát jó munkával igyekszem viszonzni.”

„Munkámat szívesen végzem, mert látom, hogy van értelme munkámnak, s ennek elvégzéséhez a Párt minden segítséget megad.”

2. Sámuel – szabadságharc a kezdetektől²⁴

Ebbe a kategóriába tíz önéletrajzt soroltunk (a legidősebb szerző 1886-os születésű, a legfiatalabb 1930-as). Ezúttal nem egy fejlődéstörténet szabályai szerint szerveződik a történet, hanem bizonyos szinkronia, az események azonos horizontú értelmezése, egyöntetűség jellemzi, a „kezdetből fogva” és a „mindig is” alakzatai. Ez az identitástípus nélkülözi a töréseket, szakadékokat, a célelvűséget vagy a gyakori önreflexiót. Az ideológiai reflexivitás némely esetben – különösen az egyetemistáknál – olyannyira nincs jelen, az ideológiai hovatartozást már olyannyira természetesen kezelik, hogy az idesorolt önéletrajzok egy részét akár a következő, „perzsa” kategóriába is átsorolhatnánk, a kommunista üdv-történeten kívüliekhez. Ami a konkrét életpályákat illeti, találunk itt kezdetből az elnyomás ellen küzdő jogászt, régi kommunistát, „származásánál fogva társadalmilag” a munkásság irányába „determinált” *Századok*-szerkesztőt, református lelkész-levéltárost, fiatalságuknál fogva korán és a legteljesebb természetességgel marxistává szocializálódott egyetemi hallgatókat. Mindebből remélhetőleg kitűnik, hogy nem a párthűség, hanem a történet egyöntetűsége, a fejlődés mozzanatának kiküszöbölése, a narrátor kételynélkülisége volt a mérték, ami alapján ide soroltunk egy-egy önéletrajzt. Speciális esetként érdemes megemlékeznünk Esze Tamásról, akinek a neve egyben az örökölt identitása is, egy olyan, előtörténeteket sűrítő metafora, amely úgy az önéletrajzi elbeszélésre, mint magára a „tényszerűen” ellenőrizhető életpályára determinisztikus hatást gyakorolt, mindezt olyan hatóerővel, hogy még a Tudományos Minősítő Bizottság sem volt

²⁴ „A kis Sámuel Éli felügyeletével szolgálta az Urat. [...] Sámuel az Úr templomában aludt, ahol az Isten ládája állt” (1Sám 3,1–4).

képes ellenállni neki, „magánbeszélgetésekben határozottan leszögezett idealista világnézet” ide vagy oda.

A „folyamatos jelenben” zajló egosztorik tipikus eleme az öntudat, a tudatos cselekvés, a döntésképeség koraiságának hangsúlyozása (akár ideológiailag, akár szakmailag):

„[A] Tanácsköztársaság alatti politikai magatartásom miatt a középiskolák nyilvános látogatásától eltiltottak.”

„[Már 1935-től (24 évesen)] aktívan részt vettem a szakszervezeti munkában.”

„[1930-ban (22 évesen)] kapcsolatba kerültem az ifjú munkásmozgalommal.”

„Már a középiskolában kezdtem történelemmel foglalkozni.”

„Élő kuruc hagyományok levegőjében nőttem fel.”

„Alapvizsgám letétele után céltudatosan tudományos pályára készültem. Származásom által determinált társadalmi tudatom szükségszerűen szabta meg tanulmányaimat s irányította munkásságomat [a jobbagyságtörténet felé].”

„Folytattam iskolai tanulmányaimat, kezdtem marxista könyveket olvasni, s ennek hatására beléptem az MKP-ba.”

Gyakori vonás a szüntelen küzdelem folyamatára való részletes, már-már kínos pontossággal adatolt kitérés – fontos megjegyezni, hogy itt nem a Jónás-típusok passzív, külső okokra hárított küzdelmeiről van szó, hanem az öntudattal és saját felelősséggel hozott döntés aktív szerepben megharcolt, kezdeményezett konfliktusairól: szökésekről, illegális kommunista párttagságról, letartóztatásról, békepárti akciókról a háborús években, helyi pártszervezet alapításáról, és még sorolhatnánk:²⁵

„[A] tőkével szemben több alkalommal is eredményes harcokat folytattam, s egyes trustalakulatok kezéből a fővárosnak több értékes jövedelmi forrását kiragadtam, a panamákat pedig kíméletlenül s ugyancsak nagy eredménnyel üldöztem.”

„[A gyűjtőtáborból való szökés közben] kétszer utánam is lőttek.”

²⁵ Persze ezek a küzdelmek nem mindig voltak nagyszabásúak. Ezt egy olyan epizód is példázza, ami az egyik elbeszélőnek a Dolgozó Ifjúság Szövetségének központjából történt távozását regéli el: „Eljövetelem oka volt, hogy hanyagságom folytán egy rossz kép került az általam szerkesztett lapba.” Sajnálatos módon a narrátor arra már nem tér ki, mit-kit ábrázolt az inkriminált kép, amely a szerkesztői állásába került.

„[S]aját kérésemre áthelyeztek a Munkásmozgalmi Intézetbe.”

„[A]z akadémia igazgatója, a kurzus volt politikai államtitkára nem nézte jó szemmel történeti tanulmányaimat, az egyetem baloldali mozgalmáiban való részvételemet, s [...] vidékre helyeztetett.”

„A felszabadulás előtt mint egyetemi előadó – nem csekély veszélyeknek téve ki magamat – konzekvensen küzdöttem a társadalmi elnyomás és a német szellemi imperializmus ellen. Ugyanezt a magatartást tanúsítottam 1943-tól kezdve a Magyar Történelmi Társulat folyóiratának, a Századoknak szerkesztésében, az antifasiszta külföld tájékoztatásában és üldözött történész kartársaim segítségével.”

3. Perzsák – civilek a tudományosságból

Az önéletrajz-gyűjtemény legnépesebb szegmense, mintegy tizenöt szöveg sorolható ide. Az elemi statisztikai adatok beszédesek: a legidősebb szerző 1879-es születésű, a legifjabb 1926-os, az átlagéletkor pedig itt a legmagasabb, 44 év. Könnyedén levonhatjuk tehát a következtetést, hogy az e típusba utalt szövegek szerzői – időben legalábbis – a szakmai folytonosságot képviselték, hiszen többségük a második világháború előtt nőtt föl. Ugyanígy szinte mindőjük ugyanazt a foglalkozást űzte: levéltárosok voltak (habár nem mindnyájan kezdték a karrierjüket ezen a pályán).

Sajátos, hogy a párthűséget illusztráló vagy bizonyító szövegelemek ezúttal szinte teljes egészükben hiányoznak. Mintha e válaszadók nem dekódoltak volna semmiféle ideológiai kitélt, vagy eltekintettek volna ettől, és ezért mindenestül a szakmai kiválóság sztorijára építették az elbeszéléseiket, a tudományos karrier történetét adekvát válasznak tekintve a jogosultságot firtató kérdésekre. Ráadásul – a jelenkori olvasó szemében igencsak provokatív módon – a karrier állomásainak megnevezésekor kicsit sem fukarkodtak a már nem létező, frissen feloszlott vagy átalakított intézmények (Teleki Pál Intézet, a bécsi Collegium Hungaricum, Eötvös Collegium), szakmailag – a két világháború közti tevékenységüket illetően – leértékelt mesterek (Hajnal István, Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula) sorolásával. Ez a deklaratív attitűd az olykor terítékre kerülő ideológia tekintetében is jellemző, a pártatlanságot, sőt egy ízben a nyilaskeresztes párttagságot sem fedi az elhallgatás csöndje, ugyancsak ellentmondva az igazodás jeleit árgus szemmel kereső utókor elvárásainak. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a háborút követő igazoltságról vagy az ideológiai szemináriumok esetleges elvégzéséről az önéletrajzírók ne tennének érintőlegesen említést, ám az utóbbi is mint szakmai képzés simul az önéletrajz szövedékébe. Íme, néhány példa a „veszélyes” intézmények említésére:

„1951 ősze óta a református egyház dunamelléki egyházkerületének vagyok levéltárosa.”

„[A] bécsújhelyi volt cs. és k. katonai akadémiába léptem.”

„Pest felszabadulása napjától kezdve az akkor alakult Budapesti Nemzeti Bizottság kulturális titkára lettem.”

„1943. szept. 1-ével befejeztem középiskolai működésemet. Attól fogva az Orsz. Rabbiképző főiskolai ágazatában tanítok.”

És néhány pártosságra vonatkozó nyilatkozat:

„Pártonkívüli vagyok, 1950 óta szakszervezeti tag, utóbbi vonalon mint a LOK [Levéltárak Országos Központja] munkaügyi megbízottja dolgozom.”

„Politikai múltam nincsen, párttag nem vagyok.”

„[K]izárólag tudományos működést folytattam, a politikai mozgalmakban sohasem vettem részt.”

„[A] szociális és gazdasági kérdések megoldását keresve jutottam el a nemzeti szocialista mozgalomhoz és léptem be a nyilaskeresztes pártba.”

A drámaiságot, életrajzi töréseket, önreflexív megjegyzéseket kereső olvasat itt szintúgy csődöt mond, mint az előző, sámueli típusnál, ugyanis – azzal egyetemben, hogy megtartják a korábban vázolt önéletrajzi témarendet – ezeket az elbeszéléseket a tudományhoz való viszony alakzata szervezi, a változások túlnyomórészt szakmai tükröben válnak láthatóvá. Mintha annak az identitáselbeszélői hagyománynak a szívós továbbélését (avagy reneszánszát) érnénk itt tetten, amit Marczali Henrik önéletrajzából kiindulva Gyáni Gábor a 19–20. század fordulóján domináns „tudós szakember ethoszából” eredeztet, megkülönböztetve attól a későbbi identitásformációtól, amelynek keretei közt „a tudós szemmel láthatóan és mind gyakrabban már inkább a politikai hasznosságot (és használhatóságot) érzi fontos és kívánatos életcéljának, olyan tevékenységgel kapcsolva egybe a lehetséges és vágyott identitást, melyhez a tudás (kerülő)útján át érkezhetsz el”.²⁶

Azaz nem föltétlenül kell elvitatnunk az ideológiai vetületet ezektől a szövegektől, sőt, az illetén elvárások félreértésével, a rájuk való „süketséggel” sem kell szükségszerűen gyanúsítanunk őket – mert akár úgy is vélekedhetünk, hogy a szerzők ideológiaiinterpretációja a többi identitástípussal összevetésben ezúttal nem kíván külön említést, mégpedig azért, mert az ideológia, pontosabban az

²⁶ Gyáni 2002: 274.

ethosz a szakmaiságban keresendő, a kiemelkedő szakmai pályafutás bizonyítása egyben az elbeszélő etikai állásfoglalása is. Mi több: az e típusba sorolt önéletrajzi narratívák sikeressége azt is bizonyíthatja, hogy a hazai történettudomány ezen életrajzi szakaszában nem volt feltétlenül szükség a rendszerhűség kifejezésére. Vajon azért, mert a szakemberhiány felülírta ezt a követelményt? Vagy mert akadtak alkalmi kiskapuk, amelyekre e nélkül is be lehetett jutni? Esetleg azért, mert a személyes ismeretség vagy a szakmai kiválóság okán veszélytelennek minősült a szerző? A válasz(ok) az önéletrajzokból nem derül(nek) ki.

4. Saul – a hasadt identitás narratívája

„A várakozásainkat keresztülhúzó értelemrezdülések módosulásokat idéznek elő a megragadott és félreszorított értelmek eloszlásában, és megrendítik azokat az értelemrögzítéseket, amelyek mindenkori önazonosságunkat meghatározzák. Így képződnek életünk folyamában az önidegenség szigetei.”²⁷

Ebbe a narratívidentitás-csoportba azok a szövegek kerültek, amelyeket igen nehéz a fabula szintjén rekonstruálni, mert „az önidegenség szigetei” alkotják a történetüket. A sorsesemény fogalmát Tengelyi László az elbeszélt identitással szemben határozza meg, a felfeslő elbeszélőszövedék találó metaforájával.²⁸ A sorsesemény szükségszerűen új identitásnarratíva szövéseire kötelez. A Saul/Pál sorsesemény-centrikus élettörténetével jellemzett négy történelmi önéletrajzi szövege azonban azért sajátos, mert nem az identitáselbeszélésnek a sorsesemény hatására bekövetkező újrafirásáról van szó – ami leginkább a Jónás típusú narratívákat jellemzi –, hanem maga a történetstílus feslik föl, nem a szerző, hanem az olvasó előtt, látni engedve a személyiség hasítékait –, azaz mintha az életrajzi eseményekre vonatkozó értelemrögzítéseket *in statu nascendi* őrizné a szöveg.

Merthogy közelebbről megvizsgálva az idesorolt önéletrajzokat, föltűnik, hogy nehéz volna újra elmesélni őket. Az okozatiság, az egyes események közötti kapcsolatok gyakran rejtve maradnak, a töredezettség magára a narratívára is igaz. Ugyanakkor a szakítás-hasadás eseményszinten is erősen jelen van: többször találkozunk a családtagokkal, közösségekkel való szakítással, miközben a szakítás nemcsak a narrátor kezdeményezésére következik be, hanem vele is megteszik mások – kizárják a pártból, eltávolítják a munkahelyéről, kiközösítik a munkahelyi, kollégiumi kollektívából. Az identitás szabdaltsága igazán akkor válik meg-

²⁷ Tengelyi 1998: 195.

²⁸ „[A]hol a magától meginduló értelemképződés hatására önazonosságunk szövedéke felfeslik, és ennek folyamánként olyan lehetőség nyílik meg előttünk, amely az elsajátítás minden igyekezetével a megszüntethetetlen másság és idegenség erejét szegezi szembe, s amely ennél fogva egyenesen az önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben” (Tengelyi 1998: 43).

ragadhatóvá, amikor bekövetkezik a rekurzív fokalizáció: a narrátor az énré tekint, mint egy elfogadhatatlan másikra, valakire, akit nem ért.²⁹ Valószínűleg ez az oka, hogy a Saul-identitások története a legmaradandóbb, mert itt a legdrámaibb az olvasmányélmény; ugyanis az identitás ezekben nincs elsimítva, hanem problémaként jelentkezik. Ez a probléma tűnik már megoldottnak a Jónás-elbeszélésekben, hiszen azok megvilágosodásba torkollnak (az övéket már Pál szem-szögének is nevezhetjük), míg itt Saul még éppen vak.

Ami a szövegbeli eseményeket illeti, észrevehető bizonyos hektikusság, vádaskodás, mutogatás különböző irányokba (az én-elbeszélő irányába is), magyarázatok keresése. Az origó a jelen, az elutasított állapot, ami a következő szövegmunkákban észlelhető:

„Olyan erősek voltak az itt kapott hatások, hogy ezeket csak nagyon későn vetkeztem le, sőt egyes csökevényei ellen még ma is harcolnom kell.”

„[E]lsősorban a Párt segítsége nyomán úgy érzem, a reakciós-idealista nevelés maradványait lényegében sikerült levetkőznöm.”

„[A párttagsági felülvizsgálat] küszöbén megtorpantam, és nem tisztáztam a Párt előtt németországi ügyemet (amit előzőleg nem is tisztázhattam, mert végzetes hiba lett volna ezt egy Lakatos Imre tudomására hozni).”³⁰

„1949 nyarán harmadszor is beadtam a kérelmemet, melyet utólag visszavontam: származásom, családi viszonyaim – úgy éreztem – megkövetelik, hogy politikai állásfoglalásomat, a Párthoz, a munkásosztályhoz való hűségemet huzamos ideig tartó jó munkával bizonyítsam be.”

„Fejletlenségem következtében én is követtem el hibát: türelmetlen voltam, de az alapvető baj az volt, hogy azok, akik – bár a nőt nem tartották magukkal egyenrangú munkaerőnek – korábban »megtűrtek«, mert »úrino« voltam, 1948-ban – politikai állásfoglalásom miatt – meggyűlöltek. Elzárkózásuk, ellenszenvük engem is elfogódottá tett, és soha nem tudtam olyan jól, közvetlen hangon és éppen ezért eredményesen beszélni velük, mint MNDSZ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége]-munkám során.”

²⁹ „Kiderül, hogy az író nem pontosan azt a közösséget képviseli, mint amelyet a funkcionárius, a párttag, jóllehet addig úgy tűnt, hogy a két szerep egy személyben tökéletesen egybeforrt.” Azaz a szövegek alapján az elemző hasonló hasadtságot észlel Galgóczi Erzsébet élettörténetében (Szolláth 2005: 35–36).

³⁰ A Lakatos Imre-ügy (sőt ügyek) önmagában és mindmáig olyanmire kaotikusnak, számos ponton annyira homályosnak tűnik, hogy érthető, ha bárki, akinek része volt benne, nehezen tudott önmaga előtt is elszámolni azzal, mi is történt, mit is tett. Lakatos Imréről: Barotányi 2007; Bandy 2014.

A fentiekből is kitűnik, hogy ezekben az elbeszélésekben nemegyszer fordul elő a „kizáratás a közösségből” eseménye. Az elbeszélőket általában olyan közösségekből (minisztériumi fenntartású munkahelyek, a „Párt”) taszítják ki, amelyek „egy frontot képeznek” a pályázatukra (azaz az önéletrajzi elbeszélésre is) vonatkozó feltételeket meghatározó intézménnyel. Ezek a kizárások feloldatlanul, magyarázat nélkül maradnak az önéletrajzokban, ez (is) okozza a töredezettséget; mindezek mellett magánéleti drámák (idegösszeroppanás, kisgyermek halála, válás stb.) is súlyosbítják az identitás omlékonyságának az olvasóban kialakult benyomását.

A HATALOM OLVASATA

Miután számba vettük, milyen lehetséges identitáshalakzatokkal próbált megfelelni a történész a tudományos hatalom által támasztott elvárásoknak, lássuk, milyen szempontokat érvényesítve olvasta ugyanez a hatalom ezeket a válaszokat. Az olvasatok rekonstrukciójában kisebb részben segíthetnek azok a piros ceruzás aláhúzások, amelyek a fönt tárgyalt önéletrajzok némelyikén láthatók – ezek egy meglehetősen egyszerű, kettős fókuszú érdeklődésnek a lenyomatai, amely egyrészt az „eredetre” irányult (különösképpen a polgári, értelmiségi származás, az előző rendszer tisztviselői elemeinek megjelenése szolgált rá a ceruzás kiemelésre), másrészt az önéletrajzok „torkolatára”, azaz az elbeszélő által aktuálisan folytatott munkára vagy betöltött pozícióra. Utóbbinál sajátos módon nemigen játszott szerepet a társadalmi, illetve osztályszempont, inkább a történettudomány „frontja” által jóváhagyott feladatok – például tankönyvírás – érdemelték ki a figyelmet.

Valamivel több támpontot ad a hatalmi interpretációk felvázolásához az a fokozati előminősítő értékeléssor,³¹ amely feltehetőleg 1953-ban készült, hiszen a benne szereplő harmincegy történész³² közül jó néhánynak a nevét a Tudo-

³¹ AL V.102/74.

³² Arató Endre, Babics András, Barta István, Borsa Iván, Dercsényi Móric, Elekes Lajos, Esze Tamás, Györffy György, Györffy Sándor, Hanák Péter, Incze Miklós, Karácsony Béla, Kató István, Kovács Endre, Kumorovitz L. Bernát, Lukács Lajos, Markó Árpád, Paulinyi Oszkár, Sándor Pál, Sinkovics István, Spira György, Szántó Imre, Székely György, Thim József, I. Tóth Zoltán, Végh Joachim, V. Waldapfel Eszter, Varga Zoltán, Wellmann Imre, Wittmann Tibor, Zsigmond László. A kiemelteteket nevezték ki ebben az 1953-as fokozatelbíró körben. Az ekkor kinevezettek összesített névsora (kiegészítve azokkal, akik nem szerepeltek az értékeléssorban): I. Tóth Zoltán, Kiss Lajos (doktor), Babics András, Dobrovits Aladár, Elekes Lajos, Esze Tamás, Füle Ferenc, Györffy György, Hanák Péter, Kovács Endre, Markó Árpád, Mérei Gyula, N. Mickun, Pach Zsigmond Pál, Párducz Mihály, Radnóti Aladár, Spira György, Székely György, Szilágyi János, Szilágyi János György, Thim József, Varga Zoltán, Zsigmond László (kandidátus) (*Akadémiai Értéstitő* 1953: 25). A kinevezettek között jó néhányat valószínűleg más szakbizottság (például klasszika-filológus vagy régész) bíralt el a II. osztályon belül, egyeseknek (például: Mérei, Pach) pedig feltehetően nem kellett igénybe venniük ezt a fajta eljárást, vagy más hatalmi gócpont döntött a kinevezésükről.

mányos Minősítő Bizottság 1953. októberi döntéseinek kedvezményezettjeként hozták nyilvánosságra. (Ők lettek az újsütetű doktorok és kandidátusok.) A többségükben tíz-húsz soros, belső használatra készült, aláírás nélküli gépiratos értékelések narratív felépítése azonos, a következő képet nyújtva az elbírálás szempontjairól:

- pozicionálás a szakmai hierarchiában (hol dolgozik, esetleg milyen aldiszciplína képviselője),
- az ideológiai-politikai vétezettség felmérése, adott esetben az e vétezettséghez vezető út (eszmei fejlődéstörténet),
- a történelmi karrier visszapillantó elbeszélése, leginkább a műveken és azok értékelésén keresztül (vagyis az „identitás mint produktumok sorozata”),
- szakmai készségek értékelése,
- szakmai közösségi tevékenység, ha van,
- javaslat (fokozat odaítélése, felszólítás disszertáció elkészítésére; a nemleges értékelést a javaslat hiánya jelzi).

A fokozat-odaítélések közzétett névsorából kikövetkeztethető, hogy ezt az értékelést legalább egy további döntéshozó fórum felülbírálhatta – a Tudományos Minősítő Bizottság például biztosan, hiszen az ítélelhozatal lényegileg e testület feladatai közé tartozott –, ugyanis nem mindannyian részesültek doktori vagy kandidátusi címben azok közül, akiket az értékeléssor javasolt, és fordítva. Mivel az értékelések az MTA II. osztálya, és nem a Tudományos Minősítő Bizottság dokumentációjának a részét képezték, joggal feltételezhető, hogy áttekintésükkel a szűkebb szakmai kollektíva és nem a tágabb tudományos vagy pártkörök értékelési szempontjairól kapunk képet. Utóbbiakra mégis némi fényt vet, hogy tudjuk, végül kit engedtek be a történettudomány felső körébe. Az önéletrajzok szerzői közül öt történésznek ítéltek fokozatot (Babics András, Esze Tamás, Györffy György, Markó Árpád, Thim József), mind az ötüknél kandidátusi címet 1953-ban, a kinevezések második hullámában. A narratív identitásmodellek tipológiája szerint hárman az ideológiailag „független”, perzsa kategóriába tartoznak, egy-egy pedig a Jónás-, illetve a Sámuel-kategóriába, újfent alátámasztva, hogy a tudományos pozícióhoz jutás nem feltétlenül követelte meg a nyilvános ideológiai hűségesküt. A fokozatok odaítélését megelőző értékelések természetesen fontos árnyalatokkal gazdagítják a fenti összképet, és azt sugallják, hogy a kutatási téma (konkrétan a szabadságharcokkal, forradalmakkal való foglalatosság) számos hátrányos mozzanatot háttérbe szoríthatott (Eszénél, Markónál, Thimnél). Babics esetében a névtelen értékelő egy díjnyertes bányatörténelmi munkát, ám „elméleti-politikai” képzettséghiányt emelt ki, Györffynél pedig a sokoldalú, a Horthy-korszakban sem kompromittálódott szakmai kiválóság söpört el minden egyéb szempontot, megtámogatva a megjegyzéssel, miszerint „az utóbbi években tudományos érdeklődése mindinkább tágul, a marxizmus megismerésének következtében”.

Vizsgálódásunk arra irányult, hogy kiderítsük, milyen identitások megrajzolása biztosíthatta a bebocsáttatást a történettudomány ösztöndíjas köreibé az ötvenes évek elején. Forrásaink, az 1951 és 1952 fordulóján keletkezett történeti önéletrajzok azt tükrözik, hogy a korabeli történettársadalom identitásalakzatok terén heterogénebb képet mutat, mint amelyet a korszak általános sajátosságainak ismeretében talán elvárnánk. Úgy fest, az ideológiai igazodás sem az elvárások, sem a teljesítmények kapcsán nem bizonyult kötelező feltételnek ahhoz, hogy egy történész munkalehetőséget kapjon, legalábbis a tárgyalt időszakban – ami persze korántsem azt jelenti, hogy bárki bármivel, bármilyen pozícióban foglalkozhatott volna.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (AL)

V. 102. Az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratai. 10, 70, 72–75, 86, 230. doboz.

Akadémiai Értesítő, 1953.

Magyar Közlöny 1950. december 7.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bandy, Alex 2014: *A Csokoládé-gyilkosság: egy filozófus másik élete*. Budapest.

Baráth Katalin 2013: *Történeti identitáskonstrukciók 1947–1968. Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Barotányi Zoltán 2007: Lakatos Imre élete: Saját kárán. *Magyar Narancs* (19.) 3. http://magyarnarancs.hu/konyv/lakatos_imre_elete_sajat_karan-66620 – utolsó letöltés: 2016. február 29.

Berend T. Iván 1997: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest.

Gyáni Gábor 2002: A történész mint történelmi forrás. In: Gyáni Gábor: *Történetstúdiumok*. Budapest, 265–275.

Kövér György 2012a: A történetíró személyes forrásai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (47.) 2. 30–39.

Kövér György 2012b: A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. (Talentum sorozat 13.) Budapest, 22–42.

Lejeune, Philippe 2003: Az önéletríró paktum. In: Lejeune, Philippe: *Önéletrírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 17–46.

- Mekis D. János 2002: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában.* (FISZ könyvek 17.) Budapest.
- Miłosz, Czesław 2011: *A rabul ejtett értelem.* Budapest.
- Szolláth Dávid 2005: Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete.* Budapest, 24–43.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest.

Farkas Gyöngyi

A nyílt levéltől a névtelen levélig

Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás

„Hát mit képzelnek maguk? Hogy a parasztság még egytől egyig buta tájékozatlan tömeg, akit politikai iskolában kell most helyes felfogásra tanítani? Tessék kérem végre tudomásul venni, hogy a parasztság zöme már maguknál is világosabban szemléli a politika mai súlyos hazugságait, hogy megfélemlíteni és teljesen megnémítani, sőt elszegényíteni is lehet, de falhoz állítani már nem.”¹

1959. február 3-án a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya elfogott egy Sós Pál nevű kisbabóti lakosnak címzett névtelen levelet. A szegedi I. számú postahivatalban feladott levél úgynevezett halászás eredményeként került a megyei államvédelmi szervhez. A „halászás” a titkos levéllenőrzésnek (hivatalosan nevén K-ellenőrzésnek) az a formája volt, amelynek során a postahivatalokban dolgozó konspirált állambiztonsági alkalmazottak – konkrét személyek levelezésének célzott megfigyelése helyett – véletlenszerűen válogatták ki a felbontandó küldeményeket, hogy azok alapján hangulatjelentések készüljenek.² A paraszti társadalom hangulatának figyelemmel kísérése, a hivatalos politikával ellenkező vélemények kiszűrése (és „szükség esetén” a véleményalkotók „elnémítása”) 1958/59 telén a Szegeden és környékén megindult téészszerzés miatt volt fontos a helyi elhárítás számára.

A kihalászott levél „jó fogás” volt. Anonim írója a kollektivizálással és az azzal szembeni paraszti ellenállással kapcsolatos „ellenséges” nézeteit osztotta meg benne a címzettel, akinek létezéséről csupán a *Szabad Föld* 1959. január 25-i számának egyik írásából tudott. Ez a bizonyos újsághír arról tájékoztatta a lap olvasóit, hogy a Győr-Sopron megyei Kisbabót községben egy 25 holdas, Sós Pál nevű gazda lépett be elsőként a helyi Új Élet Téeszbe. A levél – ha volt tudatos mozzanat a „halászásban” – két dolog miatt is felkelthette az államvédelem cenzorainak figyelmét. Egyrészt a borítékon nem voltak feltüntetve a feladó adatai, másrészt Sós Pál elérhetőségét nem lakásának pontos címével jelölte a levélíró. A borítékon ez állt: „Sós Pál, az Új Élet Tsz tagja, Kisbabót, Győr megye”, amiből arra következtethettek, hogy nem lehet szoros kapcsolat a feladó és a címzett

¹ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

² A titkos levéllenőrzés módszereiről és szervezeti felépítéséről: Borvendég 2011.

között. Egy jól képzett államvédelmi alkalmazott számára pedig komoly gyanúra adhatott okot, hogy egy önmagát – legalábbis a borítékon – elrejtő személy 1959 telén éppen egy Győr-Sopron megyei téeszbe, egy feltehetően ismeretlen téesztagnak ír levelet. Ebben a megyében folyt ugyanis a legintenzívebben ekkor az erőszakos téeszszervezés, amelynek hatásfokát jól mutatja, hogy a kampány végére az észak-dunántúli megye lett az ország első termelősövetkezeti megyéje.³

A levélről másolatot készítettek, majd továbbengedték Kisbabótra. A megyei Politikai Nyomozó Osztály mezőgazdasági elhárítással foglalkozó alosztálya⁴ erről rögtön értesítette a Győr-Sopron megyei államvédelmi hatóságot, és arra kérte őket, hogy, szerezzék meg Sós Páltól az eredeti írást, valamint vegyenek fel egyúttal jegyzőkönyvet arról, hogy a címzett panaszt nyújt be az őt megfélemlíteni szándékozó ismeretlen levélíró ellen.⁵ Az „izgató” tartalmú levél továbbengedése bizonyára azért történt, hogy elkészülhessen a panaszfelvételi jegyzőkönyv, amely a tettes azonosítása után az ellene folytatott eljáráshoz kellett. Sós Pál – aki nemcsak az újrakezdődő téeszszervezés első áldozatainak egyike volt, de nevét még propagandacélokra is felhasználta a kollektivizáló hatalom – önmagától bizonyára nem szolgáltatta volna be a téeszellenes tartalmú levelet a rendőrségnek, még akkor sem, ha az ismeretlen levélíró őt is komolyan kritizálta amiatt, hogy hagyta magát beszervezni a téeszbe.

A Sós Pálról feltételezettektől eltérően viselkedett Szögi Antal, az Újszegedi Kender- és Lenszövő Vállalat párttitkára, aki február 20-án szintén egy névtelen téeszellenes levelet kapott. A pártfunkcionárius, aki a Szeged környéki falvakban zajló téeszagitáció aktív résztvevője volt, azonnal jelentette az esetet a rendőrségnek, a levelet beszolgáltatta, és panaszt tett az agitációtól őt visszariasztani igyekvő ismeretlen tettes ellen. A levélíró ebben az esetben is egy újságcikk, ezúttal a *Délmagyarország* című megyei pártlapban megjelent írás hatására ragadott tollat.⁶ A szegedi szövőgyár munkásainak a környékbeli falvak parasztsága között folyó lelkes népnevelő munkájáról szóló cikk szerzője az üzem párttitkára, Szögi Antal volt. A kádernek nem ez volt az első írása a pártlapban, 1952 óta találkozhattak nevével – hasonló jellegű cikkek alatt – az olvasók.⁷ Az államvédelem az íráskép hasonlósága alapján arra a következtetésre jutott, hogy a levél ugyanattól a személytől származik, aki a Sós Pálnak szóló levelet írta.

Az ismeretlen levélíró felkutatása érdekében a Csongrád megyei államvédelmi szervek több eszközt is bevetettek, azonban hosszú ideig sem a levél- és telefonellenőrzés, sem pedig az ügynöki munka nem hozott eredményt. Bár a Szegeden feladott levelek közötti halászás során több olyan postai küldeményt is találtak, amelyek tartalma hasonló volt a keresetthez, íráskéjük azonban

³ A Győr-Sopron megyei kollektivizálásról 1958/59 telén: Ö. Kovács 2009: 39–49.

⁴ A mezőgazdasági elhárítás 1956 utáni szervezetéről és tevékenységéről: Papp 2013.

⁵ ÁBTL O-11 339. 35/27. Panaszfelvételi jegyzőkönyv, Sós Pál, 1959. február 9.

⁶ *Délmagyarország* 1959. február 8. Címlap. Az újszegedi szövőgyár...

⁷ *Délmagyarország* 1952. június 12. A tájékoztató munka...; *Délmagyarország* 1953. szeptember 2. Pártszervezeteink...

különbözött. Ezek a téesszervezésről és a paraszti népesség hangulatáról beszámoló, névtelenül feladott levelek általában müncheni és ausztriai címekre mentek. Nem volt sikeres az ügynökökön keresztül történő információszerzés sem. Elsősorban Szegeden és környékén, Balástyán, Domaszéken lakó volt kisgazdapárti gazdálkodókat figyeltek meg. Tíz személytől írásmintát is szereztek, de egyik sem egyezett meg a keresett személy írásképével.

Az első levél „kihalászása” után egy évvel sikerült csak újra az ismeretlen levélíró nyomára bukkanni. 1960. február 12-én – ismét a téesszervezési kampány idején – fogtak el egy azonos kézírással írt „ellenséges” levelet, amely ezúttal a *Szabad Föld* szerkesztőségének szólt. Újabb kilenc hónapot kellett várni a következőre, amelyet a személyazonosságát elrejtő levélíró Ausztriába, ezúttal egyik ismerősének küldött, hogy tájékoztassa őt az itthon zajló eseményekről. Ez utóbbi levelekben a szerző személyére és életkörülményeire utaló néhány adat újabb tájékozódási pontokat jelölt ki a nyomozásban, ezért 1960. december 27-én úgy döntött a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának mezőgazdasági elhárítással foglalkozó VII. alosztálya, hogy „Bújtogatók” fedőnéven rendkívüli események dossziét nyit az üggyel kapcsolatos nyomozás iratai számára.⁸

A fenti levelekben elegendő „nyom” található ahhoz, hogy megkíséreljem felvázolni a rejtőzködő levélíró képét. „Nyomozásom” célja – az államvédelmi tisztek célkitűzésétől eltérően – nem a leleplezés, hanem a megismerés. Nem arra keresem a választ, hogy *ki* volt, hanem arra, hogy *milyen* lehetett a téesszellenes levelek írója. Mi ösztönözhetette arra, hogy a téesszervezéssel kapcsolatos nézetait – a véleménynyilvánítás biztonságos keretein túllépve – a hatalom számára is nyilvánvalóvá tegye, azaz a kollektívizálási törekvéseket tudatosan támogató vagy akaratlanul is segítő személyek tudomására hozza? A leveleket, az ausztriai ismerőshöz küldött levél kivételével,⁹ teljes terjedelmükben közlöm a tanulmány végén.

A kutatásaim során megismert téesszellenes leveleket a címzett kiléte alapján két csoportba sorolom. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek általában a *helyi* kollektívizálás irányítóihoz, ismert személyekhez szóltak, és direkt módon kívántak hatást gyakorolni a környezetükben zajló szervezésre. Feladóik helyi lakosok voltak, akik többnyire fenyegetéssel és szidalmazással próbálták elrettenteni a téesszervezés résztvevőit, vezetőit az erőszakos kollektívizálás folytatásától.¹⁰ A másik csoportba azokat a leveleket sorolom, amelyeket szerzőik a hatalom *megyei és központi* szerveihez, illetve a hatalommal való kommunikáció lehetőségének lát-

⁸ ÁBTL O-11 339. 31. Javaslat rendkívüli események dosszié megnyitására, 1960. december 27.

⁹ Az Ausztriába szóló levél íróját ismerte a címzett, nevének eltitkolására a „politikailag kényes” tartalom miatt volt szükség.

¹⁰ Ilyenek voltak például a Szolnok megyei Rákóczi falván 1959-ben feladott levelek, amelyeket a névtelen levélírók a község tanácselnökének, valamint a kampányban részt vevő két befolyásos funkcionáriusnak címezték azzal a céllal, hogy rávegyék őket a visszavonulásra, az agitáció beszüntetésére (Farkas 2015).

szatát keltő pártsajtóhoz (megyei pártlapok, *Népszabadság*, *Szabad Föld*, Magyar Rádió) küldtek. A helyi szinten való túllépés háttérében az a feltételezés állhatott, hogy mivel a döntések „fent” születnek, ezért a „fentiekkel” kell beláttatni, hogy rossz irányba mennek a dolgok. Ugyanakkor bizonyos illúzió is élt a levélírókban arra vonatkozóan, hogy a központi hatalom – hangoztatott elveihez tartva magát – elítéli a kollektivizálás során megnyilvánuló erőszakot, és hajlandó orvosolni sérelmeiket. A fenyegetőzés helyett inkább a bíráló-érvelő hang jellemezte ezeket a nem konkrét személyekhez, hanem a „Hatalom” arctalan képviselőihez szóló leveleket. Közös volt mindkét csoport leveleiben, hogy a kollektivizálás különböző szintű irányítóinak befolyásolása mellett annak jelzését is fontosnak tartották, hogy nem hisznek a hivatalos propaganda hazug szólamainak, nem lehet őket becsapni.

Az ismeretlen Szeged környéki levélíró levelei egyik típusba sem sorolhatók be teljes egészében. A Sós Pálhoz írt levélnek¹¹ – az államvédelem értelmezésétől eltérően – nem a férfi direkt befolyásolása volt az elsődleges célja. Nem arra szólította fel a levélíró a belépési nyilatkozatot a propaganda szerint elsőként aláíró kisbabóti gazdát, hogy lépjen ki a téeszből, és vegyen rá másokat is a kilépésre. A férfi téesztagságát kész tényként kezelte, hangsúlyozottan „volt gazdatársnak” szólította, aki „többé már nem gazda”, és azt állította, hogy belépésével megpecsételődött további sorsa („ránk nézve maga már el is veszett”; „Magának vajjon van-e, vagy lesz-e még visszatérés?”). Természetesen indirekt módon is lehet valakit engedetlenségre bírni, de ebben az esetben úgy tűnik, hogy a levélírónak nem Sós Pál személye volt a fontos, nem a kisbabóti gazdák jövőjéért aggódott. Hozzájuk szólva a kollektivizálásról, a hazug propagandáról, és mindenekelőtt a parasztság helyesnek tartott ellenállási stratégiájáról való véleményét fejtette ki. A számtalan hasonló jellegű újságcikkből véletlenszerűen kiválasztott férfi a levélíró számára a földjét és önállóságát *nem kellő* eréllyel védelmező gazdát jelképezte. A hozzá írt levél pedig a „nyilvánosság” előtti *megszólalásra* nyújtott számára lehetőséget, még ha ez a nyilvánosság csupán egyetlen személyt, legfeljebb annak szűk körét is jelentette. A véleménynyilvánításnak ez a módja arra enged következtetni, hogy erős belső késztetés ösztönözte a levélírókat a megszólalásra, amelyre a hivatalostól eltérő nézetek kinyilvánítását kriminalizáló rendszerben más alternatívát nem látott.

Hasonló szándékkal születhetett meg a Szögi Antalhoz intézett levél is.¹² Bár az írás betű szerinti célja a téeszszervezési kampányban részt vevő agitátorok meggyőzése volt („Reméljük hogy e sorok eddigi balga és egyoldalú felfogásukat jobb belátásra fogják vezetni és felhagynak a parasztság agyonsegítésével”) – és ily módon a téeszellenes névtelen levelek első típusába lenne illeszthető –, a levél valódi rendeltetése sokkal inkább a levélíró nézeteinek kifejtése, „nyilvánosság” elé tárása, mint a szervezők tényleges befolyásolása lehetett. A párttitkárnak

¹¹ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

¹² ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

küldött írást akár az előző, a két héttel korábban írt levél párjának is tekinthetjük. Amíg az utóbbi címzettje az „áldozat”, a magát megtéveszteni hagyó gazda volt, a levél pedig a levélírónak a *hatékony* paraszti ellenállással kapcsolatos gondolatait tartalmazta, addig a Szöginek írt levél a „másik oldal” jellegzetes figurájához, a hatalom törekvéseit látszólag kételyek nélkül kiszolgáló pártaktivistához szólt, és az üzenet középpontjában a kollektivizálás hazug propagandájának, az agitáció tényleges céljainak leleplezése állt.

Leginkább a *Szabad Föld* szerkesztőségének írt levél¹³ sorolható be azok közé a második típusba tartozó levelek közé, amelyek írói a sajtón keresztül próbálták eljuttatni üzeneteiket a valódi döntéshozókhoz. Az újságnak címzett levél bevezető soraiban a levélíró még a laphoz kérdéssel forduló olvasó szerepében jelenik meg:

„A »Szabad Földnek« régi olvasója vagyok. B. lapjukban gyakran olvasom a válaszokat, amit a hozzájuk fordulóknak leadnak. Én is most ilyen választ kérek tisztelettel az alant elmondottakra vonatkozólag.”

Hamar kiderül azonban, hogy az érdeklődő olvasói levélnek álcázott üzenet is csupán ürügy az erőszakos kollektivizálással kapcsolatos álláspont kifejtésére. A levélíró kérdései pusztán szónoki fordulatok, amelyekre azonnal meg is adja a választ. („Hát azt kérdezzük és kérdezem, hogy helyes ez, hát jól megy ez így? [...] Úgy véljük, ez nem is vezethet jóra.”) A *Szabad Föld* „eszmei elkötelezettségéről” nem lehettek illúziói. A Sós Pálnak írt levélben parasztszédítő kommunista újságnak nevezte a lapot, a kisbabóti kollektivizálásról szóló cikk szerzőjét pedig kommunista újságírkásznak, fizetett kommunista propagandistának. A levél végén válik teljesen egyértelművé, hogy az igazi címzett a központi hatalom (azok „odafönn Pesten”), az üzenet célja pedig egy Cicero-idézetrel is nyomatékosított figyelmeztetés:

„Jóindulattal mondjuk tehát: vegyék elejét minden további és nagyobb bajoknak [...] És jusson eszükbe mindazoknak, akiket illet [...] a római néptribunoknak azon intő szava, hogy »Vidant consules, nequid respublica, detrimenti capiat.«”¹⁴

A levélíró mindhárom levelében egy földrajzilag körülhatárolt társadalmi csoport tagjaként azonosította magát és annak nevében szólalt meg. A Győr megyei gazdának írt levélben alföldi parasztként mutatkozott be, szembeállítva az Alföldön élők magatartását a kisbabóti gazdákéval: „Lám, mi alföldi parasztok körömszakadtáig ragaszkodunk az ősi földjeinkhez”. A tágabb jelentésű Alföld szót csak a Dunántúlra küldött levelében használta, egyébként a Duna–Tisza között jelölte meg azt a tájat, országrészt, ahová tartozónak vallotta magát,

¹³ ÁBTL O-11 339. 35/22. Levél a Szabad Földnek, 1960. február 12.

¹⁴ „Ügyeljenek a konzulok, nehogy az állam kárt szenvedjen.”

illetve amelynek paraszti népségével közösséget vállalt. A Sós Pálhoz szóló levélben kétszer is megjelent a földrajzi identitásra való utalás: „mi Duna–Tisza közi parasztok mégis ki fogjuk böjtölni”, másodsorra pedig az aláírásban, az üzenet kollektív szerzőségére utaló tartalommal: „Ismeretlenül, de tisztelettel több Duna–Tisza közi egyéni kis és közép parasztgazda”.

A szegedi szövögyár párttitkárának címzett levélben a „környékbeli egyéni parasztgazdák” meghatározással jelezte, hogy a Szeged környéki falvakban élő gazdák nevében beszél. A *Szabad Föld*nek szóló üzenetben szintén Duna–Tisza közi gazdaként, szőlő- és gyümölcskultúrával foglalkozó termelőként szólalt meg, és sorolta fel a közös sérelmeket. Ugyanakkor ebben a levélben – ha csupán villanásnyira is – a „mi” mellett az „én” is megjelent: a levélíró előlépett az azonos érdekek által összefűzött gazdák csoportjából, és önmagáról is felvillantott egy képet:

„E sorok írója magam is 2 holdas szőlő és gyümölcsstermelő vagyok és egyénileg működök, megemlítem azt is, hogy jól iskolázott, kulturált gazda vagyok és így biztosan állítom, hogy a komisz terrorral működő durva agitátorokkal szemben sokkal magasabb kulturával rendelkezem (és ilyenek közöttünk még számosan vannak), és amellet hogy ha nem vagyok a kollektívban, de kötelességtudó és törvénytisztelő állampolgár vagyok.”

A levélíró személyének kiemelése feltehetően azért történt, hogy elhangozhassanak az iskolázottságára és műveltségére vonatkozó utalások. Ennek hangsúlyozása láthatóan fontos eleme volt a szerző üzenetének (és identitásának). Nemcsak a példa szerinti direkt módon tudatta a címzettekkel, hogy tanult ember, hanem azzal a kifejezésmóddal is, amelyet mondanivalója kifejtéséhez választott (történelmi példák, idézetek, idegen szavak használata, retorikai stíluselemek sűrű alkalmazása). Ugyanakkor még ekkor sem különítette el magát teljesen a többi gazdától. Nem magányos hősként jelent meg, aki szellemileg messze felette áll az agitátorok barbár hordáinak, hanem egy olyan szűkebb (de jelentős) csoporthoz tartozóként, amelyet hozzá hasonló műveltségű gazdák alkotnak („ilyenek közöttünk még számosan vannak”).

A levél további részében visszatért a többes szám első személyű igealak, a levélíró újra a „mi egyéniek”, illetve a „mi kis és középparasztok” nevében szólalt meg, a végére pedig az „Egy ksigazda a sok közül” aláírás került. Az üzenet küldője egy levélen belül is hol valamennyi egyéni gazda, hol az Alföld, közlebről a Duna–Tisza közének parasztsága, hol pedig a parasztság kis- és középbirtokos gazdálkodóinak nevében szólalt meg, önmagát pedig Duna–Tisza közi gyümölcsstermelő kisparasztként írta körül.

A levélíró legfontosabb üzenetei különböző hangsúllyal, de mindhárom levélben megjelentek. Ezek a következők voltak: a kollektivizálás valódi célja a parasztság kisemmizése, tönkretétele; az állami propaganda hazudik, a téesszervezők agresszorok, megteveszteni és megfélemlíteni akarják a gazdákat;

a parasztság „átlát a szitán”, nem lehet becsapni; a kivárás és a passzív ellenállás a gazdák lehetséges védekezési módja, semmilyen körülmények között nem szabad belépniük a térszbe.

A parasztság kifosztásáról a levélíró erős hatású szóképek segítségével beszélt. A kollektivizálás lényegének megragadására többször is használta a „levetkőzés”, illetve az útonálló rabló képét is felvillantó „levetkőztetés” szavakat:

„Szörnyűséges dolog földes parasztoknak így gyorsan és önként levetkőzni és prédájává lenni a nincstelen kevesek csoportjának!”¹⁵

„[M]ég azt állítják, hogy segíteni akarnak rajtunk parasztgazdákon? Segíteni? Persze levetkőzni, illetve levetkőztetni és parasztproletárrá tenni bennünket és családunkat.”¹⁶

„[N]em vetkőztek le a dán parasztok sem pőrére.”¹⁷

Egy másik metaforikus kifejezéssel pedig a verem, a csapda, a sírgödör, illetve ezek kapcsán a rabság és a pusztulás képzetét idézte fel:

„[A]z önkéntes megsemmisülésbe nem ugrunk bele mégsem, mint vak a gödörbe!”¹⁸

„Ha minden szakadna, mitőlünk inkább elvehetik a földet és inkább parlagon is marad mégsem lépünk be a süllyesztőbe.”¹⁹

A térszbe kényszerűségből belépő parasztgazda státusát a tulajdonnal nem rendelkező, függő helyzetű „cseléd”, illetve „proletár” társadalmi helyzetével azonosította:

„[C]seléddé válik a gazda, államcseléddé, röviden nincstelen prolivá!”²⁰

„Eddig csak gazdák voltak, de most már csak tsz-cselédek, egyben proletárok is lettek.”²¹

A korabeli kollektivizálással kapcsolatos közbeszéd is általában ezt a két társadalmi kategóriát használta a lecsúszás és a presztízsvesztés megjelölésére (gondoljunk például a „tszcs” betűszó tréfás feloldására: tovább szolgáló cselé-

¹⁵ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

¹⁶ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

¹⁷ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

¹⁸ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

¹⁹ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

²⁰ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

²¹ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

dek). Hasonló céllal vontak párhuzamot a „koldus”, a „rabszolga” és a téészbe lépett gazda között is, ahogy az ismeretlen levélíró is tette az Ausztriába küldött levelében:

„[A]rra kényszerítik a még egyéni kis és középparaszt gazdákat, hogy aláírjanak egy olyan nyilatkozatot, melyben az áll, hogy önként belépnek a »kolhozba« és így [...] koldusok, kolhoz-rabszolgák lesznek.”²²

Már az „államcseléd”, a „parasztproletár” és a „kolhoz-rabszolga” szóösszetételek is jelzik az ismeretlen levélírónak azt a törekvését (és képességét), hogy mondanivalójának nyelvi megformálása egyedi, a megszokottól eltérő legyen, nagyobb kifejezőerejű, hatásos, újszerű szavakat, szókapcsolatokat alkosson. Kreatív nyelvhasználatának legeredetibb alkotása – ami éppen egyedisége miatt vált „arúlójává”, és vezetett később „lebukásához” – az agitátor szónak a hasonló hangzású *aligátor*tal történő felcserélése, a brutális téészszervezőknek a félelmetes ragadozó állat képében való megjelenítése volt:

„Reméljük, hogy [...] felhagynak a parasztság agyonsegítésével a folytonos aligátor-agitátor erőlködéssel.”²³

„[R]ánktör a vad agitátor, így is mondhatnám: a vad aligátor roham [...]”²⁴

A kollektivizálást eröltető politikai rendszer fő jellemzőjének a hazug propagandát, az állampolgárok megtévesztésére irányuló, ártó szándékot tartotta a levélíró („csupa hazugsággal teli, keletről hozott és idegen hatalom által fenn tartott rendszer”²⁵). E véleményének kinyilvánítása, illetve a hazugságok leleplezése volt talán a legfontosabb célja a levélírással, valamint annak manifesztálása, hogy a parasztságot nem lehet becsapni.

„[A] parasztság zöme már maguknál is világosabban szemléli a politika mai súlyos hazugságait, hogy megfélemlíteni és teljesen megnémítani, sőt elszegényíteni is lehet, de falhoz állítani már nem.”

Ezt a párttitkárnak címzett levelében írta, és a „falhoz állítani” kifejezést minden bizonnyal a „rászedni”, „becsapni” értelemben használta.

A csalárd módon manipuláló hatalomról szóló üzenetét változatos nyelvi eszközökkel fejezte ki. A „hazug”, illetve a „hazugság” szavak mellett – amelyeket a Szögi Antalhoz szóló levélben ötször is használt („hazug beállítású jószándék”, „a proletárdiktatúra is csak szintén hazugság” stb.) – több kifejezés is arra utalt,

²² ÁBTL O-11 339. 9. Szalma Ferenc rendőr százados jelentése, 1961. augusztus 15.

²³ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

²⁴ ÁBTL O-11 339. 35/22. Levél a *Szabad Földnek*, 1960. február 12.

²⁵ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

hogy a propaganda célja a tisztánlátás megakadályozása, a valóság elfedése: a *Szabad Föld* „parasztszédítő” újság, az agitáció „ködösítés” és „elkendőzés”, a kommunizmus „keleti mese”. A „ravasz” és „fondorlatos” téesszervezők pedig „hamis szólamokat” hangoztatnak. A propaganda próbálkozásai azonban sikertelenek – állítja –, mivel a parasztság „világosan” lát, „tisztában van” a valódi helyzettel.

A levélíró heves reakcióját, indulatos cáfolatát nemcsak az váltotta ki, amit a propaganda a kollektivizálás céljáról állított, hanem az is, hogy a parasztságot „nevelésre” szoruló, érdekeit önmagától felismerni képtelen, „kiskorú” társadalmi csoportnak ábrázolta (legalizálni igyekezvén a „népnevelés” álarcába bújtatott erőszakos agitációt). Ennek ellenképét alkotta meg a levelek szerzője, amikor okos, magabiztos, öntudatos parasztokról beszélt, akiket nem lehet manipulálni, és akik tudják, hogyan kell megvédeni magukat a kollektivizálással szemben. Ez utóbbinak a bemutatása volt a levélírás másik fontos célja. Az 1959 februárjában írt első két levelében – különösen a kisbabóti Sós Pálhoz címzettben – fogalmazta meg részletesen, hogy milyennek látja az adott helyzetben követendő „helyes” paraszti magatartást.

A kollektivizálással szembeni sikeres ellenállási stratégia lényege szerinte a kivárás és a passzív ellenállás. A gazdáknak semmilyen körülmények között nem szabad aláírniuk a belépési nyilatkozatot – ahogy tették ezt a kisbabóti parasztok –, mivel a téesszbe lépés, a földről való „önkéntes”²⁶ lemondás a gazdaság végleges elvesztését jelenti. „Körömszakadtáig” ragaszkodni kell tehát az „ősi földhöz”, „rendületlenül” ellen kell állni a „kommunista csábításnak”, ahogy azt az alföldi, illetve a Duna–Tisza közti parasztok, köztük a levélíró is teszi. Figyelmeztetését a *Szabad Föld*nek írt levélben egy Deák Ferenctől származó idézettel támasztotta alá: „Amit a hatalom és az erőszak elvesz, azt kedvező idő és alkalom mind visszahozhatja, de amiről önként lemondunk, az örökre elveszett.” A kollektivizáló hatalom közeli bukásában való hit fontos feltétele volt az ajánlott ellenállási stratégiának. A gazdák – áldozatokkal járó – kitartásának ugyanis csak akkor volt értelme, ha bízhattak abban, hogy a rendszer hamarosan megváltozik:

„De nem felejtjük azt sem, hogy az idő halad és tudjuk, hogy az mindenkor változik is. Tehát ez sem lesz örök. Bizton és szentül hisszük, hogy felvirad még ránk is a jó öreg nap!”²⁷

A „csábítás” szó többszöri használata a Sós Pálhoz írt levélben („kom. csábítás”, „csábító ügynök”, „a vörös ördög csábítása”) arra enged következtetni, hogy a szerző az 1958 végén kezdődő téesszervezési agitációt 1959 elején – valószínűleg saját tapasztalatok és a közvetlen környezetéből érkező „élménybeszámolók” híján – még „csupán” a parasztság megtévesztésére irányuló propaganda-hadjáratnak, nem pedig – ahogy később ausztriai ismerősének írta – „megsemmi-

²⁶ A belépési nyilatkozat szövege szerint a kérelmező önként kérte felvételét a téesszbe.

²⁷ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

sító attaknak” gondolta. Talán ezért ütközött meg annyira a kisbabóti gazdák „döntésén” („megdöbbenéssel olvastuk”, „szörnyen felháborodtunk”), azt gondolván, hogy Sós Pál és társai az agitátorok csalárd szavainak hatására, nem pedig a kivédhetetlen erőszaknak engedve léptek be a téeszbe. A téészen kívül maradt két gazda is annak a bizonyítéka lehetett számára, hogy létezett más alternatíva.

Egy évvel később a *Szabad Föld*nek küldött levelében a kollektivizálással kapcsolatban azonban már nem a „rábeszél”, „hiteget”, „szédít” jelentésű *csábitás*, hanem az erőszakot, megfélemlítést, fizikai bántalmazást idéző *terror* szót használta. A téeszszervezőket „komisz terrorral működő durva agitátorok”-nak, az agitációs brigádokat pedig „pisztollyal és gumibottal felszerelt és fenyegetődző agitátor (helyesebben aligátor) különítmények”-nek nevezte. Hasonló tartalmú szavakat használt az 1960 novemberében Ausztriába küldött levelében is. Ebben „gyári és ipari terroristákról” beszélt, akiket a „vagyonatlan intelligenciával” együtt „kivezényelnek” a falvakba, hogy „terrorizálják” a parasztságot. A szóhasználat változását bizonyára az okozta, hogy ekkor már közelebbi tapasztalatai voltak a kollektivizálás gyakorlatáról, és a kezdetben talán még kivételesnek gondolt erőszakos jelenségek idővel a téeszszervezés lényegévé sűrűsödtek össze.

A levélíró a *passzív ellenállás*ban látta a kollektivizálással szembeni paraszti védekezés megfelelő módját. A magyar történelem 1849 és 1867 közötti időszakát felidéző szókapcsolat „passzív” jelzőjénél azonban valószínűleg a „rejtett” vagy „titkolt” jelzők találóbban fejezik ki mindazt, amit a történelmi párhuzamokat kedvelő szerző (gondoljunk a Cicero- és a Deák-idézetekre) el akart mondani: az állam és a falvak közti aszimmetrikus erőviszonyok miatt a parasztság nem száll szembe nyíltan a kollektivizáló hatalommal, azonban titokban mindent megtesz annak érdekében, hogy megőrizze földjét és önállóságát. Az „okos” viselkedés tehát a visszahúzóds és a hallgatás, nem pedig a nyílt kritika és az esztelen lázadás. A „lárma” helyett a „néma csend”.

„Mi nem lázadunk, fejfel nem megyünk a falnak, csak hallgatunk és öntudatosan, mindentől visszahúzódsva csendben ellenállunk.”²⁸

„[N]em lármaázunk, mert jól tudjuk már, hogy a diktatúrában nekünk nincsen bíráló szavunk. [...] Tehát öntudatosan ezren és százezren csak hallgatunk.”²⁹

A háttérben való csendes meghúzóds és a „bíráló szavak” visszafojtását követendő magatartásmodellként beállító levélíró azonban paradox módon éppen a háttérből előrelépve, a hallgatást megszakítva, a rendszert bírálva fejtette ki – ha névtelenül is – nézeteit.

A Sós Pálhoz szóló levél „kihalászása” után két és fél év elteltével, 1961 nyarán sikerült csak az államvédelmi szerveknek rátalálniuk a névtelen levelek író-

²⁸ ÁBTL O-11 339. 35/29. Levél Sós Pálhoz, 1959. február 3.

²⁹ ÁBTL O-11 339. 35/14. Levél Szögi Antalhoz, 1959. február 20.

jára, Szüts Imre, 78 éves szatymazi lakosra. Azonosításában nagy szerepe volt „Farkas” informátornak, aki az Állami Biztosító ügynökeként jutott be az idős férfihez.³⁰ Szüts először egyéni szóhasználata miatt lett gyanús – az agitátorokat *aligátoroknak* nevezte –, majd konspiratív úton szerzett kézírásának írásszakértői vizsgálata tette kétségtelenné, hogy ő a téeszellenes levelek írója. A szegedi járásbíróóság 1961. november 27-én termelőszövetkezet elleni izgatás címén tíz hónapi börtönre ítélte, amit azonban idős korára tekintettel háromévi próba-időre felfüggesztettek.³¹

Szüts Imre a történelem idején szatymazi tanyáján, néhány holdas gyümölcs-és szőlőültetvényén gazdálkodott. „Farkas” informátor és a nyomozás során kikérdezett adatközlők is visszavonultan élő, zárkózott, szűkszavú embernek írták le, aki kerüli a politikai témákat. Az informátor barlangba bújt medvéhez hasonlította, aki „nem mutatkozik, ha csak nem muszáj”, őt is alig engedte be a lakásába. Beszámolójából azonban az is kiderül, hogy Szüts Imre csupán a téeszervezők elől zárkózott be, és miután megbizonyosodott arról, hogy látogatója nem agitátor, nemcsak beeresztette, hanem gyanútlanul téeszellenes nézeteit is kifejtette előtte.

„[B]ocsánatot kért, hogy nem engedett be [... azonnal], de tetszik tudni, mondja, járnak ezek az aligátorok – mert én csak így hívom őket, aligátorok –, és vannak köztük durvák. Voltak már többször, de még nem léptem be és nem is akarok. [...] Többen erősködtek itt, hogy így meg úgy, muszáj, de én mondtam nekik, hogy én is vagyok olyan tájékozott és a nyomtatványon is az áll, hogy önkéntes, tehát én nem lépek be. Most meg be sem eresztetem őket, ha még jönnek.”³²

A szatymazi gazdát „szűkszavú, magába zárkózott egyéniségnek” bemutató egyik adatközlő a helyi Lenin Tsz elnöke volt.³³ Beszámolójából azt is megtudhatjuk, hogy korábban jó viszonyban voltak, sőt az 1945 utáni években mindketten aktívan részt vettek Szatymaz politikai életében: a téeszelnök akkoriban kommunista párttitkár, Szüts pedig a Nemzeti Parasztpárt elnöke volt. Kapcsolatuk akkor „lazult meg”, amikor Szütsöt az ötvenes évek elején „kuláknak” nyilvánították, és „különböző megszorításokat alkalmaztak vele szemben”.³⁴

A nyomozati iratokban található életrajzi adatok szerint Szüts Imre 1883-ban született Szegeden, szülei négyholdas kisgazdák voltak. A város felső kereskedelmi iskolájában (középfokú kereskedelmi szakiskola) érettségizett 1904-ben, majd négy évig a Kézműves Bank pénztárosa volt. 1908-tól – miután feleségül vette egy tehetős szegedi gazda lányát – kezdett el gazdálkodni kezdetben tíz,

³⁰ ÁBTLL O-11 339. 74. „Farkas” informátor jelentése, 1961. február 15.

³¹ ÁBTLL O-11 339. 127. A szegedi járásbíróóság ítélete, 1961. november 27.

³² ÁBTLL O-11 339. 74. „Farkas” informátor jelentése, 1961. február 15.

³³ ÁBTLL O-11 339. 86. Szalma Ferenc rendőr százados jelentése, 1961. július 13.

³⁴ 1952 őszén például 1000 forint pénzbüntetésre ítélték, mivel állítólag nem végezte el határidőre az őszi árpa vetését (*Délmagyarország* 1952. október 7. 4. Pénzbüntetéssel sújtották...).

majd huszonhárom holdon, amelynek része volt egy négyholdas szőlő- és gyümölcsültetvény is Szatymazon. Szegeden két háza, Szatymazon egy tanyája volt. Az ötvenes évek elején „kulákklistára” került (a szőlőt és a gyümölcsöst ötszörös szorzóval számolták az adózásnál és a beszolgáltatásnál). 1952-re már csak két holdja volt, a többit – a teljesíthetetlenül magas elvonás elől menekülve – „felajánlotta” az államnak. Szegedi házait is ekkor államosították, ekkor költözött ki szatymazi tanyájára. Az 1956 után visszaigényelt földjét gyerekei között osztotta szét, magának csupán két hold szőlőt és gyümölcsöst tartott meg.³⁵

Az ötvenes évek végén írt névtelen leveleinek keletkezéstörténetét vizsgálva, a levélírás motivációi után kutatva fontos kiemelni Szüts Imre aktív közéleti tevékenységét életének ötvenes évek elejéig tartó szakaszában. Ezzel kapcsolatos ismereteink főként a *Délmagyarország* című szegedi napilapból származnak.³⁶ Szüts 1929 és 1934 között Szeged város törvényhatósági bizottságának tagja volt,³⁷ ahova a Magyarországi Szociáldemokrata Párt jelöltjeként került be. Az 1939. évi országgyűlési választások alkalmával is a párt választási megbízottja volt Szeged egyik választókerületében.³⁸ A következő biztos adat Szüts Imre pártpreferenciájáról 1945-ből való: május 6-án Szatymazon megalakította a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetét.³⁹ A város politikai életében való tevékeny részvétele mellett a helyi gazdatársadalom több szervezetében is szerepet vállalt: a szeged-felsővárosi (majd szatymazi, fehértói) gazdakörnek,⁴⁰ valamint a Homoki Szőlősgazdák Országos Egyesületének⁴¹ is tagja, sőt a húszas évek végén mindkettőnek jegyzője is volt.

Az ellenzéki, liberális *Délmagyarország* a harmincas évek első felében a helyi társadalmi-politikai élet több olyan eseményéről is beszámolt, amelyeknek Szüts volt a főszereplője. Ezek alapján próbálok meg felvázolni, hogy milyen közéleti ember lehetett a szegedi gazdálkodó (illetve milyennek kívánta mutatni magát). Megnyilvánulásaiából úgy tűnik, hogy a „közérdeket” *harcosan* védelmező, az éles konfliktusoktól sem visszariadó, öntudatos városi polgár szerepe állt hozzá a legközelebb. Jól mutatja ezt a következő sajtóhír.

1930. május 21-én a *Délmagyarország* „Nyílt tér” rovatában Szüts Imre *nyílt levelet* intézett Dobay Gyula ügyvédhez, a szeged-felsővárosi katolikus hitközség világi elnökéhez. A levél előzménye az volt, hogy Szüts pár hónappal korábban

³⁵ ÁBTL O-11 339. 114. Jegyzőkönyv Szüts Imre kihallgatásáról, 1961. augusztus 22.

³⁶ A két világháború között ellenzéki, liberális (1945 után kommunista) *Délmagyarországról* bővebben: Lengyel 1999. A lap 1910 és 1970 közötti számait lásd <http://www.delmagyar.hu/delmagyarchiv/> – utolsó letöltés: 2016. március 30.

³⁷ Szeged önkormányzati testületeiről a két világháború közti időszakban: Blazovich 2005: 150–151.

³⁸ ÁBTL O-11 339. 39/10. Igazolvány Szüts Imre részére, aki bizalmi egyén a Szociáldemokrata Párt részéről Szegeden a 39. szavazóközterben, 1939. május 24.

³⁹ *Szegedi Szabad Szó* 1945. május 18. Párthírek.

⁴⁰ *Délmagyarország* 1929. február 13. 5. A fehértói gazdakör közgyűlése; 1929. július 17. 5. Hírek. A gazdakörrel bővebben: Huszka 1985, 1986.

⁴¹ *Délmagyarország* 1929. január 20. 8. A szegedi és a szegedkörnyéki szőlősgazdák... Az egyesület megalakulásáról és tevékenységéről: Mód 2014.

az egyházi adó felemelése miatt elégedetlen hívők nevében tiltakozó memorandumot nyújtott be a hitközséghez. Válaszként Dobay Gyula – izgatással és lázítással vádolva a beadvány szerzőjét – ismeretlen tettes ellen feljelentést tett. Szücs Imre – a levelében megfogalmazottak szerint – az *ismeretlen* kitétel miatt fordult a nyilvánossághoz, azt állítván, hogy Dobay tisztában volt a beadvány szerzőjének kilétével, és csak azért *ismeretlen* tettetést jelentett fel, hogy leplezze az ellene, Szücs Imre ellen folyó tudatos „személyvadászatot”. A nyílt levél ugyanakkor arra is lehetőséget adott – és talán éppen ez lehetett a levélíró elsődleges célja –, hogy a lap olvasóközönsége is tudomást szerezzen a hívek tiltakozásáról és – nem mellékesen – a tiltakozás élére álló Szücs Imre tevékenységéről. Arra is módja nyílt, hogy a politikai hovatartozásáról, közéleti szerepéről vallottakat a nyilvánosság elé tárja:

„Hát tisztelt ügyvéd elnök úr, vagyok bátor Önnel sietve palam et publice [nyíltan és nyilvánosan] tudatni, hogy azt a tiltakozó memorandumot közérdekből és közkívánatra én írtam meg. Szubvenciót azonban, leszögezem közpénzből nem vettem föl érte, miként az Ön lapja: az Új Nemzedék. Hogy azonban azt a tiltakozó memorandumot én írtam, azt Ön is nagyon jól tudhatja [...], miért lépett fel hát mégis feljelentésében ismeretlen tettes ellen, mikor nyilvánvalóan közmegállapítás szerint ellenem a részükről destruktívnak csúfolt demokrata ellen irányuló személyvadászat ez? Így az ismeretlen tettes elleni címszereppel csak takargatni törekszik a »személyvadászat« nagyon is kilógó lólábát! Tessék kérem, Elnök uram, nyíltan kirukkolni a farbával, a nyílt támadás férfiasabb dolog! Gascogne-i legények⁴² volnánk, a kis késit neki, hát ezt elvárhatnánk egymástól, ha mindjárt világnézeti szakadék tátong is közöttünk. Ön mint túl-konstruktív-klerikális nyíltan is támadhat engem, a vérbeli demokratát!”⁴³

Öndefiníciója szerint tehát a levél írója egyenes, bátor, a közügyeket önzetlenül szolgáló „vérbeli demokrata”. Az önmagáról festett kép pozitív vonásait a Dobay Gyuláról alkotott ellenkép tette még erősebbé. Hangsúlyozva a köztük lévő „világnézeti szakadékot”, ellenfelét – aki több megbízatása mellett a *Szegedi Új Nemzedék* című jobboldali-szélsőjobboldali politikai napilap főszerkesztője is volt⁴⁴ – képmutató, alattomos, a közpénzt saját céljaira használó emberként mutatta be. A „klerikális” megnevezés ebben a kontextusban „a (katolikus) egy-

⁴² Utalás Edmond Rostand *Cyrano de Bergerac* című drámájára. A gascogne-i legények a műben a katonai virtust, a „legénykedést”, a levélben a „bátor kiállást” jelképezik.

⁴³ *Délmagyarország* 1930. május 21. 7. Nyílt levél dr. Dobay Gyula ügyvéd úrhoz.

⁴⁴ A *Szegedi Új Nemzedék* (1919–1944) a „keresztény-nemzeti” érdekek védelme címén élesen antiliberalis és antiszemita lap volt, hangja a konszolidáció előrehaladtával mérséklődött. Dobay Gyula (1870–1937) szegedi ügyvéd (az 1919-es forradalom után Szeged „fehér” kormánybiztos-főispánja) 1920 és 1931 között volt főszerkesztője (Lengyel 1999: 54–55). Szücs arra utalt a levélben, hogy a felsővárosi hitközség vezetése, miközben felemelte az egyházi adót, ezer pengő támogatást adott a világi elnök, Dobay lapjának (*Délmagyarország* 1930. december 2. 5. Rágalmazási per...).

házi befolyást támogató” tartalom mellett a „nem demokrata” jelentéssel is párosult. A *harcos* demokrata imázt – ami a férfi önképének fontos része lehetett – a levélíró a „háborús állapotok” felidézésével („személyvadászat” folyik ellene, támadják) teremtette meg.

A bíróság felmentette Szüts Imrét az ellene hozott vádak (izgatás, rágalmazás) alól, azzal az indokkal, hogy az egyházközség tagjainak joguk van az egyház adózási rendszerét kritizálni.⁴⁵ A beadvány ugyanakkor nem érte el célját, a felsővárosi katolikus egyházközség vezetése nem mondott le az adó felemeléséről. Szüts Imre ekkor olyan lépésre szánta el magát, amely arra utal, hogy nem volt idegen tőle a közfigyelmet magára irányító, provokatív, kihívó magatartás sem. A felsővárosi egyházközséggel (és Dobay Gyulával) folytatott harc következő lépéseként ugyanis kilépett a katolikus egyházból, és a görögkeleti *szerb* egyházba lépett be.⁴⁶ Áttérését azzal magyarázta, hogy „talált egy olyan vallást, amely nem pénzért üdvözít”.⁴⁷ Egy későbbi konfliktus során az egyházközségnek írt levelében így indokolta döntését:

„Leszámoltam az anyagiakra éhes római katolikus egyházzal és kénytelen voltam éppen ezért átlépni a görögkeleti egyház kötelékébe, ahol Isten dicsőségére, de valószínűleg Gyula pásztor⁴⁸ és »önzetlen« élharcosai nagy bosszúságára ingyen is lehet üdvözülni. [...] A római egyháznak nem lelkek, de a pengők fontosak, sőt fontosabbak: erkölcsi és világfelfogása, amelyet annyira »tisztultnak« és »fennköltnek« szoktak profanizálni a jámbor dervisek, abban csúcsosodik ki tehát, mint a legközönségesebb kalmár-élet-filozófia, hogy t.i.: »pecunia non olet«. ⁴⁹ Nem adózok az államban egy mellékállamnak [...] Róma nélkül mi is biztosan és könnyebben fogunk megélni.”⁵⁰

Áttérésének körülményei, valamint a római katolikus egyház voltaire-i hevületű bírálata sokakban keltett visszatetszést. A felháborodást nemcsak és nem elsősorban – a felháborodók megítélése szerint – az „anyagi érdekből” történő valláscsere váltotta ki, hanem mindenekelőtt az, hogy Szüts éppen a magyarellenesnek tartott görögkeleti szerb egyházat választotta.⁵¹ A szegedi gazdát ezért nemcsak hitehagyottnak, hanem „hazaárulónak” is tekintették.

⁴⁵ *Délmagyarország* 1930. december 2. 5. Rágalmazási per...; *Délmagyarország* 1931. január 17. 6. A törvényszék is felmentette...

⁴⁶ Áttérésének pontos időpontját nem tudjuk. Valószínűleg 1931–1932-ben, még a szegedi görögkeleti magyar egyházközség (1932 májusa) megalakulása előtt történt.

⁴⁷ *Délmagyarország* 1934. szeptember 14. 5. Viharos interpelláció után...

⁴⁸ Szüts itt Dobay Gyulára utalhatott.

⁴⁹ „A pénznek nincs szaga.”

⁵⁰ *Délmagyarország* 1934. december 5. A felsővárosi egyházközség pere...

⁵¹ A szegedi görögkeleti hívek a trianoni béke előtt a bács-újvidéki egyházmegyéhez, az új határok meghúzása után pedig a budai görögkeleti szerb püspök fennhatósága alá tartoztak. 1920-ban a város százezer körüli összlakosságának 0,6%-a volt görögkeleti vallású (Giczi 1994: 617–618).

A Szüts Imre személyét érintő – és a *Délmagyarország* hasábjain a város nyilvánosságához is eljutó – konfliktusok színhelye általában a törvényhatósági bizottság közgyűlése volt, tárgya pedig többnyire a közpénz elköltésének módja. A legviharosabb viták Szüts és a városatyák kisebb-nagyobb csoportjai között ezen a fórumon is a római katolikus egyházzal és a város kegyúri kiadásaival kapcsolatban bontakoztak ki. 1931 júliusában például az újszegedi plébánosi állás megszervezéséről szóló közgyűlési határozat ellen nyújtott be fellebbezést a belügyminiszterhez Szüts Imre. Kérelmét azzal indokolta, hogy a város nehéz anyagi helyzetében („a mai rettenetes gazdasági nyomor idején, [...] amikor) a polgárság roskadozik a közterhek súlya alatt”) nem engedhető meg „az egyházi állások szaporítása”.⁵² Egy évvel később, 1932 júniusában szintén egy új plébánia szervezését (a város „Zákány” elnevezésű, alsótanyai kerületében) elrendelő közgyűlési határozat ellen nyújtott be fellebbezést a korábbihoz hasonló érveléssel:

„[K]étségbe vonom, hogy a zákányiaknak ma ez lenne legsúlyosabb életviszonyaik között az egyetlen és legsürgősebb kielégítésre váró kívánsága. [...] Bűnnek tartom ma újabb megterhelésekkel sújtani a roskadozó polgárokat.”⁵³

A legnagyobb visszhangja az 1934. április 28-i törvényhatósági közgyűlésen elhangzott interpellációjának volt. Szüts Imre jogtalanak minősítette a kisgyűlés⁵⁴ azon határozatát, amely szerint a város a görögkeleti *szerb* egyházból nem sokkal korábban kivált – magyar liturgikus nyelvű és „hazafias szellemű” – görögkeleti *magyar* egyháznak egyéves használatra *ingyen* átadott egy városi bérházban lévő háromszobás lakást.⁵⁵ Szüts arra hivatkozott, hogy a Szegeden 1932 májusában megalakult, de a felsőbb görögkeleti egyházi hatóságok által el nem ismert egyházközség nem „törvényes [...] alakulat”,⁵⁶ a városnak pedig minden pengőre szüksége van. Az interpelláció hatására olyan „heves vihar” tört ki, hogy az elnöklő főispánnak a közgyűlést fel kellett függesztenie. A teremben uralkodó hangulatot és a felháborodás nagyságát jól jelzi, hogy egyes városatyák olyan sértő kifejezésekkel illették Szüts Imrét („hazaáruló, renegát, szégyelje magát, pfuj, menjen Szerbiába, kivele”⁵⁷), hogy többek ellen is rágalmozási pert indított.

⁵² *Délmagyarország* 1931. július 29. 2. Megfellebbezték az újszegedi plébánosi állás...

⁵³ *Délmagyarország* 1932. július 23. 4. Fellebbezés a zákányi plébánia...

⁵⁴ A kisgyűlés a városi tanács helyett 1929-ben létrehozott testületi szerv volt. Feladatairól bővebben: Blazovich 2005: 151–152.

⁵⁵ *Délmagyarország* 1934. április 28. 6. Hírek.

⁵⁶ A magyarországi görögkeleti ortodox (görög, szerb, román alapítású) egyházban a magyarsodási tendenciák a trianoni békeszerződés után gyorsultak fel. Mivel a magyar istentiszteleti nyelv bevezetését az egyházi hatóságok nem engedélyezték, a húszas évek elején illegálisan alakult meg három magyar szertartási nyelvű ortodox egyházközség: Szentesen, Budapesten és Szegeden (Berki 1974). Szegeden 1932. május 15-én zajlott le a magyar ortodox egyházközség alakuló közgyűlése (Giczi 1994: 618).

⁵⁷ *Délmagyarország* 1934. szeptember 14. 5. Viharos interpelláció után...

Az interpellációnak „országos” visszhangja is támadt. Herczeg Ferenc a *Pesti Hírlap* 1934. május 6-i számában megjelent, a görögkeleti magyarokról szóló írásában az interpelláló szegedi városatyát – nevének megemlítése nélkül – „kétégyes elmeállapotú »magyar« bizottsági tagnak” nevezte,⁵⁸ ami miatt Szüts őt is feljelentette. Az országgyűlés felsőháza nem függesztette fel Herczeg Ferenc mentelmi jogát, arra hivatkozva többek között, hogy Herczeg cikkéből „kisugárzik a hazafias szándék”.⁵⁹ Hasonlóan érvelt a szegedi törvényszék is, hogy miért mentette fel a Szüts Imrét sértő kifejezésekkel illető három törvénybizottsági tagot. Az ítélet indoklása szerint jogos volt a városatyák felháborodása, Szüts valóban „hazafiatlanul viselkedett, amikor kifogásolta a [görögkeleti] magyar egyháznak nyújtandó városi támogatást”.⁶⁰

Szüts Imre egyes közéleti megnyilvánulásai nem csupán a politikai ellentábor, a keresztény-nemzeti irányzat képviselői számára voltak „botránysak”, hanem a liberális és a szociáldemokrata városatyák számára is kínosak lehettek. A „közérdekre” hivatkozva a hatalmasokkal (a római katolikus egyházzal) és az uralkodó közfelfogással (például a „hazafias magatartás” kritériumait illetően) gyakran szembeszegülő férfi viselkedését a saját politikai táborán belül is helytelenítették, és nem a „vérbeli demokrata” harcos kiállásának, hanem a közfegyelemre vágyó ember indokolatlan konfliktuskeresésének tekintették. Erre enged következtetni a liberális Pásztor József (a *Délmagyarország* főszerkesztője) elhatárolódása Szüts Imrétől, aki az 1935-ös törvényhatósági választások idején nem volt hajlandó közös listán szerepelni vele. (A baloldali liberálisok és a szociáldemokraták a választás idejére Városi Balpárt néven szövetkeztek.⁶¹) Döntését azzal indokolta, hogy Szüts „kilengéseinek állandósulása kompromittálja azt a baloldali irányzatot, amely nem felfordulást, hanem a felfordulásokból való kibontakozást, nem hordódemagógiát, hanem demokráciát és kultúrát és kenyeret akar”.⁶² Pásztor érveit a szociáldemokrata párt helyi vezetője is elfogadta, így a közös listáról kihúzott Szüts Imre nem kerülhetett be újra a város törvényhatósági bizottságába. Talán az itt kezdődő háttérbe szorulása lehetett az oka, hogy 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt keretein belül próbált meg politizálni. Mint láttuk, ő alapította meg a párt szatymazi szervezetét, amelynek elnöke is volt. A negyvenes évek második felében mint parasztpárti képviselő újra részt vett Szeged város törvényhatósági bizottságának munkájában is.

A negyvenes évek végétől kiépülő diktatórikus politikai rendszerben megszűnt a közügyekben való tényleges részvétel és a szabad véleménynyilvánítás

⁵⁸ Felsőházi irományok 1931: 669–671. A felsőház mentelmi bizottságának jelentése Herczeg Ferenc felsőházi tag mentelmi ügyében.

⁵⁹ Felsőházi irományok 1931: 669–671. A felsőház mentelmi bizottságának jelentése Herczeg Ferenc felsőházi tag mentelmi ügyében.

⁶⁰ *Délmagyarország* 1934. szeptember 14. 5. Viharos interpelláció után...; *Délmagyarország* 1935. november 29. 5. Három ügyvéd...; *Délmagyarország* 1935. április 30. 4. Szüts Imre volt városatyája...

⁶¹ Tamási 1994: 441.

⁶² *Délmagyarország* 1934. december 12. 5–6. Egy sajtóbetyár arcképéhez.

lehetősége. A valódi politizálás fórumainak hiánya és az ellenvéleményeket tiltó-büntető hatalmi gyakorlat mellett társadalmi helyzetéből (illetve annak korabeli hivatalos megítéléséből) fakadó sérülékenysége is hallgatásra és a közéletől való visszahúzódásra készítette a „kulákként” kezelt Szüts Imrét. (A rendszer „ellenségeinek” kikiáltott személyek jellegzetes magatartása általában a csendes háttérbe vonulás volt.) A városból a tanyára való kiköltözés, valamint bizonyára idős kora is befolyásolta ezt a folyamatot, és hozzájárult a „barlangjába húzódó”, „szükszavú, magába zárkozó” férfi képének kialakulásához.

Ugyanakkor a kollektivizálás ellen írt névtelen levelei azt bizonyítják, hogy bár a külső körülmények megváltoztak, Szüts Imre továbbra is a „közérdek harcos védelmezőjének”, „vérbeli demokratának” tekintette magát, aki nem hagyhatta szó nélkül a körülötte zajló eseményeket. A helyzethez alkalmazkodva azonban nem nyíltan, hanem rejtőzködve szólalt meg; nyílt levél és interpelláció helyett névtelen levelekben mond(hat)ta el véleményét. A városatyák gyülekezete és az újságolvasó szegedi és Szeged környéki polgárok nyilvánossága helyett pedig be kellett érnie azzal, hogy csupán néhány téesszervező agitátorral, lapszerkesztővel, esetleg a kollektivizálás egy-egy propagandacélra felhasznált áldozatával ossza meg nézeteit. A megszólalás vélhetően fontosabb volt neki, mint az, hogy szavainak lesz-e tényleges hatása.

Szüts Imre valószínűleg jóval több névtelen levelet írt, mint ahányról az államvédelem tudomást szerzett. A korábban részletesen ismertetett három levél kivül az ügyészi vádiratban szó van még egy 1960 tavaszán a *Délmagyarországnak* küldött, illetve egy, a Magyar Rádióknak szóló, de fel nem adott levélről, amelyeknek azonban sem eredetijét, sem másolatát nem mellékeltek a nyomozati anyaghoz.⁶³ Utóbbit a házkutatás során foglalta le a rendőrség egy kézzel írott listával együtt, amely egyes Szatymaz környékén agitáló népnevelők nevét és munkahelyét tartalmazta. Az ügyészség feltételezése szerint a névsort azzal a céllal készítette, hogy a rajta szereplő személyeket is „meg fogja névtelen levélben fenyegetni, azonban ezen szándékát végrehajtani már nem tudta”.⁶⁴ Nem tűnik elképzelhetetlennek az sem, hogy Szüts máskor és más ügyek kapcsán is élt a véleményalkotásnak és a ráhatásnak ezzel a többnyire diktatórikus viszonyokra jellemző lehetőségével.

⁶³ Az el nem küldött levélből csupán a következő versike maradt ránk, amit feltehetően maga a szatymazi gazda írt: „Volt nekem két ökröm, két szép villás szarvu, fehér mind a kettő, fehér mint a hattyú, most ezt az elvtársak hej megirigyelték, ökrömet, földemet elköttya-vetyélték, oszt nem maradt egyebem, csak viskom, két karom, így lett a parasztból igavonó barom” (MNL CSML XXV.12. 12 585/1961. Vádirat, 1961. október 26.).

⁶⁴ MNL CSML XXV.12. 12 585/1961. Vádirat, 1961. október 26.

FORRÁSKÖZLÉS: SZÜTS IMRE LEVELEI⁶⁵1. Szüts Imre levele Sós Pálhoz⁶⁶

„*Tisztelt volt Gazdatárs!*

A parasztszédítő Szabad Föld kommunista ujság jan. 25-i számából megdöbbenéssel olvastuk itt többen gazdák a Kisbábóti szomorú esetet, melyet Dancs József egy már régóta szemmeltartott kom. usjágfirkász valószínűleg az ő szive szerint céltudatosan beállítva irt meg. Azt írta, hogy Kisbábót parasztsága 1 hét alatt 2 család kivételével az egész falu aláírta a belépést a kolhozba, vagyis a vagyonáról, ősi földje tulajdonáról való lemondást. Megmondjuk őszintén, hogy ha ez így igaz, mink itteni parasztok szörnyen felháborodtunk!

Dancs ur ez a fizetett kom. propagandista szinte kérkedve írja, hogy az első aláíró éppen Sós Pál 25 holdas középparasztt volt.

Itt nyilvánvaló tehát ez is, hogy magát mint egy jobbmódú, vagyonosabb parasztot még cégérül is felhasználták a kommunisták az aláírásoknál, hogy így a többi a kisebbeket magaután könnyebben szédíthessék meg. Ugy gondolták mint a példabeszéd is tartja, hogy az ökör után a borjak is könnyebben mennek.

Szóval ezt az esetet olvasva mink így kiáltottunk fel. Szent Isten! Hova tették hát maguk kisbábóti gazdák a józan eszüket? Szörnyűséges dolog földes parasztoknak így gyorsan és önként levetközni és prédájává lenni a nincstelen kevesek csoportjának! Eddig csak gazdák voltak, de most már csak tsz. cselédek, egyben proletárok is lettek. Lám mi alföldi parasztok körömszakadtáig ragaszkodunk az ősi földjeinkhez, tanyáinkhoz – még az 1 vagy 2-3 holdhoz is, nem hogy a 25-höz – és rendületlenül ellenállunk, persze szépen csendben passzive minden kom. csábításnak. Mert csábító ügynök itt is akad nem is egy. Ha minden szakadna mitőlünk inkább elvehetik a földet és inkább parlagon is marad mégsem lépünk be a süllyesztőbe.

A cím megszólításnál tudatosan használtam a volt gazdatárs szót, mert fájdalom Sós Pál ismeretlen magyar paraszt barátom többé már nem gazda és azt hiszem ránk nézve maga már el is vezett; de mi Duna-Tisza közi parasztok mégis ki fogjuk böjtölni, lehet, hogy még sok szenvedés és megpróbáltatás között ezt a csupa hazugsággal teli, keletről hozott és idegen hatalom által fenntartott rendszert. Mi nem lázadunk, fejjelel nem megyünk a falnak, csak hallgatunk és öntudatosan, mindentől visszahúzódva csendben ellenállunk /passzive/ a vörös ördög csábításának. Ez a mi paraszti védekezésünk a vész ellen, így akarunk kitartani. De nem felejtjük azt sem, hogy az idő halad és tudjuk, hogy az mindenkor változik is. Tehát ez sem lesz örök. Bizton és szentül hisszük, hogy felvirad még ránk is a jó öreg nap!

⁶⁵ A leveleket szöveghűen, a helyesírási hibákkal együtt közlöm.

⁶⁶ ÁBTL O-11 339. 35/29.

Magának vajjon van-e, vagy lesz-e még visszatérés? Gondolkozzon majd e fölött is és kérjük mondja meg legalább tisztelt Sós barátunk annak a két ismeretlen be nem lépett családnak, hogy minden megbecsülésünk az övék, okos helytállásukért, hogy megmaradtak egyéni gazdáknak a saját földjükön.

Ismeretlenül, de tisztelettel
több Duna-Tiszaközi egyéni kis és közép parasztgazda

Nevünket sajnos nem írhatjuk most ki, mert ezért is üldöznének, mivel nekünk ez nem tetszik, de valaha még igen, s akkor majd még jelentkezünk. A kom. diktatúrában látja ez a nagy szabadság!”

2. Szüts Imre levele Szögi Antalhoz⁶⁷

„T. Cím

Jelen sorok célja választ adni arra a felháborító újságcikkére, amelyet a Dél-magyarország című szegedi lapban egy héttel előbb leadott az újszegedi Szövögyár személyzete nevében, mint ottani kommunista párttitkár. Bár a cikk a kübekházi Sarló Tsz dolgozóival foglalkozik főleg, mégis mi környékbeli egyéni parasztgazdák annak tartalmára vonatkozóan felháborodva utasítjuk vissza azokat a hazug beállítású jószándékot és célt, miszerint rajtunk egyéni-parasztgazdákon vagy gazdaságunkon akarnak mindenáron segíteni.

Megmondjuk őszintén, nincs semmi szükségünk a maguk ravasz és fondorlatos segítségére, mert tudjuk mi a végső célja mindennek. Maradjanak csak otthon és pihenjenek vagy csinálják a maguk mesterségét. Majd segítünk mi önmagunkon! Elvünk ugyanis az, hogy a suszter maradjon a csiríznél és a kaptafánál.

Az ősi földet, kis gazdaságainkat akarják maguk ravasz szándékkal a kezünk-ből kicsavarni és nagyon jól tudjuk már sajnos, hogy Földnélküli Jánosokat akarnak belőlünk csinálni avval a keleti mesével, hogy a tsz.-ben lesz boldog a paraszt és ott lesz az igazi menyország. Azt akarják nekünk bemagyarázni, hogy a haladás a fejlődés kívánja mindezt, amit csakis ezen az úton lehet elérni. Hát ezt mi egyszerűen tagadjuk. A dánok ugyanis tudjuk hogy igen fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkeznek és általában a nyugatiak is, mégsem mondtak le ott sem az egyéni tulajdonról és nem vetkőztek le a dán parasztok sem pőrére. Még a szövetkezetbe tömörült kevésföldű gazdák is megtartották a tulajdont és személyes munkájuk jövedelmét is szabadon, a saját elhatározásuk szerint osztják fel és a földterületük [...] földjáraadékot is. Hogy áll mindez itt nálunk a tsz-eknél? Először is már a belépésnél minden ellenszolgáltatás nélkül megszűnik a gazda tulajdonjoga, a befolyt jövedelemnek pedig csak legfeljebb 40%-a osztható

⁶⁷ ÁBTL O-11 339. 35/14.

fel évenként. Továbbá hová lesz a gazdálkodás egyéni szabadsága? Itt cseléddé válik a gazda, államcseléddé, röviden nincstelen prolivá! Ezeket a dolgokat akarják maguk a parasztság előtt elködösíteni, elkendőzni és még azt állítják, hogy segíteni akarnak rajtunk parasztgazdákon? Segíteni? persze levetkőzni illetve levetkőztetni és parasztproletárrá tenni bennünket és családunkat. Hát el tudják maguk még hinni és képzelni is akár az igazgatóval meg a főkönyvelőjükkel együtt is, hogy ez kell nekünk, hogy mi parasztok ezt akarjuk, hogy mi lemondunk mindenről? Ez volna a legnagyobb dőreség, fantasztikus abszurdum! Tehát nem! Százszor nem megyünk, még ha megnélkülözzük is!

Haladni, fejlődni, többet termelni akarunk mi is, ha mód nyílik arra, de ebbe az önkéntes megsemmisülésbe nem ugrunk bele mégsem, mint vak a gödörbe! Dolgozunk mi sokat, eztán még többet is, de nem lármázunk, mert jól tudjuk már, hogy a diktatúrában nekünk nincsen bíráló szavunk és a népszabadság is csak frivol hazugság! Tehát öntudatosan ezren és százezren csak hallgatunk, de ebben a néma csendben is van védelmünk a gonoszokkal szemben: a passzív rezisztencia!

Irja cikkében, hogy főfeladatuknak fogják tartani a politikai segítséget a parasztság számára. Hát mit képzelnek maguk? Hogy a parasztság még egytől egyig buta tájékozatlan tömeg, akit politikai iskolában kell most helyes felfogásra tanítani? Tessék kérem végre tudomásul venni, hogy a parasztság zöme már maguknál is világosabban szemléli a politika mai súlyos hazugságait, hogy megfélemlíteni és teljesen megnémítani, sőt elszegényíteni is lehet, de falhoz állítani már nem. Már tudja, hogy a szabadság szó meg a demokrácia is csak hamis szólamok mint sok minden manapság. Még azt is tudja, hogy a proletárdiktatúra is csak szintén hazugság. Hogy a 10 milliós honi lakosság törpe kisebbsége alkotja csak az igazán proletárok összességét és a népesség oroszlánrészé a polgárságból és legfőképpen a parasztságból áll, és mégis proletárdiktatúra van, amely magában lehetetlen volna. Sajnos már tudjuk, hogy valójában szovjettiktatúra van, és az előbbi megjelölés csak megtévesztés, tehát az is hazugság! Nyilvánvaló, hogy a szovjet nélkül már nem is létezne. A politikával tehát nagyon is tisztában vagyunk talán még jobban mint akik bennünket politikai iskolázásban akarnak részesíteni és éppen ezért az okos parasztság a politikától magát igen helyesen távol is tartja. Hallgat és igen figyel de passzívan rezisztál!

Reméljük hogy e sorok eddigi balga és egyoldalú felfogásukat jobb belátásra fogják vezetni és felhagynak a parasztság agyonsegítésével a folytonos aligátor-agitátor erőlködéssel és bennünket parasztokat békén hagynak. Higyjék el úgy jobb barátságban leszünk majd.

Hallgató és figyelő egyéni parasztok”

3. Szüts Imre levele a *Szabad Földnek*⁶⁸

„Tisztelt Szerkesztőség!

A »Szabad Földnek« régi olvasója vagyok. B. lapjukban gyakran olvasom a válaszokat amit a hozzájuk fordulóknak leadnak. Én is most ilyen választ kérek tisztelettel az alatt elmondottakra vonatkozólag. Hogy soraimmal inkognitóban jelentkezem az könnyen megérthető a szabad szó, a szabad kritika elnyomása idején.

Az alföldön most zajló igen heves tsz.agitáció közepette, amelynek itt a Tisza-Duna közén is több ezren vagyunk célpontjai és szenvedő alanyai és akik közül igen sokan szőlő és gyümölcskultúrával foglalkozunk azt kérdezzük mi történik itt most velünk és mi a szőlő és gyümölcskultúránkkal ha rántör a vad agitátor, így is mondhatnám: a vad aligátor roham?

Mert mi ugyanis kizárólag és csakis egyénileg akarjuk ezt a sok munkát, szaktudást és gyakorlatot igénylő gyümölcsstermelésünket folytatni és továbbfejlesztetni. Legtöbbünk 1-3 holdas kisparaszt és kisebb számban 5-10-15 holdas középparaszt. Hosszú évek óta leszűrődött már a mi meggyőződésünk, amittől semmiféle úgynevezett agitációs nevelés nem tud már minket eltéríteni, így a kollektív vagyis közös termelésről hallani sem akarunk! Alapelvünk ugyanis a sok megtéveszteni akaró szólamokkal szemben maradt az a régi de kurta megállapítás, hogy „Közös lónak túrós a háta!” Rég fejlődni, haladni és felemelkedni akarunk mi, csak nem ezen az úton, amely a nincstelenségbe vezet. Akarunk többet is termelni, sőt fogunk is szorgalommal többet produkálni, ha ezt segítik elő fentről is valóban, és nem gátolnak, hanem békét hagynak nekünk! Ha a termelés biztonságát zavaró agresszív propaganda megszűnik és eltűnnek a [...] pisztollyal és gumibottal felszerelt és fenyegetődző agitátor (helyesebben aligátor) különítmények. Most sajnos ezen utóbbi dolgokról letagadhatatlanul szomorú tapasztalataink vannak már! Érthetetlen, hogy miért is zúdítottak ránk, kis és középparasztságra ilyen felháborítóan csúnya, embertelen rohamot, melynek visszahatása ha más formában is, de később egészen biztosan még jelentkezni fog. Be fog még bizonyulni, hogy az erőszak és megfélemlítés nagyon oktalan, ostoba dolog, mert minden kemény akció reakciót vált ki. Ez már régi igazság, nem én találtam fel.

E sorok írója magam is 2 holdas szőlő és gyümölcsstermelő vagyok és egyénileg működök, megemlítem azt is, hogy jól iskolázott, kulturált gazda vagyok és így bizton állítom, hogy a komisz terrorral működő durva agitátorokkal szemben sokkal magasabb kulturával rendelkezem (és ilyenek közöttünk még számosan vannak) és amellettt hogy ha nem vagyok a kollektívban, de kötelességtudó és törvénytisztelő állampolgár vagyok. Kérdelem most már: hogyan akarnak megbecsülésre is méltó polgárokat ezek a félelmetesen brutális és igen alacsony művelt-

⁶⁸ ÁBTL O-11 339. 35/22.

ségű agitátorok meggyőzni vagy népnevelés álarcában minket több termelésre, jobb gazdálkodásra stb. oktatni, amihez ők általában mit sem értenek.

Avagy parancsra olyan közgazdasági tézis elfogadására akarnak bennünket gumibottal és megfélemlítéssel, fenyegetéssel kényszeríteni, amelyet mi egyé-
niek tudatosan már ab ovo elvetünk! Avagy talán az a ki nem mondott főcélja
mindennek, hogy a kevés saját földecskénket is csak kicsavarják a kezünkből, és
mi is oly nincstelenek legyünk (egyenlők a szegénységben) mint az agitátorok
legtöbbje?!

Hogy is állunk tehát a földdel? Tíz-12 évvel ezelőtt ugyanis a vezetők is mind
azt hirdették fennhangon, amikor a grófi és a hitbizományi földeket a nincstelen
agrárproletárok közt szétosztották (ezt különben mi is helyeseltük, egyé-
niek), hogy a vérükkel is védelmezzék meg, ha azt valaki még tőlük el akarná
venni vagy mezsgyekarójukat kivenni. Lám most meg egész megyék, falvak kis
és középparasztját arra kényszerítik durva traktorosok, hogy nemcsak a kapott,
hanem saját kis ősi földecskéjükéről is lemondjanak. Hát azt kérdezzük és kér-
dezem, hogy helyes ez hát jól megy ez így? Nem gondolják-e odafönn Pesten,
hogy a parasztság ezt az eljárást közönséges és [...] becsapásnak tekinti és őket
végtelenül elkeseríti. Sem a többtermelés, sem a paraszti életsors jobbrafordítá-
sának hangzatos, de hazug cégére alatt sem ismerheti el földjüktől való megfosz-
tása tekintetében, azt mintha szentesítenék a kitűzött célt a felhasznált módok és
eszközök.

Lelkünkben kimondhatatlan fájdalom ég ezt megvalljuk. Úgy véljük ez nem
is vezethet jóra. Jóindulattal mondjuk tehát: vegyék elejét minden további és
nagyobb bajoknak. Tegyük okosabb és megnyugtatóbb intézkedéseket! És jus-
son eszükbe mindazoknak, akiket illet a római történelemből feljegyzett, a római
néptribunoknak azon intő szava, hogy »Vidant consules, nequid respublica,
detrimenti capiat.«⁶⁹

Végül pedig mi kis és középparasztok utalunk most kisemmizésünk láttán
Deák Ferencnek a haza bölcsének egykori a bécsi kamarilla felé intézett látnoki
szózatára: »Amit a hatalom és az erőszak elvesz, azt kedvező idő és alkalom mind
visszahozhatja, de amiről önként lemondunk, az örökre elveszett.« Csoda-e ha
mi most erre appellálunk és nem akarunk kis földecskénkről lemondani.

Tisztelettel:
Egy kisgazda a sok közül”

⁶⁹ „Ügyeljenek a konzulok, nehogy az állam kárt szenvedjen” – Cicero.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

O-11 339. „Bujtatók”.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (MNL CSML)

XXV.12. A Szegedi Városi-Járási Ügyészség iratai (1953–1970). Szüts Imre ügye, 12 585/1961.

Felsőházi irományok 1931. VI. 669–671. A felsőház mentelmi bizottságának jelentése

Herczeg Ferenc felsőházi tag mentelmi ügyében.

[http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.](http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28sz%FCcs%20imre%29&s=SORT&m=0&a=rec)

[htm?v=pdf&q=WRD%3D%28sz%FCcs%20imre%29&s=SORT&m=0&a=rec](http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28sz%FCcs%20imre%29&s=SORT&m=0&a=rec) – utolsó letöltés: 2016. március 30.

Délmagyarország, 1929–1964.

Szegedi Szabad Szó, 1945.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berki Feriz 1974: Prolegomena egy készülő jubileumhoz. *Theologiai Szemle* (16.) 1–2. 51–52.

Blazovich László 2005: *Szeged rövid története*. Szeged.

Borvendég Zsuzsanna 2011: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés”. A levéllellenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. *Betekintő* (5.) 2. http://www.betekinto.hu/2011_2_borvendeg – utolsó letöltés: 2016. március 30.

Farkas Gyöngyi 2015: „...megírom mihő tarcsd magad ha jösz programolni...” Névtelen levelek a rákóczipfalvi téesszervezőknek. *Betekintő* (9.) 3. http://www.betekinto.hu/2015_3_farkas – utolsó letöltés: 2016. március 30.

Giczi Zsolt 1994: Egyházak és vallási mozgalmak. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4. (1919–1944)* Szeged, 597–619.

Huszka Lajos 1985: A Szeged-Szatymazi gazdakör története I. In: Juhász Antal (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/1985. I.* Szeged, 235–252.

Huszka Lajos 1986: A Szeged-Szatymazi gazdakör története II. In: Juhász Antal (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986 I.* Szeged, 235–268.

Lengyel András 1999: „Közkatonaí a tollnak...” *Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged.

Mód László 2014: *A homoki bor már nem buczkai vinkó. A homoki szőlőbirtokok egyesületének megalakulása*. Szentés.

Ö. Kovács József 2009: „Sűritett népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall* (10.) 2. 31–54.

Papp István 2013: A BM II/7. (Mezőgazdasági Elhárító) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest, 181–209.

Tamási Mihály 1994: A világgazdasági válság és hatása a város életére. In: Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4. (1919–1944)* Szeged, 394–446.

Horváth Sándor

Az álruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekérvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán

A „KOMMUNISTA NYELV” BIRTOKBAVÉTELE

Hogyan formálták egymást a szocialista állam és állampolgárai a mindennapok szintjén? A tanulmány főszereplője, Gy., a teljes Kádár-korszakban (1957-től 1989-ig) jelentéseket írt egy nógrádi bányászfaluból. Bár magát így sosem aposztrofálta, „álruhába bújt királyként” a jelentésein keresztül osztott „igazságot” a település ügyes-bajos dolgaiban, miközben fokozatosan elsajátította az állambiztonsági bürokrácia beszédmódját, és azt hatékony eszközként használta saját céljai eléréséhez. A faluban a rövid ideig az NB II-ben játszó helyi labdarúgócsapat szakosztályelnökének is megválasztották, amely funkciójában bejárta a nógrádi bányavidéket, így még szélesebb körből meríthette a jelentésekben ábrázolt tapasztalatait. Gy. élettörténetét rendre keresztezte az országos politika, bár négy polgárral élete javát fizikai munkásként vagy alacsony irodai beosztásban a vasútnál, majd a bányánál töltötte.

E tanulmány fő célkitűzése annak érthetőbbé tétele, milyen nyelvi eszközöket használt fel Gy. annak érdekében, hogy jelentéseiben megjelenítse és elérje saját személyes céljait, hogyan alkalmazkodott a hálózati elvárásokhoz, miképp tanulta meg a bürokrácia nyelvét, és mi volt első jelentéseinek funkciója a mindennapokban. Az ötvenes évek végén született ügynökjelentéseken keresztül figyelemmel kísérhetjük, hogyan alakult át a Kádár-korszak kezdetén annak az embernek az identitása a jelentésekben, aki korábban korántsem számított a rendszer pártolójának, illetve ő maga milyen eszközöket használt az állami bürokrácia befolyásolására. Mindez annak a kérdésnek a történeti kontextusában is vizsgálható, miként változott meg a magyar társadalom 1956 után, és vált az 1960-as évek elejére politikailag látszólag „passzívvá”, látszólag „elégedett”.

A feljelentések és azok bürokratizált megfelelői, az írásos jelentések, illetve panaszok fontos elemei voltak a szocialista korszakban „intézményesült panasz-kultúrának”, ahogy azt több történész is nevezi.¹ E források a mindennapok történetének remek tárházát kínálják, ám módszertani szempontból korántsem mindegy, mit szeretnénk megtudni a pártállami bürokráciának (legyen az tanács, minisztérium, párt- vagy szakszervezet) önként vagy kényszerből írt forrásokból.

¹ Vö. Staadt 1996; Betts 2012: 173.

A mindennapok jelennek-e meg bennük áttételesen, a mindennapok tapasztalata vagy az állam és polgárainak kapcsolata?² A bürokrácia azon törekvése, hogy felügyelje a mindennapokat, vagy az is, ahogyan erre a jelentések szerzői reflektáltak? Korántsem érdektelen szempont ugyanis, ki és hogyan szerezte meg a jogot arra, hogy panaszkodjon, és kinek a panaszát vették figyelembe. Akinek a panaszát elfogadták, az önkéntelenül is az állami hatalom részévé vált, hiszen a panaszra, feljelentésre meginduló állami intézkedéssorozat végső soron tőle indult ki. Ahhoz, hogy egy panasz meghallgatásra találjon, megfelelő formában kellett előadni, igazodva a bürokratikus állami nyelvhasználathoz.

A jelen tanulmány témájául szolgáló hálózati jelentések (melyek jelentős része panaszként is értelmezhető) a megrendelőik szándékai szerint készültek, így belőlük elsősorban nem a jelentések tárgya, hanem azok megrendelői és szerzői ismerhetők meg.³ A jelentések szerzőinek lehetőségük volt azonban arra, hogy a kötött formába beleprézeljék saját szándékaikat, a hálózat felé mutatott „arcukat”,⁴ és ha elég ügyesen alkalmazták a megtanult írásbeli fordulatokat, szándékaik egy részét érvényre is juttathatták. Emiatt a jelentések szerzői számos frissiben tanult stíluselemet alkalmaztak, hogy elérjék céljaikat. Így válhattak írásaik hatékony feljelentésekké, amelyek közvetlenül utat találtak az állami bürokráciában, s amelyek miatt a bürokrácia akár intézkedhetett is. Vajon milyen lehetőséget kínáltak e (fel)jelentések arra, hogy valaki azok révén beleszólhasson az uralmi mechanizmusokba? Milyen mértékben és formában vehettek részt az uralmi rend stabilizálásában az állampolgárok?⁵

Ez utóbbi azért is fontos kérdés, mivel közelebb vihet annak megértéséhez, mennyiben fogadták el és tették magukévá az állam célkitűzéseit azok a kisemberek, akik végső soron mindennapi együttműködésükkel működtették és legitimálták a fennálló uralmi rendszert. Sőt, az uralmi rendszer által biztosított technikák révén (például jelentés, feljelentés, panasz, kérvény) akár befolyásolhatták is szűkebb környezetük mindennapjait azzal, ahogy birtokba vették az állami bürokrácia által kínált eszközöket, a hivatalnokoknak írt, hivatalos iratok nyelvhasználatát.⁶ Ebben a megközelítésben nem a mindennapok vagy azok

² A szocialista korszak mindennapjairól szóló történetírás kritikája: Apor 2008. Ezeket összegzi: Valuch 2013.

³ Ezt bizonyítják: Rainer 2008: 16–19, 158; Farkas 2006.

⁴ Takács 2013a: 17.

⁵ Ez elvezet annak a tézisnek a vizsgálatához is, amelyet a „klasszikus sztálinista” rendszer kapcsán vizsgált Sheila Fitzpatrick, aki szerint a nyilvánosságnak írt (gyakran panasz-) levelek a Szovjetunióban arra is lehetőséget adtak, hogy a levelek szerzői olyan közel kerülhessenek kvázi a nyilvános szférához, amennyire csak lehetséges, ami hozzájárult a rendszer stabilitásához (Fitzpatrick 1996: 78).

⁶ A lakáskérvényekben ezeknek a technikáknak a birtokbavételét vizsgálja: Nagy 2013. Ennek a megközelítésmódnak a gyökerei Viktor Klempererig nyúlnak vissza, ám míg ő elsősorban arra volt kíváncsi, hogyan alakítja át a hatalom által létrehozott nyelv az állampolgárokat, addig Stephen Kotkin nem csupán a hatalom által kínált nyelv birtokbavételét, hanem azt is vizsgálta, hogyan alakítják át a múlt szereplői saját céljaik érdekében ezt a nyelvet. Ebben a modellben a szocialista (szovjet) rendszer folytonosan változtatható, ami stabilizáló hatású is, hiszen

tapasztalata a megfigyelés tárgya, hanem az, hogyan formálták egymást és a mindennapokat az állam és polgárai.⁷ Hogyan mozgósították az állampolgárokat politikai-ideológiai célok érdekében, és ők hogyan alkalmazkodtak ehhez, ami alapvetően meghatározta, hogy a szocialista államok még utolsó éveikben is stabilnak tűnhettek.⁸

A tanulmányban azt is vizsgálom, hogy a jelentések szerzői, az „ügynök” és tartótisztje milyen összjáték révén formálták egymás mozgásterét és magát a szöveget (a jelentéseket), amit létrehozta a tanulási folyamat során. Hiszen, miként azt Katherine Verdery antropológiából kölcsönzött módszerekkel megfigyelte: az állambiztonsági szervezet nem csupán ellenőrző vagy büntető, hanem pedagógiai intézményként is értelmezhető, amelynek működéséből elsődlegesen maguk az informátorok és tisztjeik tanultak.⁹ Ebben a tanulási folyamatban az informátor és tartótisztje elsajátította azt a bürokratikus nyelvet is, amelynek használatát elvárták tőlük, és amelynek alkalmazásával egyéni céljaikat is könnyebben elérhették. Mielőtt rátérek arra, hogyan tanult meg Gy. céljai szempontjából is hatékony jelentéseket írni, tömören összefoglalom élettörténetének főbb fordulópontjait, hogy szövegei érthetőbbek legyenek.¹⁰

KOLÓNIA: ENGEDELMES ÉS MEGBÍZHATÓ MUNKAERŐ

Gy. 1923-ban született, és a Mátrára néző nógrádi Kisterenyén, egy bányásztelepen nőtt fel, a trianoni határok miatt gazdaságilag megroggyant Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. birodalmában, egy gépész-műhelymester fiaként. Apja – akinek az I. világháborúban meglőtték a sarkát – a háború után feleségül vett egy sváb lányanyát, Gy. anyját.¹¹ Gy. és öt testvére jó tanulóknak számítottak, így vonattal járatták őket szüleik a közeli Pásztói polgári iskolájába; a két legkisebb

a politikai participáció lehetőségének érzetét kínálja. Kotkin modelljének meggyőző kritikája: Krylova 2014: 178. Krylova azzal érvel, hogy az a Magnitogorszk építésénél elemzett nyelvhasználat, amelyet Kotkin bolshevikként ábrázolt, valójában posztbolshevik volt. Ennek oka, hogy az 1930-as évekre a bolshevik kollektívizmus eszméje (amely individuum és közösség egységét hirdette) felbomlott, és a hivatalos nyelvhasználat ismét szétválasztotta egymástól az egyéni és a közösségi érdekérvényesítési lehetőségeket, mivel külön-külön lehetett egyéni és közösségi érdekekre hivatkozni.

⁷ A múlt szereplői így cselekvőképességüket is visszanyerik, hiszen ebben a megközelítésben nem csupán elszenvetői, de alakítói is sorsuknak. Vö. Lindenberger 1996.

⁸ Ennek a problémának kiemelkedő vizsgálatai: Fitzpatrick–Lüdtke 2009; Pittaway 2012; Lebow 2013. Hasonló problémát vizsgál a náci állam kapcsán: Connelly 1996.

⁹ Verdery 2014: 17.

¹⁰ E tanulmány részben a Gy. életéről szóló társadalomtörténeti biográfiára épül. A kutatást támogatta: OTKA (NKFIH) K-104408.

¹¹ MNL NML XXXIII.1. Születési anyakönyvi kivonatok. Zagyvapálfalva 1913. Zagyvapálfalva házassági anyakönyvi kivonatok, 1895–1921. 1916. február–1917. december. Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

fiú a háború után egyetemet is végzett.¹² Gy., a legidősebb fiú, aki a telepi elemi iskolában még kimagasló képességűnek számított, a polgári első félévében csak hittanból kapott jelest, a többi tantárgyból elégségest, illetve ritkán jó osztályzatot szerzett. Osztályfőnöke írásbeli dolgozatainak külalakját tűrhetőnek minősítette. Később ez sokat javult: a felnőttkorában az állambiztonságnak írt kézírásos jelentései tiszta, egyenes vonalú írásképet mutatnak, így közvetlenül a háború után még írnokként is dolgozhatott a bányánál. Az állami bürokrácia növekedésében a közép- és alapfokú oktatás kiterjesztésének köztudottan fontos szerepe volt, ám azt, hogy a hálózati jelentések szerzői milyen fogalmazási képességeket és íráskészséget szereztek, még nem nagyon vizsgálták. Mindenesetre a polgáriban tanultak segítettek Gy.-nek abban, hogy a bürokrácia számára elfogadható szövegeket írjon.

Az évek múlásával Gy. ugyan egyre jobb tanuló lett, de sosem volt kimagasló képességű.¹³ A polgáriban Gy. és testvérei „hazafias nevelést” kaptak: a magyar katona és Trianon állt az iskola korabeli értesítője szerint az ideológiai nevelés középpontjában. A hazafias iskolai gyárlátogatások sorozata¹⁴ után 1937-ben Gy. osztálya Budapestre ment kirándulásra. A sokak szemében hatalmas metropoliszban a fiúk a Mussolini téren (1936-tól viselte ezt a nevet az Oktogon) megnézték az olasz királyi pár tiszteletére rendezett katonai díszszemlét.¹⁵

Gy.-t négy polgárral egy rokona ajánlotta be az 1938-as ún. győri program miatt új munkaeőre éhes vasúthoz dolgozni, amely számára kitörési lehetőséget jelentett a kolóniáról. A háború alatt vasutas forgalmista volt a frontharcok során többször is gazdát cserélő, Fejér megyei Seregélyesen. A háborút követően népbíróóság elé állították háborús bűnösként azzal a váddal, hogy 1945 januárjában az ő feljelentése nyomán végeztek ki a csendőrök egy másik, ruszín vasutast, akit Gy. azért jelentett fel a csendőröknek a német hadsereg rövid visszatérése idején, mert azt beszélték róla, hogy a „nőkhöz vezette” a szovjet katonákat, amikor épp azok szállták meg a falut. Gy.-t 1945-ben – részben az 1945. őszi választások eredménye miatt – felmentették.¹⁶ Ezután hazament a bányászkolóniára, Kisterenyre, amelyet Szabó Zoltán az 1930-as években, Gy. gyermekkorában, olyan megbízható bányászok lakóhelyeként jellemzett, ahol a munkások engedelmességért cserébe előrébb juthatnak: „Ők tudják legjobban iskoláztatni a fiaikat, ők olvassák a legpolgáribb újságokat és az ő lakásaikban szól a legtöbb rádió.” Volt itt a bánya által fenntartott népiskola, kocsmá, a bálókra kaszinó, orvosi rendelő és a szabályosra tervezett telep közepén egy labdarúgópálya, a társasági élet és a házassági piac központja.¹⁷

¹² Gy. Gyula és Sándor. Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25. Az egyetemi oklevél száma: 50/1956. kiállítás dátuma: 1956. április 30. Miskolci Egyetem Irattára. A törzskönyvek kezelőjének szíves közlése, amiért ezúton is köszönetet mondok.

¹³ MNL NML VIII.202. Anyakönyvek. 4. d. 1934–1937: a B osztály anyakönyvei.

¹⁴ Pásztói Polgári Értesítője 1934–1935: 8.

¹⁵ Pásztói Polgári Értesítője 1936–1937: 5

¹⁶ BFL XXV.2.b. Gy. bűnügyének iratai. 689/1948, egyesítve 88 425/1949.

¹⁷ Szabó 1938: 88–89.

A pályára a fiatal lányok is kijárhattak anélkül, hogy megszólták volna őket. Gy. is a foci-pálya mellett ismerte meg jövendőbelijét közvetlenül a háború után, a bányásztelepi bál 16 éves szépségkirálynőjét, egy rebellis szocdem lányát. Azokban a hónapokban az éppen másodosztályú bányászcsapat eredményeiről táviratozott rövid tudósításokat a *Népsport*nak, a labdarúgás volt ugyanis a szenedélye.¹⁸ A Kisterenye aztán kiesett a másodosztályból, a gyors esküvő után nászajándékba kapott, a menyecske által felnevelt malacot pedig már rég megették, amikor 1948-ban Gy. háború alatti ügyében perújrafelvételre került sor.¹⁹ Az új tárgyaláson Gy.-t 10 év börtönbüntetésre ítélte az 1956-os megtorlás során „vérbíróként” ismertté váló, Tutsek Gusztáv vezette népbíróság.²⁰ Gy. felesége első gyerekükkel volt terhes, aki karácsony előtt született meg, amikor Gy. már meg is kezdte tízéves kényszermunka-büntetésének letöltését a Budapesti Gyűjtőfogházban, közismert nevén a Gyűjtőben.²¹ 1949 őszén megengedték feleségének, hogy megmutassa beszélőn az akkor kilenc hónapos kisbabát férjének. A feleségének előtte a faluban azt tanácsolták: fiatal, váljon el, ne várjon hiába.²² A mégis kitartó menyecskének végül nem kellett sokat várnia: Gy. kedvezmény-nyel már 1950 elején szabadult a Gyűjtőből.²³

Gy. ismét hazatért a kolóniára, ahol 1956-ban munkástanácstaggá is választották a bányában. 1956-ban a rebellisnek számító Nógrád hónapokig meghatározó volt az országos politikában is, mivel a bányászsztrájk miatti szénhiány megbénította az ipari termelést. Az 1956. decemberi sztrájk radikalizálódásában a nógrádi híreknek és a salgótarjáni sortűznek meghatározó szerepe volt.²⁴ A salgótarjáni tüntetést közvetlenül kiváltó ok az volt, hogy aznap hajnalban letartóztatták Gy. egyik szomszédját, Gaál Lajost, akiről a rendőrség úgy vélte, a sztrájk mellett agitált a kisterenyei bányauzemben. Egy másik munkástanácsost,

¹⁸ Gy. özvegye megőrizte Gy. *Népsport*-tudósítói igazolványát. Kisterenye (KBSE) mérközéséről néhány soros tudósítás például: *Népsport* 1946. december 3. 2.

¹⁹ Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

²⁰ Népbírósi peréről bővebben: Horváth 2015. Népbírósi pereinek forrásai: BFL XXV.2.b. Gy. László bűnügyének iratai. 689/1948, egyesítve 88 425/1949, valamint BFL VII.5.e. 22 620/1949. Gy. László.

²¹ BFBI Fegyencnapló 3296–3599. Gy. 17/49. P 5989/48. törzskönyvi folyószám: 3585. bejegyzése szerint Gy.-t 1948. október 19-én vezették át (ismételt tárgyalása után) a törvényszéki fogházból.

²² Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

²³ Ekkor vette át az ÁVH a Gyűjtőt: kellett a hely az újaknak. Addigra a fogházat elárasztották a politikai foglyok, köztük a Mindszenty József mellett elítélt katolikus papok is, akiknek – előzetes engedély után – engedélyezték zárkájukban a rózsafüzér és breviárium tartását (BFBI Napi parancsok. 1947–1952. 19/1950. 1950. február 2.).

²⁴ A Belügyminisztérium Nógrád Megyei Rendőrkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának *Nógrád megyei ellenforradalmárok* című, 1958 tavaszán készült összegzése szerint a megye területén 29 helyen, elsősorban Salgótarjánban és a szénmedence bányauzemeiben alakultak munkástanácsok (ÁBTL 3.1.5. O-15 325. Nógrád megyei ellenforradalmárok. 1a. 448; 487–488). A radikalizálódásról: Horváth 1999. A Központi Munkástanács 1956. december 8-i gyűléséről készült jegyzőkönyv: ÁBTL 3.1.9. V-141 797/4. Vizsgálati dossziék Rácz Sándor és társai ügyében, 129–141.

Kelemen Károlyt is le akarták tartóztatni, ám ő elbújt, így helyette Viczián Tibort vitték be, aki korábban „kisgazdapárti összeesküvés” miatt ült börtönben 1956 októberéig.²⁵ Gy. első ügynöki feladatát az 1956. december 8-i salgótarjáni sortüzet kiváltó szereplők (akik a kolónián éltek) és az Észak-Olaszországból bevándorolt, többgenerációs bányászsaládból származó, szociáldemokrata apósa miatt kapta, akit a helyi szocdemek vezéralakjának tartottak az I. világháború óta.²⁶

Gy. apósa majdnem minden új rendszer börtönét megjárta az általa is szervezett sztrájkok miatt. Már-már hagyománnyá vált, hogy a helyi rendőrök emiatt megfigyelték.²⁷ 1949-ben az após aktuális politikai ügyében eljáró Kádár Ottó rendőr főhadnagy megállapította, hogy 1919 előtt sztrájkszervezésért ült börtönben, 1919 után sztrájkszervezésért ismét másfél év börtönt kapott, majd kiszabadulását követően szociáldemokrata lett, ahonnan 1924-ben zárták ki (ez téves, 1926-ban önmaga lépett ki a szociáldemokrata párt nőgrádi, Csóka-féle párt-szerű szervezetének megalakulásakor, akik Peyer Károlyt sikkasztással és a munkások elárulásával vádolták).²⁸ Az após 1945-ben aztán belépett az új SZDP-be, ám 1948-ban már nem vették fel az MDP-be (véltetően ezt ő maga sem kérte). A rendőr szerint:

„1945-től a fennálló rendszerrel szemben áll [...] izgága természetű ember, aki úton-útfélen izgat a demokratikus rendszer ellen, és olyan kijelentéseket tesz, ami alkalmas arra, hogy a munkásságot a fennálló rendszerrel szembeállítsa. Politikai szempontból nem megbízható.”²⁹

Gy. egyik első feladata, apósa megfigyelése fontosnak tűnhetett 1956 után egy olyan bányavidéken, ahol a sztrájk bármikor napirenden lehetett. Gy. kisebb-nagyobb megszakításokkal harminchárom éven át jelentett: utolsó feladatát a kivégzett 1956-os magyar miniszterelnök, Nagy Imre 1989-es újratemetése miatt kapta. Jó érzékkel, az újratemetés telepi fogadtatásáról már nem írt jelentést. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy miként tanult bele a jelentések írásába, miről kezdett jelentéseket írni, hogyan jelenítette meg mindennapjait és céljait a jelentések formalizált stílusában.

²⁵ Á. Varga–Pásztor 2002: 435.

²⁶ Gy. jelentéseinek három kötete: ÁBTL 3.1.2. M-42 230, M-42 230/1, M-42 230/2. „Gy. József”.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-150 373. Összefoglaló jelentés Nógrád Megyei Ellenforradalmi fegyveres csoportokról és szervezetekről. 1959. március 23. 81; ÁBTL M-42 230. 85–86.

²⁸ Az após rendszeresen szerepelt a helyi bányászok Peyer Károlytól „elhajló” lapjában mint vezető-ségi tag, még olvasói levelét is közzölték: G. János levele. *A bányász* 1927. március 1. 2–3.

²⁹ BFL XXV.1.a. 1081/1949. – G. János ügye. Kádár Ottó rendőr főhadnagy jelentése a Belügy-minisztérium Államvédelmi Hatóságának. 1949. március 4.

A PANASZKODÁS JOGA: AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI ÍRÁSMÓD

Gy. 34 éves volt, amikor 1957-ben beszervezték. Három kisgyereke volt: a börtön idején született nagylánya kilencéves múlt ekkor, már iskolába járt, a fia négyéves volt, de nem vették fel az óvodába, felesége otthon maradt vele és az alig több mint egyéves legkisebb lánnyal, aki 1956-ban, a bányászsztrájk idején született. A föld alatti, fizikai munkához nem nagyon szokott Gy. 1956 előtt – többnyire bújtatva – irodán dolgozott. 1957 elejétől azonban már nemcsak papíron, hanem ténylegesen is föld alatti munkára helyezték, kezdőként csillésnek, három műszakban. A vasárnapi munkáért pótlék járt, amit büntetésként megvontak tőle.

„Elvonták tőle, hogy megválasztották ennek-annak, hogy ellenforradalmár volt... elvették a hűségpénzt tőle, meg ilyeneket csináltak. Meg nem engedték be vasárnap dolgozni. Szóval volt ilyen. De mondtam neki, »Föl a fejjel! Egy szót nem szólsz senkinek! Mutasd meg, hogy azér' is vagyunk valakik! Nem sírunk! Azt csináljuk, hogy minden jó legyen!«³⁰

Felesége a harmadik gyerek születése után nem sokkal fekvőbeteg lett, ám az óvodás korú kisfiút – helyhiány miatt és politikai okokból – nem vették fel az óvodába. Az 1956 szeptemberében született kislány másfél év körüli volt 1957/58 fordulóján, amikor szóltak nekik, hogy a kicsi járhat bölcsődébe, a másik gyerek pedig mégiscsak mehet óvodába, amiről nem is álmodtak. Gy. felesége meg is lepődött a gyerekek felvételén. A két felvétel azzal egy időben történt, hogy Gy. elkezdett jelentéseket írni.

A kisterenyei „1956-os bűnösök” felkutatásával megbízott Ecsegi János rendőr főhadnagy 1957 nyarán a szénbányánál főkönyvelőként dolgozó Filep Lajos ügye kapcsán számos embert kihallgatott a bányából. A főkönyvelő ellen az volt a vád, hogy sztrájkra buzdított, dicsőítette Nagy Imrét (ez 1957 nyarán már főbenjáró bűn volt), „uszított a szovjet csapatok és a kommunisták ellen”.³¹ Ecsegi látókörébe Gy. a kihallgatások során került lehetséges ügynökként, és 1957. december 19-én már be is szervezte őt a főhadnagy – „terhelő adatok” alapján. Gy.-t beszervezésekor lehetett zsarolni egykori háborús bűnösként (csak feltételesen szabadult), a helyi nemzetőrség fegyveres parancsnok-helyetteseként és munkástanács-tagsága miatt is. A „terhelő adat” bármelyik lehetett ezek közül. A beszervezés idején a foglalkozás megjelölésével már nem sokat bajlódtak: „bányász”, munkahelye pedig a „Csiga-bánya”. A „mely kategóriához tartozik” kérdésre a kartont kitöltő bürokrata a korabeli hivatalos klasszifikáció alapján azt válaszolta: „jobboldali szoc. dem.”, a foglalkoztatás vonala pedig „ipari szabotázs elhárítása”.³²

³⁰ Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

³¹ ÁBTLL V-141 818. Vizsgálati dosszié Filep Lajos ügyében.

³² ÁBTLL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások 075 506. „Gy. J.”

Gy.-nek számos érdeke fűződött a jelentések írásához: elsők között a félelem a terhelő adatok miatti megtorlástól és a remény, hogy visszahelyezik irodai munkára, ahol bújtatottan 1956 előtt dolgozott.³³ Az is motiválhatta, esetleg el tudja intézni, hogy éppen munka nélkül lévő feleségét is felvegyék valahová dolgozni, majd hogy a gyerekeit felvegyék bölcsődébe, óvodába, mivel a felesége közben súlyosan megbetegedett.

Gy. és tartótisztje, Ecsegi, szinte együtt tanulták meg, hogyan kell megfelelő jelentést írniuk. A tartótisztként alig gyakorlott, az ebben az időben többször áthelyezett Ecsegi munkáját felettesei folyamatosan kritizálták,³⁴ aminek ceruzás bejegyzéseikkel hangot is adtak a jelentések margóján. Gy. a jelentések stílusát eleinte nehezen találta el, előzőleg nem kapott hosszú oktatást, hiszen Ecsegi sem tudta pontosan, mi is a jelentések fő célja. Ecsegi előtt 1957 végén annyi volt világos, hogy fel kell göngyölni, kik miatt mentek oly sokan tüntetni a sortűz idején Salgótarjánba, így Gy.-nek is azt a feladatot adta, hogy írjon jelentést egyik szomszédjáról, aki megsebesült.

Gy. első jelentésén érződik a szöveg formai kellékeinek hiánya. Gy. bánya-írnokként megszokhatta, hogy szövegét megszólítással kezdje, ám mégsem szólíthatta meg első tartótisztjét, Ecsegi Jánost tisztelt főhadnagy úrként, elvtársként a konspiráció miatt. Nem tudta, mit tegyen, végül első jelentését katonás, hivatalnoki hangnemben így kezdte: „Tisztelettel jelentem, hogy B. Sándor kistenyerei, Kossuth-telepi lakos” – majd tömör személyleírás következett: „magas barna”, majd egy egészségi állapotra utaló részlet mint különös ismertetőjel (például sántít). A testi jegyek után egy fontos politikai jellemzés, ami később szavazásává vált Gy.-nek is: „ellensége a népi demokráciának”, s amit a korabeli hivatalos szóhasználatból vett át.³⁵ Ecsegi ezt a jelentést gyakorlásnak és a lojalitást bizonyító eszközként szánhatta, mivel a telepi, 1956-hoz kapcsolódó nyomozások megbízottjaként nem szorult rá hasonló információkat tartalmazó jelentésekre.

Gy.-nek igyekeznie kellett, hogy valami hasznosat és terhelőt írjon, hiszen attól is tarthatott, ha rossz jelentést ad, őt magát viszik börtönbe, mint 1948-ban, vagy mint kollégái egy részét 1956 után. A börtöntől nagyon félt. A felesége szerint „őt megverték nagyon, ő nem politizált”.³⁶ Holott a családból ő politizált legintenzívebben ebben az időszakban.

Hogy erősítse beszámolója hitelességét, Gy. drámai leírást adott egy több mint egy évvel korábbi párbeszédről – valószínűleg külön, szóbeli kérésre: „a nevezett az említett aknához ment és a következő kijelentést tette: »mindenki

³³ Interjú Gy. sógornőjével, N. Elemérné G. Katalinnal, 2011. október 27. Ezt megerősítette özvegye, interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

³⁴ ÁBTL 2.8.1. 511/1960. sz. BM parancs. Ecsegi János r. fhdgy. Az állományparancsokból csak igen hézagos információkhoz juthatunk a Gy.-vel közel egyidős, 1924-es születésű Ecsegivel kapcsolatban: 1957-ben és 1958-ban is kis időre kinevezték Heves, majd Borsod megyébe. A Nagybáttonyi Bányazüzem kikérése alapján pedig ideiglenesen leszerelték, amit Biszku Béla belügyminiszter helyettese, Földes László írt alá.

³⁵ ÁBTL M-42 230. 59–60. 1957. december 22.

³⁶ Interjú Gy.-né G. Veronikával, 2011. október 24–25.

kifelé innen a gépházból és indulás Tarjánba. Mindenkinek ott a helye. Aki nem jön: a nép ellensége” – ismét egy elvárt klisé, amelyet ezúttal az „ellenség” számba adott, hogy érthető legyen. Gy. kifejezetten feljelentésbe illő kifejezéseket alkalmazott, amivel elérte, hogy – bár nem sajátította még el megfelelően a stílust – elfogadják szövegét, megdicsérjék szorgalmát. „K. Béla az ottani gépész csitítani akarta B.-t, de ő hajthatatlanul kiabált, hogy mindenki menjen vele.”³⁷ Gy. tanúkat is megnevezett az elvárásoknak megfelelően, ám rutintalanul egyes szám első személyben írt magáról („itt voltam én is”). Biztatást kaphatott Ecsegitől, belelendült és sorjázta a vádakat:

„Bitangoknak nevezi a karhatalmistákat. Több mint egy éve húzza a táppénzt. Munkába nem jár, mert azt mondja, nem tud dolgozni. Itthon pedig állandóan dolgozik.”

Ez utóbbi mondatot a jelentés olvasója, Ecsegi aláhúzta és nagy kérdőjelet tett mellé, vagyis felkeltette az érdeklődését, egyúttal bizonytalanságát. Gy. kifejezetten rosszindulatú szöveget is produkált: szerinte amúgy is „dologkerülő emberről van szó”; „ennek az embernek is nagy része van abban, hogy Tarjánban az esemény [a sortűz] megtörtént”. A jelentés végén hozzátoldja: a vezetők közül kettőt ki akart zavartatni az üzemből. Gy. azért is írhatott B.-ről első jelentésében, hogy „értékes jelentést” adjon, ne indítsanak eljárást ellene.

Ecseginek tetszett a jelentés szövege, amit együtt alkottak meg Gy.-vel („feladatát végrehajtotta, jelentése értékes”). A következő találkozót csak az ünnepek utánra, 1958. január 18-án este 7-re tűzte ki a kisterenyei T-lakáson, és addig feladatul adta két szociáldemokrata leírását is, ami szintén a bemelegítésnek, a jelentésírás tanulási folyamatának része volt. Ám Gy. határidő előtt teljesítette a feladatot: már december 31-én megírta jelentését apósáról, az öreg G.-ről, valamint Gagy Zsigmond nyugdíjas bányászról.³⁸

A szociáldemokraták megfigyelése nem számított új állambiztonsági feladatnak, ám az 1956-os munkástanácsok miatt a róluk alkotott ellenségkép megváltozott és új tartalmat kapott. Az állambiztonság 1957 utáni átszervezéséhez és megújult klasszifikációs rendszeréhez az irattermelők minden szintje alkalmazkodott: a helyi vezetőkől a tartótiszteken keresztül az ügynökökig. Ha másképp nem, az új, még épphogy csak körvonalazódó ellenségkép alkalmazásával, amelyben a szocdemeknek csak kis időre, 1957–1958-ban jutott némi szerep. Az állambiztonsági irattár (az akták) rendszerét és nyelvhasználatát követő, megfelelő formátumú dokumentumok előállításának módját Gy. első jelentéseinek megírása során sajátította el. Az állambiztonsági irattározás rendjének felülvizsgálata Magyarországon 1957-ben is meghatározó volt az állambiztonság későbbi működése szempontjából. Ennek oka az volt, hogy az 1956 előtti

³⁷ ÁBTL M-42 230. 59. 1957. december 22.

³⁸ ÁBTL M-42 230. 53–54. 1957. december 31.

nyilvántartásban szereplő személyek jelentős részét 1957 után „racionalizálták”, törölték vagy újra besorolták az átalakított rendszer régi-új „ellenségeinek” csoportjaiba. Ez eldöntötte, hogy kit (milyen csoportokat) figyelnek meg, és milyen körökből igyekeznek ügynököket beszervezni.³⁹

Az állambiztonság új szervezete Gy. betanításának időszakában átalakult, ami rányomta bélyegét Gy. korai jelentéseinek tartalmára is. A szervezet csak 1962-re stabilizálódott, amikor az is kialakult, hogy a Magyarországon az állambiztonság nyilvántartásába 1956 után bekerülő 120 000 főt milyen társadalmi kategóriák alapján sorolják be a nyilvántartási regiszterbe.⁴⁰ E besorolási szempontok azután a mindennapokban éppen azoknak a körét is meghatározták, akik közül informátorokat kellett keresni. 1957 után az állami bürokrácia a párttagokat velük intenzíven együttműködő csoportnak, a bürokrácia informális részének tekintette, így párttagokat nem kellett feltétlenül beszervezni ügynököknek.⁴¹ Ezzel szemben az „ellenség” ideális ügynöknek számított, mivel a többi „ellenségről” adhatott információkat, még akkor is, ha megbízhatatlannak minősült. Ám az „ellenség” számát az irattári áttekinthetőség érdekében 1957 végén 200–300 ezer főben korlátozták, mivel a nyilvántartott, „ellenségesnek tartható” személyek száma addigra meghaladta a félmillió főt, ami áttekinthetetlenné tette az irattárt.⁴² Ezen belül a különösen veszélyesek számát először 6-7 ezer, majd később 10-15 ezer főben maximálták.⁴³ Így közvetve irattári szempontok is meghatározták, hogy kit tekintenek „ellenségnek”, milyen kategóriába sorolják őket, és a róluk szóló jelentéseknek milyen funkciójuk van. Ebben a megközelítésben az állambiztonsági akták és a nyilvántartás irattári rendszere meghatározta a hálózat működését: az irattár nem egyszerűen információt tárolt, hanem a kapacitások és a besorolások átalakításával befolyásolta a hálózat működését, közvetve a társadalmi tapasztalatok reprezentációját.⁴⁴

A szervezeti átalakításnak köszönhetően 1957–1958-ban a szociáldemokraták potenciális „ellenségnek” számítottak, hiszen az állambiztonság hivatalnokai sztrájkra buzdítókat láttak bennük. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztály felépítéséről készített összefoglaló 1957 augusztusában „a belsőreakció-elhárító osztályon belül feltüntet egy »Szocdem alosztályt« is”, ami később eltűnt a szervezeti egységek sorából.⁴⁵ Mindenesetre a bányavidéken a rebellis

³⁹ Vö. Baráth 2013: 463.

⁴⁰ Baráth 2013: 470.

⁴¹ Krahulcsán 2012: 223.

⁴² Borvendég 2012: 231.

⁴³ Baráth 2011: 53.

⁴⁴ Vö. Stoler 2009. Stoler megközelítése szerint a levéltár nem egyszerűen ékköve és információgyűjtő szervezete volt a gyarmati igazgatásnak, hanem meghatározó eleme, amely folytonosan újradefiniálta a gyarmatokat átszövő kapcsolathálózatok jelentőségét. Ez a megközelítés gazdagíthatja a kommunista korszak irattermelésére épülő kutatásokat is, mivel az irattermelő intézmények irattárai (állambiztonság, tanácsok, minisztériumok) nem csupán információt tároltak, hanem közvetve meg is határozták az információ létrejöttének folyamatát. Ezt adaptálja: Verdery 2014.

⁴⁵ Takács 2013b: 145.

szociáldemokraták megfigyelése Gy. számára kezdetben alapfeladatnak számított. A nógrádi medence 1956/57-es sztrájkja azért is volt fontos a hatalmát éppen csak megszilárdítani látszó Kádár-rezsimnek, mert ez volt a Budapesthez legközelebbi szénlelőhely. Szén nélkül pedig nem volt termelés, nem tudtak munkába járni a munkások. A nógrádi szén értéke 1956/57-ben éppúgy irreálisan felértékelődött, mint amilyen gyorsan a következő évtizedekben elvesztette értékét.⁴⁶ A szociáldemokraták megfigyelése a munkástanácsok elleni határozott kormányzati fellépés kontextusában vált érthetővé. A munkástanácsokat 1957-ben már túl spontán, a rendszer stabilizálására alkalmatlan intézményként tartotta számon az a kormány, amely korábban még tárgyalópartnert és lehetséges szövetségest látott bennük.⁴⁷ Így minden munkástanácsot szervező szociáldemokrata „ellenségé” változott.

Az első szociáldemokrataként nyilvántartott személy, akiről Gy. – gyakorlasként – nagyon részletes jellemzést adott, a közel hetvenéves szocdem apósa volt. A gyakorlás más jelentéseknél sem volt szokatlan, hiszen előbb el kellett sajátítani a műfaj bürokratikus szabályait, nyelvét és formátumát. Gy. az apósról korántsem írt mentegető hangnemű jelentést, azonban csak köztudott dolgokat említett meg róla. „Inkább jobboldali beállítottságú, kinek nem tetszik az, hogy a kommunisták vannak uralmon” – írta Gy. a polgári iskolában tanult kerek betűkkel. Majd, hogy értékeljék teljesítményét, hozzátette: „Nem is tetszett neki soha, hogy az 1945 és az ezt követő választásokon az MKP, illetve az MDP győzött. A volt szocdem pártnak állandó agitátora volt.” Ám a politikai aggályokon túl személyes megjegyzésekkel is telezsúfolta a szövegét, hogy lojalitását igazolja: „Nagyon bőbeszédű és összeférhetetlen ember.” Gy. a másik célszemélyről hasonló általánosságokat és köztudott dolgokat írt, de hozzátette: „ugyanúgy mint G., szívesen látná a rendszerváltozást”.⁴⁸

Ezt a jelentést Gy. már egyedül írta otthon, a kis bányászházban – úgy látzik, erre is talált búvóhelyet a három kisgyerek mellett. Ám panaszkodott, hogy a szűkös helyen nehezen tudott jelentést írni, amit Ecsegi a jelentés értékelésébe bele is írt: „odahaza körülményes volt az írás”, nehezen tudott dolgozni – mentette ügynökét. Bár Ecseginek tetszett a jelentés stílusa, felettese másra vágyott: „azt kell [...] felderíteni az ügynökön keresztül, hogy Kisterenye, Nagybátony és Salgótarján között, milyen összeköttetések vannak a régi szociáldemokratáknak. Hogy van-e egyáltalán ilyen? Kik ezek a személyek?”⁴⁹ Ezáltal végre megtudta Ecsegi és Gy. is, hogy mi a teendőjük, nem kellett többé a sötétben tapogatózniuk. Az első két jelentés sorrendje később éppen emiatt felcserélődött az aktában, és az utóbbi jelentés került az akta elejére, mivel Ecsegi felettésének

⁴⁶ A bányászok sztrájkjának országos és politikai intézkedésekre gyakorolt hatásáról: Pittaway 2012: 251.

⁴⁷ A munkástanácskérdés 1957-es kezeléséről: Horváth 2000.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 53. 1957. december 31.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 54.

1957 végén már nem az 1956-os salgótarjáni sortűz, hanem a szocdemek voltak érdekesek.

Emiatt lett a következő jelentés szocdem megfigyeltje Gy. egykori tanítója, a bányatelepi elemi volt igazgatója, S. Emil.⁵⁰ Ez a jelentés viselte először a *Jelentés* címet. Előző jelentésének Gy. még azt a címet adta, hogy „Feladatom kettő szocdem jellemzése”.⁵¹ Ecsegi végre elmondta Gy.-nek, hogy a „Jelentés” szót írja mindig szövege fölé, amit a korábbi jelentés gépírója már meg is tett a gépelt változaton. Ecsegi főhadnagy tovább okította Gy.-t, ennek megfelelően Gy. írását a „feladatom volt” formulával kezdte, ami visszatérő eleme lett a későbbi jelentéseknek.

Gy. azzal az ürüggyel ment el a tanítóhoz, hogy segítsen neki felvetetni négy és fél éves kisfiát az óvodába. A jelentésben – saját céljaként – el is panaszolta a felvételi ügyét:

„Ugyanis, amikor a beíratások voltak, 1957. szeptember 1-én a fiam felvételét elutasították. Kértem őt [a tanítót] arra, hogy diktáljon le nekem egy kérvényt a kultuszminiszterhez vagy valahová máshová. Nagyon szeretném, ha bekerülne, mivel a fiam sír, hogy [nem] lehet óvodás. Nekünk is jobb volna a szülőknek, ha egyik gyermek nevelése az óvodára lenne bízva. Ő erre a kérésemre azt a választ adta, hogy mi szocdemek el vagyunk nyomva.”

Ecsegi főhadnagynak ez utóbbi félmondat volt fontos, amit rögtön alá is húzott a szövegben. A panasz, a feladat és a személyes érdek összekapcsolása a feljelentés szövegében egyértelmű – mégis, látszólag alig kapott „hatósági” figyelmet.

Gy. leírta a tanító véleményét, aki szerint akárhova küldik, úgyszólván elutasítják a kérvényt. (A hálózat végül közbeléphetett, és felvették a kisfiút az óvodába.) Majd a nagypolitikába fordult az óvodai felvétel ügye: a dramatizált elbeszélés attól tette függővé, hogy érdemes-e bármilyen óvodai felvételi kérvényt benyújtani. Gy. a következőket adta a nyugdíjas tanító szájába:

„Különben várjuk meg a mostani Bulganyin-féle békeajánlatot. Ha meg tudnak egyezni, akkor szerinte ellenőrzés mellett fognak választásokat tartani, és akkor csak mi szocdemek győzhetünk.”

Bár az óvoda kérdése nem Bulganyinon múlt, az óvodai felvételi után Gy. a tanító békétárgyalásokkal kapcsolatos véleményét is ecsetelte, amelyből az utolsó mondat ragadta meg Ecsegi főhadnagy figyelmét: „Egyelőre várunk kell.” Mintha a tanító csak a megfelelő alkalomra várt volna, hogy romba döntse a Szovjetunió hatalmát Magyarországon. Ecsegi olyannyira értékesnek találta

⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 84–86. 1958. január 16. A jelentést csak két hónap múlva, 1958. március 16-án gépelték le és fűzték az aktába a februári jelentések után.

⁵¹ ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 56. 1957. december 31.

a jelentést, hogy hamarosan ismét elküldte hozzá Gy.-t. A nyugdíjas tanító véleménye azonban nem azért volt annyira fontos, mert komolyan tartottak attól, hogy megdönti a szovjet hatalmat. Sokkal inkább azért, mert a tanító is „a belső elhárítás ügynöke” volt, mint azt Ecsegi is leírta a jelentés értékelésében, ezért politikai megbízhatósága és véleménye fontos volt jelentései szempontjából.⁵² Gy.-t és a tanítót egymás ellenőrzésére használták fel, akik viszont személyes ügyeikre (vö. óvodai férőhely) használták a hálózatot. Gy. elfogadható jelentéseivel elérte, hogy nem indítottak ellene eljárást, és gyermekét is felvették az óvodába. Valódi hatalmát azonban akkor érezhette meg, amikor a „nép nevében” írt később feljelentést.

„AZONKÍVÜL JELENTEM”: JELENTÉSBŐL FELJELENTÉS ÉS ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS

A tanítóról szóló jelentés után két héttel Gy. már négy szocdemről írt jelentést. A konkrét útmutatásnak köszönhetően már több mint öt A4-es oldalt írt tele.⁵³ Akárcsak az első két jelentéshez, ehhez is kockás papírt használt és ceruzával, szép, olvasható, kerek betűkkel írta a szöveget. Kockás papírra szeretett írni, a sorokat szabályosan tagolta, semmi kapkodás nem látszik a kézíráson. Az oldalakat akkurátusan megszámozta.

Akárcsak második, apósáról is szóló jelentését, ezt is azzal a formulával indította, hogy „feladatom volt” – a magáról egyes szám harmadik személyben beszélő formát csak évekkal később kezdte el alkalmazni, az „ellenség” megtévesztése és a hálózati elvárás miatt. Gy. a jelentések számának előrehaladtával kezdte fontosnak érezni magát. Kevésbé félt, ami abból is látszik, hogy már akadt olyan megfigyeltje, akit mentegezni próbált. Politikailag minél passzívbabnak ábrázolt valakit, az annál kevésbé tűnhetett veszélyesnek, és Gy. annál kevésbé ártott neki. Ezért akit mentegezni akart, mint az alábbi jelentése elején Gy. Károlyt, arról azt írta:

„Az ellenforradalom leverése után nagyon zárkózott életet él a politika leverése [sic!] terén. Nem mer sem jót, sem rosszat mondani a jelenlegi helyzetre vonatkozólag. Tartózkodik a társaságtól.”

Egy másik szocdemről (ebben a jelentésben a negyedikről) pedig azt írta: „Ő akkor is tartózkodó volt, meg most is.” Azonban a jelentésben szereplő második szocdemet, K. Ferencet meg sem próbálta mentegezni:

⁵² ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 85–86.

⁵³ ÁBTL 3.1.2. M-42 230. 64–69. 1958. január 30.

„Ő aktív tagja volt a régi szoc.dem pártnak. Részt vett a volt taggyűléseken és többszöri felszólalása arra követte, hogy a munkáshatalom ellensége volt és az is. [...] Ő jobban szeretné a rendszer bukását, mint bármi más.”

A politikai aktivitás az egyik fő bűne a harmadik szocdemnek, G. Istvánnak is, a róla írt jellemzés szerint:

„Mint villanyszerelő, nagyravágyó ember volt. Általában terenyei viszonylatban nem kedvelték őt a beképzeltsége miatt.”

Aztán kiderül róla, hogy 56-ban még egy árva tisztséget sem kapott, szemben Gy.-vel:

„Az ellenforradalom ideje alatt többször beszélgettem vele. Akkoriban olyan kijelentéseket tett, hogy itt az ideje annak, hogy az üzemekben átvegyük mi szoc.dem-ek a vezetést. A volt kommunistákat [...] leváltjuk és helyükbe a mi pártunkból tegyünk oda megfelelő egyéneket. Ő sohasem bírta a kommunistákat és mindég ellenségük volt. Az ellenforradalom alatti gyűlésen részt nem vett. Nem tudom, miért? Pedig szerintem ő is kapott volna helyet a vezetőségben.”

Gy. füle mögött több volt, amit Ecsegi is tudott, hiszen Gy. kapott helyet, nem is egy forradalmi választmányban – de a jelentés szövegében nem illett volna erről írni. Ahhoz, hogy elfogadható legyen a szöveg, a szerzőnek új identitást kellett felépítenie, szinte a semmiből: a rendszer feltétlen hívének kellett ábrázolnia magát, ami persze a hálózat felé mutatott álca is lehetett. Ehhez hozzátartozott, hogy nála 1956-ban jóval kevesebb szerepet kapott embereket 1956-ban fontos szerepet betöltőkként ábrázoljon.

Ennek a hosszú jelentésnek a végére került az első, kötelező feladaton túl írt „hangulatbeszámoló” a bánya mélyéről, amely a feljelentés funkcióját töltötte be. Gy. dramatizálta, hogyan politizálnak a csigakuti lejtaknában két munkafázis között az emberek, a félhomályban, bányászlámpák fényében: Gy. szerint, „üresre vártak az emberek”, amikor „szóba került a jelenlegi országgyűlés ülés-szaka”. Mint egy drámában, Gy. mondatokat adott szereplői szájába: G. P. István csapatvezető vójár szerinte:

„[A]zt mondta, hogy kész röhej az egész. Olyan mint a cirkusz vagy mint a Déryné színház. Hazugság az egész. Kádár azért beszélt olyan cinikusan nevetve, mert a Szovjetunió áll mellette, és ha valaki az igazságot megmondta az országgyűlésen, azt kidobják és lezárják.”

Gy. meg is adja a vájár adatait: „mihálygergei lakos,⁵⁴ csapatvezető vájár, akinek e rendszer nem tetszik”.

Bár senki sem kérte tőle, ezzel feljelentette a csapatvezetőt, majd felsorolta, kik hallgatták ezt a „rendszerellenes” kijelentést (őket is feljelentette ezzel). Ezt a névlistát valaki (valószínűleg Ecsegi) zöld ceruzával alá is húzta a jelentés szövegében. Gy. magánszorgalomból hozzátette, hogy a várakozó bányászok (munkatársai) a csapatban nagyjából konszenzusra is jutottak abban, hogy hazugság a rendszer, majd folytatták a munkát. Külön kiemelte még M. Bertalan, jól értesültnek tűnő lakatos mélyben elhangzó információit, amit szintén aláhúzott a jelentés egyik olvasója: „tudomása szerint az oroszok tárgyalnak Nagy Imrével. Szerinte ő a legjobb magyar ember, akit valaha ismert”. Eszerint Nagy Imre 1958. január végén a nógrádi bányászok számára már egy másik világot és valamelyest a szabadságot szimbolizálta.

A feljelentés hatásos volt. A jelentésnek ezt a részét Ecsegi főhadnagy annyira értékesnek tartotta, hogy a személyzeti vezetőn keresztül intézkedett arról, hogy a csapatvezető vájár „G. és az ügynök egy műszakba járjon”. Gy. azt a feladatot kapta, hogy kutasson fel további jobboldali szocdemeket, és mélyítse el a kapcsolatot G.-vel. Ezzel arra is ösztönözték, hogy a kötelező feladatain kívül számoljon be a környezetében történekről, mivel annak is komoly következménye lehet. Gy.-t emiatt másik műszakba helyezték, hogy munka közben másokat is kihallgathasson.

Két hét múlva Gy. feladatának megfelelően („jobboldali szocdemek felkutatása”) három új szocdem jellemzését hozta a találkozóra. A következő jelentés szövege, amely kevesebb mint két hónappal az első után keletkezett, jelzi Gy. fejlődését. Volt mit közölnie. Majdnem négy oldalt írt sűrűn tele, kerekbetűs kézírással. Ennek több mint felét a feladaton kívüli, „azonkívül jelentem” kezdetű megfigyelés tette ki. Ebben a bányatelepi farsangról és a borral történő üzérkedésről számolt be.⁵⁵ Gy.-t ösztönözhetette előző, feladaton kívüli jelentésének következménye, így olyan fórumnak kezdte használni az Ecsegi főhadnagynak írt jelentéseket, amelyen keresztül javíthat a saját és környezete helyzetén, álrühában járó királyként igazságot tehet. Legalábbis így ábrázolta magát a szövegben.

A kötelező feladatok között elsőként és legrészletesebben egy szocdem vasutas 1946–1947-es nézeteit ecsetelte („az egyesülés előtti időszakban sokat beszélt arról, hogy egy tálból nem eszünk cseresznyét a kommunistákkal”), amivel nem sokat árthatott. Az 1948 előtti szociáldemokrata nézetek bemutatásával a hálózat nem sokra mehetett. Ezzel valószínűleg Gy. is tisztában volt, ugyanakkor ezzel letudhatta feladatát. Ecsegi főhadnagynak viszont a jelentés értékelése során nem okozott problémát, hogy Gy. nem arról ír, létezik-e valamiféle szocdem összeesküvés 1958-ban, hanem arról, mit gondolt valaki 1948 előtt. Ecsegi nem erőltette a szocdem összeesküvés felfedését. Ebből a szemszögből szinte

⁵⁴ A falu 1950-es évek eleji „makacsságáról” és ellenállásáról lásd: Varga 2015.

⁵⁵ ÁBTL M-42 230. 73–76. 1958. február 16.

teljesen haszontalan információkat gyűjtött Ecsegi Gy.-tól, ám mindketten végrehajtották feladatukat: közösen létrehozta egy olyan szöveget, amit aztán le lehetett adni Ecsegi feletteseinek. Egy időre teljesítették küldetésüket.

A jelentésben a második szocdemet, F. Pált kifejezetten mentegette Gy., amikor politikai passzivitását ecsetelte:

„[Ő] inkább a zenével volt elfoglalva mindég, mert zenész is. A gyűléseken részt vett ő is, de csak mint csendes hallgató. Nemigen lehetett tőle hallani semmi politikai megnyilvánulást.”

Ráadásul 1956-ban is passzív volt:

„Egyszer beszéltem vele akkoriban. Arra a kérdésemre, hogy jön-e a gyűlésre, azt mondta: nem érdekli őt a gyűlés.”

A passzivitás ezúttal kifejezetten pozitív tulajdonság. Hálózati szempontból kedvező vélemény a megfigyeltre nézve. A kultikus tárgyakká vált hálózati akták szövegeinek jelentős részéből sem a szereplők, sem a szerzők politikai attitűdjére nem lehet következtetni, pusztán arra, éppen mit vártak az ügynöktől és tartótisztjától, és azok hogyan próbáltak ennek éppen csak elfogadható mértékben megfelelni. Nem egyszerűen azért, mert az állambiztonság nem volt mindenható, hanem azért, mert az akták elsősorban a politikai rendőrség működését engedik láttatni,⁵⁶ és azt a folyamatot, ahogy a „beszervezettek” birtokba vették a politikai rendőrség egyik legfontosabb eszköztárát, a feljelentések nyelvét.

Az 1956-ban lázongó bányászok politikai passzivitását pozitívnak értékelhették a hasonló kérdésekre választ kereső jelentések megrendelői, a feladatot (a hangulat felügyeletét) pedig megoldottnak. Az azonban felettébb kérdéses, hogy a jelentések szereplői pusztán azért mutatnak-e időnként passzivitást, mert ezt várták a jelentések olvasói, vagy a jelentések szerzői mentegetik őket. Gy. 1958 eleji írásaiban a politikai aktivitáshoz már az is elég volt, ha valaki viszonylag szűk körben politikai véleményét kinyilvánította.

A harmadik ember, akit Gy. szocdemként felderített, a helyi postás néni volt, talán azért is, mert róla mindenki tudta, hogy a háború után tagja volt a szociáldemokrata pártnak. Gy. nagyon pozitív véleményt írt róla:

„Gyűléseken részt vett ő is, de szerintem nem volt MKP ellenes. Ő a községben egy köztisztviselőben álló egyén, kit mindenki csak Ilka néninek hív.”

S bár megválasztották 1956. november 3-án a „Szocdempart” alakuló gyűlésén a jelölőbizottságba, „ő inkább a hivatásának élő nő” – jelentette Gy. A feladat teljesítése egyúttal a szocdem vonal kifulladását is jelezte: a felderítettek egyike

⁵⁶ Erről részletesen ír Gyarmati 2011: 51–52.

sem tűnt veszélyesnek, hiszen Gy. vagy köztudott, vagy semmitmondó információkat közölt róluk. Ellenben ismét részletesen beszámolt egy olyan eseményről, a teleti jelmezbálról, amire senki sem kérte. Ráadásul úgy, hogy közben saját céljait is igyekezett érvényesíteni, és igazságot szolgáltatni a „nép nevében”, még-hozzá nagyobb terjedelemben, mint a kötelező feladat esetében tette.

A teleti jelmezbál ebben az időben a kolónia egyik legnagyobb társasági eseménye volt. Ez a jelentés volt Gy. első átgondolt kísérlete, amely elsősorban önmaga középpontba állítására épült. Sajat, önálló feljelentést írt a jelentésen belül, mintegy „mellékes” közlendőként („azonkívül az alábbi megfigyelésem és észrevételem volt” kezdettel). Erről a jelmezbálról nem maradtak fenn Gy. özvegyénél családi fényképek, de a következő évi farsangról igen. Ezeken a képeken kölcsönzői jelmezekben fényképezték a család tagjait: Gy. díszmagyarba, a legidősebb Gy. lánya a török basa „egyik háremhölgyének” öltözött.

A feljelentést Gy. fogyasztói panaszba csomagolta. Eszerint ő azért szeretné, ha védenék a fogyasztók érdekeit, mert szerinte D. aknász és O. nyugdíjas főaknász, akik az italmérést szervezték a bálban, üzérkedtek a borral. Gy. úgy tett, mint aki tudatos fogyasztóként a közösség érdekében lép fel.⁵⁷ Eközben hálózati kapcsolatait és politikai érveket is használt, hogy elérje célját. Valójában arra utalt, hogy a két bort mérő, azzal „üzérkedő” bányász helyett maga Gy. is mérhetné a bort, hiszen apósával jó kapcsolatai vannak egy verpeléti borással. Üzleti érdekekről van tehát szó. „Mert sok embertől lehet hallani, hogy D.-ék annyit kérnek az italért, amennyit akarnak.” Gy. hol egyes szám első, hol harmadik személyben jelenik meg a szövegben: „Én kértem egy alkalommal egy nagyfröccsöt. [...] Kért azonkívül Gy. egy nagyfröccsöt és nem adtak neki, mert nincs szóda.” Hogy elérje célját, nem csupán az üzérkedésre panaszkodott, hanem a két italmérő 1956-os múltját is ecsetelte: 1956-ban ők „fuvarozták az italt, a bort és pálinkát”.

Gy. szeretett volna központi helyet betölteni a „sportbarátok” között (ahogy a focimeccsek törzsközönségét és a csapat körüli szervezésben részt vevőket a faluban hívták), ám erre formálisan 1956 után nem sok esélye volt politikai múltja miatt. Évekkel később, 1964-ben, amikor a Kisterenyei Bányász rövid időre feljutott az NB II-be,⁵⁸ mégis a helyi labdarúgó szakosztály meghatározó tisztviselője lett.⁵⁹ D. megvádolása abból is fakadhatott, hogy a D. családnak – akik a focipálya mellett, a Sportclubbal szemben laktak – akkoriban egy kicsit jobban ment, mint neki. A feljelentést Ecsegi főhadnagy továbbküldte a bűnügyi osztálynak nyomozás végett, de ennél többet nem sikerült elérnie. D. lánya és özvegye emlékei szerint semmiféle szankció nem érte őket az ötvenes évek

⁵⁷ Ennek a „fogyasztói” érvelésnek a szocialista korszakbeli, különösen 1957-től növekvő fontosságáról: Mazurek–Hilton 2007.

⁵⁸ <http://www.magyarfutball.hu/hu/cspat/2886/bajnoki-mult> – utolsó letöltés: 2016. február 28.

⁵⁹ Interjú V. Jánossal – aki Gy. szakosztályelnöksége idején a labdarúgócsapat intézője volt –, 2011. október 25.

végén.⁶⁰ A szocdemekről szóló semmitmondó jelentések miatt Ecsegi kiegészítette Gy. feladatát a „kulák, csendőr, horthysta katonatiszt” csoport felkutatásával, akik közel másfél évtizedig jóval tartósabb „ellenségnek” és gazdagabb témának bizonyultak, mint a szocdemek. Ennek egyik oka az volt, hogy 1958-ban a sztrájk veszélye nagymértékben csökkent, mivel emelték az ipari munkás- és bányászbéreket, valamint átalakították a bér- és normarendszert.⁶¹ A másik ok a hivatalos ellenségkép megváltozása volt: 1956 után az antifasiszta narratíva határozta meg a párt propagandáját, ami az állambiztonsági munkát és a nyilvántartást is befolyásolta. A belső elhárítás propagandisztikus feladatokat teljesített, amikor az ellenséget 1956 „jobboldali hagyományában” igyekezett megtalálni, így jóval több egykori „nyilast”, „csendőrt” helyezett megfigyelés alá.⁶² Az 1956 után felfutó, antifasiszta narratívára épülő ellenségkép másfél évtizedig Gy. célszemélyeit is meghatározta, aki közben „mellékesen” feljelentéseket is írt jelentéseibe saját céljai érdekében.

A BÜROKRÁCIA KITERJESZTÉSE

Gy. korai jelentéseinek vizsgálatából kiderül, hogy Gy. először elsajátította a jelentések megírásához szükséges nyelvhasználatot, majd saját személyes céljai érdekében munkáját önkéntes igazságtételi folyamatként ábrázolta, amely szoros kapcsolatban állt az állam propagandisztikus céljaihoz. Ám a lojalitás önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy egy óvodai felvételt vagy később, a hetvenes években egy magánvállalkozási engedélyt „a belügy” segítségével elintézzon. Amikor el akart valamit érni, fecsegni kezdett magán- vagy társasági életéről, a jelen-tésen belül feljelentést tett, néha a helyi hírlap cikkeit segítségül hívva a megfelelő szóhasználathoz.⁶³ Máskor politikai passzivitásként is értelmezhető, szűkszavú jelentéseket adott, vagy azzal mentegetett embereket, hogy politikailag passzívak – ami a legnagyobb dicséretnek számított. Önmagát is politikailag passzívnek ábrázolta, holott jelentéseivel folyamatosan befolyásolta környezetét, hiszen beszélgetéseinek jelentős részét éppen azért terelte a politikára, mert feladatul kapta, hogy arról beszélgesse mindenkivel. Gy. az állambiztonság „pedagógiai szándékainak” megfelelően íróasztal nélküli bürokratává változott a jelentések szövegében, aki tudatosan alkalmazza az elvárt nyelvi kliséket a szövegek létrehozásakor.⁶⁴

A történeti irodalom régi és visszatérő kérdése, hogy a kommunista állam célkitűzéseit mennyiben fogadták el azok a kisemberek, akik együttműködésük-

⁶⁰ Interjú D. Istvánnéval és lányával, 2011. október 21.

⁶¹ Pittaway 2012: 241.

⁶² A „nyilasellenes” antifasiszta ellenségkép 1956 utáni felfutását, majd 1971 utáni hanyatlását igazolja és annak okait vizsgálja: Lénárt–Paksa 2013: 350.

⁶³ Ehhez hasonló megfigyelést tesz Takács 2014: 123.

⁶⁴ Vö. Verdery 2014: 17.

kel hozzájárultak az állam működéséhez.⁶⁵ Bár a sztálinizmus a Kádár-korszak kezdetével nem ért véget, a valóság tapasztalási módja a Kádár-korszakban megváltozott.⁶⁶ A jelentésekbe csomagolt feljelentések újabb lehetőséget adtak arra, hogy az egyének személyes érdekeiket úgy érvényesítsék, mintha éppen a közösségi érdekekért harcolnának, mintha részt akarnának venni az állam működtetésében, mintha politizálnának. Gy. esetében a közösségi érdekek emlegetése saját érdekeinek szolgálatával fonódott egybe, attól szinte elválaszthatatlan volt. A szolidaritás az ő szájában üres szólam volt csupán, ezt várták tőle, ő pedig így tudta elérni céljait.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. M-42 230, M-42 230/1, M-42 230/2. „Gy. József”.

3.1.5. O-15 325. Nógrád megyei ellenforradalmárok.

3.1.9. V-141 797/4. Vizsgálati dossziék Rácz Sándor és társai ügyében.

3.1.9. V-150 373. Összefoglaló jelentés Nógrád megyei ellenforradalmi fegyveres csoportokról és szervezetekről.

Budapesti Fegyház és Börtön Irattára (BFBI)

Fegyencnapló, napi parancsok, 1947–1952.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.e. Budapesti Királyi Büntetőszék iratai, 1949.

XXV.1.a. Budapesti Népbíróság iratai, 1949.

XXV.2.b. Budapesti Népjúrság iratai, 1948–1949.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

VIII.202. A Pásztói Állami Polgári Fiú- és Leányiskola iratai, 1934–1937.

XXXIII.1. Nógrád (vár) megye állami anyakönyv másodpéldányainak levéltári gyűjteménye.

A bányász, 1937.

Pásztói Polgári Értesítője, 1934–1937.

Interjú D. Istvánnal és lányával 2011. október 21-én, készítette Horváth Sándor. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Gy.-né G. Veronikával 2011. október 24–25-én, készítette Horváth Sándor. (A szerző tulajdonában.)

Interjú N. Elemérné G. Katalinnal 2011. október 2-án, készítette Horváth Sándor. (A szerző tulajdonában.)

Interjú V. Jánossal 2011. október 25-én, készítette Horváth Sándor. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁵ Vö. Connelly 1996.

⁶⁶ Vö. Rainer 2011: 145–146.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Á. Varga László – Pásztor Cecília 2002: *Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára*. II/2. (1956. november 14. – 1957. január 16.) Salgótarján.
- Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 13–49.
- Baráth Magdolna 2011: Az állambiztonság célkeresztjében. In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest, 42–72.
- Baráth Magdolna 2013: Az operatív nyilvántartás szervezete és rendszere 1945–1990. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest, 447–491.
- Betts, Paul 2012: *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*. Oxford.
- Borvendég Zsuzsanna 2012: Kihűlt nyomon. Dilettantizmus a politikai rendőrség munkájában. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, 227–244.
- Connelly, John 1996: The Uses of Volksgemeinschaft. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 899–930.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Fitzpatrick, Sheila 1996: Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review* (55.) 1. 78–105.
- Fitzpatrick, Sheila – Lüdtke, Alf 2009: Energizing the Everyday: On the Breaking and Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism. In: Geyer, Michael – Fitzpatrick, Sheila (eds): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. New York, 266–301.
- Gyarmati György 2011: *Kísértő közelmúlt avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje*. Budapest.
- Horváth Sándor 1999: A Központi Munkástanács története. *Első Század* (1.) 1. 113–209.
- Horváth Sándor 2000: A munkástanács-kérdés (1956. december – 1957. november). *Első Század* (2.) 1. 165–199.
- Horváth Sándor 2015: A per. Rágalom, feljelentés és lehetőségek egy népbíróági eljárásban 1945-ben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest, 207–230.
- Krahulcsán Zsolt 2012: Párt/állam/biztonság. A politikai rendőrség formális pártirányítása a korai Kádár-korszakban (1956–1962). In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A nagy testvér szatócsboltja*. Budapest, 211–226.
- Krylova, Anna 2014: Soviet Modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik Predicament. *Contemporary European History* (23.) 2. 167–192.
- Lebow, Katherine 2013: *Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Ithaca.
- Lénárt András – Paksa Rudolf 2013: „Kisnyilasok” a BM aktáiban. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 319–352.

- Lindenberger, Thomas 1996: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hgg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 298–325.
- Mazurek, Malgorzata – Hilton, Matthew 2007: Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland. *Journal of Contemporary History* (42.) 2. 315–343.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.
- Pittaway, Mark 2012: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest.
- Staad, Joachim 1996: *Eingaben: Die institutionalisierte Meckerkultur in der DDR*. Berlin.
- Stoler, Ann L. 2009: *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton.
- Szabó Zoltán 1938: *Cifra nyomorúság*. Budapest.
- Takács Tibor 2013a: *Besúgók a besúgásról. Ügynök visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest.
- Takács Tibor 2013b: A BM II/5. (Belsőreakció-elhárító) Osztály. In: Cseh Gergő Bende-gúz – Okvách Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest, 123–180.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, 107–128.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok – Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2015: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák” vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 51–77.
- Verdery, Katherine 2014: *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Budapest.

Lantos Edit

„Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak”

Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 közt

Jelen tanulmány az 1945 és 1970 közötti római katolikus templomépítészet történetével foglalkozó – most készülő – PhD-dolgozatom kapcsán végzett kutatásaim hozadéka. Az a kezdetektől nyilvánvaló volt számomra, hogy az 1945 utáni időszakban a templomépítészet nem csak formatörténeti vagy esztétikai problémákat vet fel.¹ Pontosabban: az épületek értelmezésekor kiemelten fontos figyelembe venni a templomok szakrális szerepével összefüggésben azok közösgémtartó vagy éppen kulturális identitást őrző szerepét. A templomokkal kapcsolatos építkezések pedig az ennek érdekében tett erőfeszítések jeleként is értelmezhetők. Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)² iratanyagából a „diktatúrák alulnézetből” hívószóra itt bemutatott esetek szándékom szerint nemcsak az egyes egyházközségek erőfeszítéseit mutatják meg, hanem azokat az emberi helyzeteket is, amelyeket az új rendszer – valamint annak propagandája – és az ahhoz való viszonyulás idézett elő.

Az Egyházügyi Hivatal 1957-ben³ kereste meg a megyei tanácsok egyházügyi előadóit azzal, hogy készítsenek felmérést a területükön történt egyházi építkezésekről. Korábban ugyanis erre vonatkozóan nem volt központi elvi álláspont,⁴ az

¹ Erről lásd bővebben Lantos 2008, 2009a, 2015a.

² Az Állami Egyházügyi Hivatalt 1951. május 15-én állították fel (1951. évi I. tv. 1.§). Feladata névleg az állam és az egyházak közti egyezmények és megállapodások végrehajtása volt, valójában az állampárti egyházpolitika keresztülvivőjeként és – a helyi tanácsok egyházügyi előadóin keresztül – az egyházak adminisztratív ellenőrzőjeként működött. 1957. január 1-től a közvetlen minisztertanácsi irányítás alól a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alá került (1956. évi 33. tvr. 3. §). Önállóságát az 1959. évi 25. tvr. állította vissza (Balogh–Gergely [szerk.] 2005: 955–956, 976, 1016–1017). Az iratokban azonban gyakran keverednek az elnevezések és az ÁEH, EH és MM EH rövidítések. Működéséről részletesebben lásd Lukács 2013.

³ MNL OL XIX-A-21-b. Bács-Kiskun megye 1958. Szakács Gyula megyei egyházügyi előadó 1958. január 22-i levelében említi az ÁEH 2543/95/1957. leiratát. (Írásomban közszereplő mivoltuk okán teljes névvel szerepelnek a hivatalnokok és a plébánosok.)

⁴ Salacz Gábor az 1956. július 18-i püspökkari konferenciáról (melynek témája a Hegedűs András miniszterelnökkel folytatott 10-i megbeszélés volt) azt írja, hogy „a templomépítésekkel kapcsolatosan [...] nincs olyan elvi álláspont, amely ezt lehetetlenné tenné. Az építkezésnél azonban számolni kell az anyagiánnyal. A nehézségeket intézze el az Ordinárius a helyi ÁEH-lal” (Salacz 1988: 129). Míg a jegyzőkönyv szerint a templomépítéseknél is az „eddig nem volt, ezentúl se legyen” elve érvényesült: „A miniszterelnök itt megjegyezte, hogy az ilyen

engedélyeket többnyire⁵ az egyházmegyei, illetve építésügyi hatóságok adták ki, ám az illetékes egyházügyi megbízottak beleszólása ebbe a kérdésbe nem volt egységes. 1958-tól az egyházpolitikában látszólagos enyhülés állt be, de valójában folytatódott az egyház teljes alávetésére való törekvés.⁶ Az építési engedélyek kiadásának 1958-as szabályozásával⁷ pedig a legkisebb lelkészségeket is elérték, beiktatva még egy ellenőrzési, irányítási lehetőséget (hiszen nincs olyan egyházközség, amelynek istentiszteletre használt épülete sosem szorul javításra, kifestésre).⁸

A plébániák és az Egyházügyi Hivatal között az 1957-től 1960-ig terjedő időszakban folytatott levelezések vizsgálatával ennek a kontrollnak a bevezető szakasza figyelhető meg. Bár a hivatali adminisztráció minden korban megköveteli bizonyos kérelmezési nyelvezet és érvelés használatát, ebben a pár évben a szocializmus aktuális propagandája, a központi, valamint a helyi ellenőrzés és az egyházközségek igényeinek, lehetőségeinek hármasa sajátos rendszert hozott létre. A hatalom hangoztatott elvei és működtetett valósága közti eltérések megtapasztalása és a kérelmek célja érdekében tett idomulások változatai a levelezésekben jól kitapinthatóak.

Az 1949-es alkotmány vallásszabadságról szóló passzusa (60. §), a párt és a kormány, illetve vezetők sajtó közvetítette megszólalásai az állam és az egyházak jó kapcsolatáról, a háborús templompusztulások helyreállításairól, a „dolgozó nép” érdekeinek képviseléről állt az egyik oldalon. A másikon pedig az egyházügyi hivatalnokok, párt- és tanácsi szervek illetékeseinek ügyintézése, magatartása. A legegyszerűbb ezek közül az időhúzás volt. Nemezszer⁹ a hivataloknak hónapokba telt egy kérelem továbbítása, majd megválaszolása. Ezekben az esetekben azért több ez, mint egyszerű hivatali packázás, mert gyakran így sikerült elérni,

tilalom összefügg a rendelkezésre álló építési anyag korlátozott [sic!] voltával. Az Állami Egyházügyi Hivatal az egyes konkrét eseteket meg fogja vizsgálni és az eredménynek megfelelően fog intézkedni” (Balogh 2008: 759). Nem szorul magyarázatra, hogy mennyire nem ugyanaz a püspökök által felpanaszolt eljárás és az, amivel erre Hegedűs reagált.

⁵ Volt olyan eset is (1947-ben), amikor a „Szekszárdi Mérnöki Hivatal” Budapestre, a „Tervhivatalba” küldte el a plébánost (Szedres [Tolna megye], templomépítés 1947–1956 között; Marycz 2005: 43), és persze olyan is előfordult, hogy a templom engedély nélkül épült fel (például Budakeszi–Makkosmária [Pest megye] 1950-ben). E templomok építéstörténetéről részletesebben lásd Lantos 2015b, 2015c.

⁶ Balogh 2000: 415–416; Balogh–Gergely (szerk.) 2005: 77–81.

⁷ Az Építésügyi Minisztérium Építőipar Igazgatási Főosztályának 3196/1958 sz. rendelete. „A jövőben az egyházi építkezéseket csak akkor engedélyezzék, ha a kérelmező az építési engedély benyújtásával egyidejűleg bemutatja a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatalának az építésre vonatkozó előzetesen adott hozzájárulását.” Idézi: MNL OL XIX-A-21-b. Baranya megye 1959. A Baranya Megyei Tanács egyházi építkezések 1959. októberi felmérése.

⁸ Ez a gyakorlat csak 1970-ben enyhült. A 27-3/1970. ÁEH-elnöki utasítás után az építési költségek mértékétől függött az engedély megadása, és csak az 50 000 Ft fölötti új építkezéseknél volt kötelező az ÁEH központjának egyetértése is (Völgyesi [szerk.] 1975: 42–43).

⁹ Ez történt például az itt ismertetendő Dunaharaszti, Mezónyárad, Vecsés kérelmei esetében. Magyarlak (Vas megye) templomának építésekor pedig Prazsák Mihály, Vas megyei egyházügyi előadó maga kéri az ÁEH illetékesétől „húzni-halasztani az engedély megadását” (MNL OL XIX-A-21-b. Magyarlak 1960. Prazsák felirata Kovács Sándor szombathelyi püspök levelén 717/1960).

hogy várakozással teljen el az építkezésre legalkalmasabb, tavasztól kora őszig tartó időszak, illetve hogy a rossz állapotú épületek állagát a beköszöntő csapadékosabb évszakok tovább rontsák. Ugyanilyen gyakori, hogy a valós állapotot ki sem vizsgálva, az íróasztal mellől döntenek akár életveszélyes helyzetekről is.¹⁰ Ahogyan az sem ritka, amikor a papot behívatva rendezik az ügyet.¹¹

2009-es írásomban¹² a levelezések ismétlődő elemei kaptak hangsúlyt. Most azonban az ott bemutatott alapeseteket a teljes történettel, illetve a levelek bőséges idézésével kiegészítve azt szeretném elérni, hogy az általánosításokon túl megszólaljanak maguk a közösségek, hogy így láthatóbbá váljanak a különböző érvelési típusok mögött meghúzódó emberi szituációk, vagyis a diktatúra alulnézete. E mellett a tárgyalásmód mellett szól az is, hogy noha csak majd tucatnyi az alapvető érvek száma, szinte sehol sem állnak önmagukban, hanem számtalan kombinációt alkotva – akár egy levélen belül is ismétlődve – nyomatékaik erősödhetnek, vagy éppen az egyenes kéréstől a körmönfont meggyőzésig változtatgatják jelentésüket.

Dolgozatomban bővebben válogattam a sajtóra hivatkozó kérelmekből, mert ezek egyértelműen tükrözik az állami propaganda hatását, működőképességét. De az iratanyagban felbukkanó számos érv közül a legkézenfekvőbb és leggyakoribb a póre anyagi valóságra hivatkozás: templomépületük életveszélyes, kicsi, vagy nincs is egyáltalán; ők szegények és egyszerűen nincs pénzük vagy építőanyaguk arra, hogy megoldják a nehézségeket (Móricgát, Kaskantyú,¹³ Bács-Kiskun megye).¹⁴ A községfejlesztési, illetve rendezési terv, vagy éppen a műemléki környezetnek való megfelelés miatti renoválási, építési kényszer jelenik meg a teremi, nyírbélteki¹⁵ (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) és sellyei¹⁶ (Baranya megye) kérelmekben. És természetesen vannak olyan érvek is, amik a hagyomá-

¹⁰ Az ismertetett esetek közül lásd Bodroghalom (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Ricse (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) hívei pedig arra hivatkozva kértek engedélyt az 1947-ben megkezdett templomuk építésének folytatásához, hogy az istentiszteleteket a helyi tüdőszanatórium ravatalozójában tartják, ami egészségügyi szempontból veszélyes (MNL OL XIX-A-21-b. Ricse 1957. 455/1957. Brezanóczy Pál [ekkor egri káptalani helynök] levele).

¹¹ Ezek közül a Móricgát és Bodroghalom építkezéseikhez kapcsolódót ismertettem részletesebben, de ez történt Fegyvernek-Örményesen (Jász-Nagykun-Szolnok megye) is.

¹² Lantos 2009b.

¹³ MNL OL XIX-A-21-b. Kaskantyú 1958. 157/1958. Greksa József plébános levele a templom-építéshez kapott külföldi segély felhasználása ügyében. Építési engedélyüket több körben is elutasították, végül 1963-ban kapták meg (uo. Kaskantyú 1963).

¹⁴ Tekintettel arra, hogy több kevésbé ismert település is szerepel az anyagban, írásomban mindeütt feltüntettem a megyék – jelenlegi – elnevezését is.

¹⁵ MNL OL XIX-A-21-b. Nyírbélték 1958. 58/1959. Szendrey Zoltán római katolikus lelkész levele. A tisztiorvosi szolgálat által lakhatatlannak nyilvánított plébánia lebontásához és új építéséhez kértek engedélyt, hogy a műemlék templom környezete rendezettebb legyen.

¹⁶ MNL OL XIX-A-21-b. Sellye 1958. 31/1958. Szűcs Ferenc egyházközségi elnök levele a járási tanács ipari és műszaki csoportjához. Az 1913-ban épült templomhoz utólag akarták felépíteni a tornyot, ami csak amiatt nem épült fel annak idején, mert a falu és a kegyúr összevezett (vagyis a műszaki feltételek adottak voltak a ráépítéshez). Engedélyezték (uo. Sellye 1958. 140 308/1958. Telepő Sándor válaszlevele).

nyos vagy éppen az új értékrendből következnek. Az emberségre, a nehézségekkel küzdők megszánására hivatkozás sokszor együtt járt a szegény, de „dolgozó nép” igényeinek felemlítésével, mint Vecsés Andrásy-telep vagy Dunaharaszti (Pest megye) esetében. De volt, amikor kifejezetten az volt az érv, hogy a hívek tsz-tagok,¹⁷ gyári munkások, vagyis az új rendszerért dolgoznak: Bodroghalom, Harta¹⁸ (Bács-Kiskun megye), Nagyrév¹⁹ (Jász-Nagykun-Szolnok megye), Alsótelekes²⁰ (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Esetleg a kérés teljesítésével lennének mozgósíthatók: Terem, Nagybátony²¹ (Nógrád megye).

A jogszerűségre, a szabad vallásgyakorlásra vagy éppen az alkotmányra való hivatkozás jelenik meg a bodroghalmi hívek fellebbezésében. De Kisláng²² (Fejér megye) plébánosának lelkes és sok érvet felvonultató kérelmének is ez az egyik eleme:

„[K]özös munkánk segítségével mégis ismét áll templomunk és vallási igényeink teljes szabad gyakorlásában mi is boldogan részt veszünk. Hála érte az állami egyházi hivatal [sic!] jóságának és áldozatának. Sosem feledjük el, hogy legelső segítséget az államtól kaptuk, hogy háborús romokból templomunk ismét felépüljön.”

¹⁷ A hívő emberek tsz-be szervezéséről részletesebben lásd Ö. Kovács 2012: 407–415.

¹⁸ MNL OL XIX-A-21-b. Harta 1959. 87/1958. Mihály Ferenc plébános templombővítési kérelme Horváth Jánosnak, az EH elnökének. A hívek a tsz-csoport alapítói. Az új templom építése engedélyezve.

¹⁹ MNL OL XIX-A-21-b. Nagyrév 1959. Házat szerettek volna venni istentiszteleti célokra. 76/1959. Dénes János plébános levele: „Tanács nem fogja ellenezni az egyszerű lakás igénybevételét és használatát egyházi célokra a nagyrévi katolikus hívek számára. Sok fáradtságtól és sok idővesztéstől mentjük meg ezáltal a katolikus híveket, akiknek pedig ez annál is inkább számításba jön, mert az egész község Tsz-csoportban dolgozik, és így közvetve a termelést is elősegítjük.” Elutasították.

²⁰ MNL OL XIX-A-21-b. Alsótelekes 1958. Iktatószám nélkül. Hárosi Antal szuhogyi plébános levele a Művelődésügyi Minisztériumnak. Templomuk 1951-ben épült, hozzá a torony 1957-ben, kérelmük idején 100 000 forintot kértek a külső vakoláshoz. Intézkedés nem volt az iraton.

²¹ MNL OL XIX-A-21-b. Nagybátony 1958. Műemlék templom kifestése. 154/1958. Tóth Antal plébános levele: „A nagybátonyi római katolikus egyházközség hívei, mint megyénk derék bányászai nevében pedig meg kell ígérnem és garanciát vállalnom arra, hogy az Egyházügyi Hivatal segítségével további komoly lendületet ad majd új, szocialista életünk kialakítása felé.” A segély megadásának oka és módja: Madai András, EH-munkatárs megjegyzése a plébános levelén. „Papi békebizottság megyei elnöke. Javaslom a kért 30 ezer Ft helyett 10 ezer Ft államsegély megadását.” De Völgyesi Máttyás, az EH pénzügyi osztályvezetője végül a teljes összeg megadása mellett döntött (uo. 143 384/1958).

²² MNL OL XIX-A-21-b. Kisláng 1957. Iktatószám nélkül. Galamb Imre plébános (a templomuk felújítása érdekében írt) levele az „EH elnökének”, és uo. 2543-2/1957. az EH elutasító levele.

És születtek olyan levelek is, amelyek kifejezetten politikai okokra hivatkoztak. Kisújszállás²³ (Jász-Nagykun-Szolnok megye) hívei azzal érveltek, hogy templomuk külsejét megviselte a háború:

„[A templom] itt a nemzetközi keleti főútvonalon szomorú benyomást kelt, nyújt. [...] Kisújszállás Tsz város, ahol külföldiek állandóan megfordulnak, sőt világvezető, súlyos egyéniségek is át-áthaladnak rajta, mint most az Orosz Párt és Kormány küldöttség [sic!]. Nemrégiben Nagykun Napok alkalmából kívánatos lett volna, hogy a nagy sokaság előtt ne tűnjön fel, hogy csak a katolikus templom van elhanyagolt állapotban. Az egyházi érdek mellett állami érdek is, sőt politikai jelentősége van.”

Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) plébánosa pedig úgy fogalmazott, hogy a „mezőkövesdi [...] nép nagyon nagy ellenszenvvel viseltetik minden szovjet ügy iránt, és egyben a forradalmi munkás kormány iránt is a torony jelenlegi siralmas állapota miatt”,²⁴ ugyanis a 18. században épült templomtornyot 1956-ban szovjet tankok lötték szét.

A felsorolt néhány (sokszor összefonódó) érvtípuson kívül még számos előfordult, mint például a felekezetek közti egyenlő bánásmód (Móricgát, Adorjánháza,²⁵ Veszprém megye), a nyugtalanság kialakulásának réme (Vecsés Andrásy-telep, Alsózsolca,²⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén megye) vagy a kultúrház társadalmi munkában való felépítése (Terem, Lászlóvölgypuszta,²⁷ Nógrád megye).

Az itt tárgyalt esetek – bár kiragadható belőlük a legtipikusabb egy-egy érv – mégis jól példázzák az összetett érvrendszereket és a diktatúrához fűződő bonyolult viszonyulásokat.

²³ MNL OL XIX-A-21-b. Kisújszállás 1958. Iktatószám nélkül. Debrey Ferenc esperes plébános levele, rajta Telepó Sándor, EH-osztályvezető Völgyesinek címzett feliratával, hogy a következőkben figyelembe kellene venni. Lásd még uo. 139 197/1958. Telepó Sándor elutasító levele.

²⁴ MNL OL XIX-A-21-b. Mezőkövesd 1958. 420/1958. Varga Sándor érseki tanácsos, plébános levele. A megújított tornyot 1960-ban áldották meg. [s. n.] 1960.

²⁵ MNL OL XIX-A-21-b. Adorjánháza 1960. 263-102/1960. Klempa Sándor Veszprémi Apostoli Kormányzó levele az ÁEH-nak. A reformátusoknak temploma van, ők csak lakóházat szeretnének venni, hogy ne a szabad ég alatt misézzenek. A levélen lévő felirat alapján elutasítva. [Olvashatatlan aláírás] Somos Ferenc ÁEH-osztályvezetőnek, 1960.

²⁶ MNL OL XIX-A-21-b. Alsózsolca 1957. 34/1957. Vikányi János egyházközségi elnök, plébános helyettes és uo. 3081/1957. Brezanóczy Pál levele. A visszavont építési engedély miatt tiltakoznak. Brezanóczy Pál egri káptalani helynök személyes közbenjárására végül megkapták az engedélyt.

²⁷ MNL OL XIX-A-21-b. Marakodi-Lászlóvölgypuszta (Nógrád megye) 1958. 129/1958. Horváth László esperes levele. A kötelezően megépítendő ravatalozó részeként építenének kápolnát. Engedélyezve. Uo. 140 181/1958. Horváth János levele.

A „BÖLCS VEZETŐHÖZ” FORDULÁS

1957. augusztus 13-án Bánki Miklósné a „Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány Minisztertanács Titkárságának Bejelentések Hivatala” nevében egy formanyomtatvány alapú levelet²⁸ küldött az Egyházügyi Hivatalnak, amelyhez megvizsgálás és az esetleges intézkedések megtétele végett csatolta Dunaharaszti híveinek június 16-i beadványát. Az egyházközség „Kádár János úrnak” címzett levele így kezdődött:

„Az Ön bölcs vezetése alatt álló kormány már eddig is számos intézkedéssel tanújelét adta annak, hogy az állam és az egyház közti jó viszony előmozdítására törekszik. Az is köztudomású, hogy a háborús sérülést szenvedett fővárosi templomok helyreállításához a kormány nagy összegű adományokkal járult hozzá. Ezek a tények bátorítanak fel bennünket arra, hogy alábbi kérésünket felterjesszük.”

Templomukat a németek 1944 végén felrobbantották. 1945 után a lakosság saját erőből elkezdte helyreállítani a teljesen tönkrement épületet, de az 1956-os – leginkább Dunaharaszti és Taksonyt érintő – földrengés a csonka torony piléleit elmozdította, és megrepedt a tornyot tartó főfal is. A javítás százhuszezer forintba került volna, ehhez kértek támogatást. 1957 októberében Csala László (az Egyházügyi Hivatal munkatársa) azonban azzal a sokat alkalmazott²⁹ érveléssel válaszolt, hogy „sajnálattal nem teljesíthetjük, mert ezidén erre a célra nem áll rendelkezésünkre pénzalap”.³⁰

Székely település (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) hívei 1959-ben írtak Münnich Ferenc kormányfőnek. Levelük Csáti Józsefnél, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) egyházügyi előadójánál landolt. A székelyi hívek a templomtetőt szerették volna megjavítani, és az épületet szenttélyel és sekrestyével bővíteni. De ahogy a Kádár Jánosnak szánt levél, úgy ez sem ért célra. Csáti 1959 májusában Madai Andrásnak, az ÁEH munkatársának így számolt be az ügyről:

„Szerintem a dolog nyugvópontra jutott, tudomásukra adtam, hogy Münnich elvtárshoz küldött panaszukról tudok, hozzám érkezett, – és az a válaszem a Széke-

²⁸ MNL OL XIX-A-21-b. 12-632/1957. XIII. Bánki Miklósné levelének fejlécében: a „Minisztertanács Titkársága, Bejelentések Hivatala”, rajta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány pecsétje szerepelt.

²⁹ Lásd például: MNL OL XIX-A-21-b. Kisújszállás 1958. 139 197/1958. Telepő Sándor levele. Uo. Dabas 1959. 101 041/1959.

³⁰ MNL OL XIX-A-21-b. 2543-2/60/1957. Csala László levele. A váci egyházmegye aktuális sematizmusából azonban úgy tűnik, hogy nemcsak „ezidén” nem teljesült a kérésük (<http://sematizmus.vaciegyszemelye.hu/plebania.php?id=42> – utolsó letöltés: 2016. január 12.). Új templomok tervpályázatát 2012-ben írták ki, alapkövét 2014. november 21-én rakták le. [s. n.] 2013, 2014.

lyi [sic!]³¹ római katolikus filia felé, hogy egyelőre nyugodjanak meg abban, hogy a kápolna tetejét rendbe hozzák, s amennyiben általános magatartásuk és a kötelességteljesítés területén a jövőben nem lesz probléma, akkor majd felülvizsgálhatjuk még egyszer a székelyi helyzetet.”³²

Mindkét ügy elintézéséből kitetszik, hogy a központba irányított kérés nem-hogy nem ért célt, de – Csáti érveiből jól láthatóan – még a hatalom szempontjából elvárt viselkedés kikényszerítésére is alkalmat szolgáltatott.

A JÓLÉRTESÜLTSEG

Mezőnyárad (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) és Mezőpeterd (Hajdú-Bihar megye) lakói nem merészkedtek addig, hogy megkeressék Kádárt vagy Münnichet. Ők rögtön az Egyháziügyi Hivatalhoz fordultak, ám hivatkozásuk arra, hogy a kormány támogatja az egyházi építkezéseket, sokkal konkrétabb volt. Barsy István mezőnyáradí plébános az 1728-ban épült, összedőléssel fenyegető templom javításához kért állami támogatást arra hivatkozva, hogy a *Népszabadság* 1958. január 19-i számában megjelent hír szerint a „kormány és a magyarországi egyházak között régebben létrejött szerződések alapján 75 millió Ft államsegély jut az idén templomok építésére, illetve rendbe hozatalára”.³³ Mezőpeterdről Buday László Olivér lelkész levele pedig arról szólt, hogy szeretnék felújítani a kétszáz éves paplakot:

„[A falu katolikusai] kb. 300 lélek, mind kis emberek [sic!] [...] kérnénk bizalommal a kultuszkormánytól [sic!] segítséget. A mai Népakarattban olvastuk, hogy erre a célra 12 milliónál többet szánt egyházi célra a Kormány, kifejezetten templomok, egyházi épületek karbantartására.”

Az említett, *Sok tízmilliós támogatásban részesülnek ebben az évben is a magyarországi egyházak* című cikkekben egy MTI-hírt adtak közre, ami (csekély eltérésekkel) így szólt:

„A kormány és a magyarországi egyházak között régebben létrejött szerződések alapján a hazánk területén működő egyházak az elmúlt évben igen jelentős anyagi támogatásban részesültek. Összesen 63 millió forintot tett ki az államsegély összege

³¹ Az egyháziügyi előadók levelei igen gyakran tartalmaznak súlyos helyesírási és fogalmazásbeli hibákat. Az okokról egyikük (a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei egyháziügyi előadó, Lobkovitz László) esete kapcsán lásd Fazekas 2000.

³² MNL OL XIX-A-21-b. Székely 1959. 1527/1959. Csáti József 1959. május 28-i levele Madai Andrásnak.

³³ MNL OL XIX-A-21-b. Mezőnyárad 1958. Barsy István plébános levele, iktatószám és dátum nélkül.

– ebből 32 millió jutott a római katolikus, 20 millió a református, 6 millió az evangélikus egyháznak. Ezen felül a kormány 14 millió forintot juttatott templomok helyreállítására. Ebből az összegből 1957-ben 60 – zömében katolikus – templomot állítottak helyre. Ebben az évben az egyházaknak juttatott államsegély összege 12 millió forinttal magasabb, összesen 75 millió. A tavalyihoz hasonló összeg jut az idén is templomok építésére, illetve helyreállítására.”³⁴

Mezőnyárad kérését Rémi János, az EH munkatársa 1958 májusában elutasította, ami végül ahhoz vezetett, hogy a templomot le kellett bontani.³⁵ Mezőpeterd, amellett, hogy hivatkozott a kormányzat egyházi építkezésekre szánt millióira, még azzal is érvelt, hogy kérvényezte az Országos Műemléki Felügyelőségtől a műemlékké nyilvánítást. Hamvas Endre püspök pedig arra hivatkozott, hogy egy ilyen értékes falusi templom megmentése „nemcsak tájművészeti érdek, de néphangulati és néplélektani szempontból is javasolt”. Érveik azonban nem érték el a kívánt hatást, nagy valószínűséggel amiatt, amit a megyei egyházügyi előadó, Szombati András a januárban felterjesztett beadvány mellé írt:

„A kérelem teljesítését nem javaslom, mivel nevezett plébános magatartása nem lojális államunk felé. A gyülekezet kis létszámú, és szerintem nagyobb súlyú gyülekezetek támogatása elsődrendűbb.”³⁶

1945 után több rövid hír³⁷ szólt arról, hogy az állam (illetve aktuális vezetője) támogatta a háborúban tönkrement³⁸ templomok újjáépítését. De a *Nép-*

³⁴ MTI 1958b, 1958c (idézet a *Népakaraból*). Mindkét levél félreérti a hírt, hiszen az csak 14 millió forintot említ egyházi építkezésekre, és nem 75 milliót, illetve a 12 millió a teljes támogatás emelésére vonatkozik.

³⁵ MNL OL XIX-A-21-b. Mezőnyárad 1958. Rémi János megjegyzése Barsy István levelén. A bontásról: uo. Mezőnyárad 1963.

³⁶ MNL OL XIX-A-21-b. Mezőpeterd 1958. 36/1958. Szombati András; uo. 137 539/1958. Csala László; uo. 1944/1958. Hamvas Endre levelei.

³⁷ „A magyar kormány az esztergomi bazilika helyreállítási munkálatainak költségét vállalta és elhatározta, hogy külön bizottságot alakít, mely a szükségleteket megállapítja és a költségeket meghatározza” ([s. n.] 1945). „Nagy Ferenc miniszterelnök az augusztus 11-én Bicskén tartott országos jellegű gyűlés kapcsán ellátogatott a szomszédos Mátya községbe is, ahol megtekintette a romba dőlő katolikus templomot. A miniszterelnök megígérte, hogy ő is támogatni fogja a templom újjáépítési ügyét” ([s. n.] 1946). „A károk rendbehozatala és a templomok helyreállítása haladéktalanul megkezdődött. [...] Az illetékesek részéről megvan a legteljesebb jóindulat hozzá, hogy a további helyreállítási munkákhoz szükséges pénzüsségeket is biztosítsák” ([s. n.] 1957).

³⁸ A kivonuló németek 1944–1945-ben a falvak elhagyása előtt többnyire felrobbantották a templomok tornyát, hogy azokat a bevonuló csapatok ne használhassák tüzérségi megfigyelőként. Folyás (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) temploma 1981–1983-ban, Csány (Heves megye), Gáva (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), Ipolytarnóc (Nógrád megye) templomai 1949-ben épültek újjá. Horton 1949–1954-ben, Kerecsenden (mindkettő Heves megye) 1950–1965-ben, Kutason (Somogy megye) 1949–1954-ben, Majson (Baranya megye) 1965-ben, Makláron (Heves megye) 1947–1950-ben lett kész az új templom. Nagybajom (Somogy megye) község új temploma 1946–1950-ben, Nagytállyáé (Heves megye) 1947–1949-ben, Polgár (Hajdú-Bi-

szabadság és a *Népakarát* már idézett évfolyamában sem az MTI-hír az egyetlen, ami az állam és az egyház kapcsolatának kielégítő voltáról szól.³⁹

Ugyancsak általánosságban hivatkoztak a sajtóra Vecsés Andrásy-telep hívei. Vecsésnek ezen a részén először 1931-ben fogtak hozzá a templomépítéshez. Építőanyagukat a háború elvitte, így végül 1949-ben kezdték meg valójában az építkezést, amikor plébánosuk, Kovács Alajos megkapta a budai Sas-hegyen lebombázott Notre Dame de Sion Nővérek zárdájának, kápolnájának és iskolájának romjait építőanyag gyanánt. Az év januárjától naponta 20-30 hívő heteken át bejárt Budapestre a romos épületeket bontani, a használható anyagokat tisztítani, összerakni, elszállítani. Az onnan kikerült téglákat, vasgerendákat, ablakkereteket, mozaiklapokat beépítették, a harang, a márványoltár és a carrarai márványból készült Madonna-szobor a berendezés része lett.⁴⁰ A pénzgyűjtést szolgálta a kápolna oltárát ábrázoló levelezőlapok kiadása is.⁴¹ 1954-ben már álltak a falak, és elkészült az ideiglenes kápolna. Ekkor az építkezés egy időre megakadt, s csak 1957-ben indult újra. Július 19-én az akkori plébános, Bognár Ferenc levelet írt az Egyházügyi Hivatalba Csala Lászlóhoz,⁴² amiben utalt több korábbi levélre és személyes megkeresésre.⁴³ Azzal érvelt, hogy hívei, akik immár harmadszor próbálkoznak templomépítéssel, türelmetlenek.

„Mind arra hivatkozik, hogy az újságban olvasta, a rádióban nem egyszer hallotta, hogy kormányzatunk 18 millió forinttal támogatja a templomok építését. Ha bemegeyünk Pestre, valóban minden templom körül hatalmas állványokat látunk, és tudjuk, hogy ez a hatalmas munka az állam támogatásával történik. Ugyanakkor híveink számára megmagyarázhatatlan és érthetetlen, hogy miért nem indulhat meg a mi templomunk befedése, mikor az eredeti építési engedély a birtokunkban van és nem egy új létesítményről, hanem egy régen elkezdettnek a befejezéséről van szó.”

A levélíró panaszoja továbbá, hogy romlik az építőanyag, ő már évek óta nem volt szabadságon, a pénze elmegey az utazgatásra az engedély után járva, ezért kéri Csalát, hogy szánja meg őt, illetve a vecsésieket. A hívek úgy határoztak, hogy ha hamarosan nem érkezik meg az engedély, akkor „küldöttséggel a Miniszter Úrtól fogják kérni”. Nem tudni, hogy ment-e küldöttség, csak annyit, hogy Udvardi János egyházügyi előadó figyelmen kívül hagyta a plébános június 28-i levelét, amelyben Csala László szóbeli ígéretére hivatkozva kérte

har megye) templomtornya 1959-ben épült újjá. Rakamazon 1958–1968-ban, Tiszaeszláron 1965-ben, Tiszalökön (mindhárom Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) 1987-ben épültek fel az új templomok. Tófalu (Heves megye) templomát 1950-ben, tornyát 1958-ban szentelték fel.

³⁹ MTI 1958a; [s. n.] 1958b.

⁴⁰ Doromby 1957.

⁴¹ Kovács 1953. A hír arról szól, hogy a Vecsés Andrásy-telepi plébánia az adományok elfogadását és a „kápolna oltáráról készült levelezőlapok ajánlását” beszüntette.

⁴² MNL OL XIX-A-21-b. Vecsés 1957. 92/1957, 109/1957. Bognár Ferenc levelei.

⁴³ Említett levelei 1957. május 3-i, június 27-i és július 9-i keltezésűek, személyes megkeresései június 1-én és július 11-én voltak.

az engedély írásbeli verzióját is. Csak 1957. szeptember 18-áról van egy levél Udvarditól. Ekkor javaslattal terjeszti fel az Egyházügyi Hivatalba az építési engedély iránti kérelmet. Azt írja, hogy a községi tanács VB-elnökével történt megbeszélés alapján a templom építése

„a lakosság [sic!] legnagyobb kívánsága. [...] A Bognár plébános és a községi tanács VB közti rossz viszony megszűnt. [...] Fentiek alapján én is helyesnek találok a továbbépítési engedély megadását, mert ezzel az Andrassy telepi lakósokat [sic!] Bognár plébánoson keresztül a községi tanács jobban tudná mozgósítani állami feladatok végrehajtására.”⁴⁴

Az akadályok elhárultával a templom elkészült, 1958. december 14-i megáldásáról az *Új Ember* számolt be.⁴⁵

ÉLETVESZÉLYES ÉPÜLET

Móricgát lelkésze, Kónya Ferenc 1958-ban többször is megkereste az Egyházügyi Hivatalt azzal, hogy az 1912-ben vályogból épült templomuk falai kidőléssel fenyegetnek. Első (februári) levelében a megyei egyházügyi előadónak azzal érvelt, hogy „az Állami Egyházügyi Hivatal sok templom rendbe hozását támogatja és segíti”, és ő csak ahhoz kér engedélyt, hogy az *Új Ember* című újságban adhassanak fel egy támogatást kérő hirdetést:

„Ez talán mégse gyűjtés, teljesen az önkéntesség alapján áll, aki akar és teheti, segítené. De ehhez is engedély kell. Nagyon szépen kérem, ha van rá mód, szíveskedjék legalább ezt engedélyezni. Hátha ez is segít rajtunk.”

Másodszor (áprilisban) az Egyházügyi Hivatalnak írva az épület egyszerűségét és a hívek szegénységét emlegette fel:

„Templomunknak tornya sincsen, fából készült állványon van az egyetlen repedt harangunk. De nem akarunk mi sem tornyot, sem új harangot egyelőre, csak az a vágyunk, hogy az összeomlással fenyegető templomunkat megmenthessük. [...] Szegény tanyaközpont, se kultúrház, se mozi, semmi sincsen a templomon kívül. Szíves segítségükkel előre is hálás köszönetet mondok a jó tanyai nép nevében.”⁴⁶

Miután májusban a Szanki Községi Tanács VB szakértői véleménye a foltozgatás helyett az újjáépítést javasolta, Kónya elküldte Szakács Gyula egyházügyi

⁴⁴ MNL OL XIX-A-21-b. Vecsés 1957. 60 139/1957. Udvardi János egyházügyi főelőadó levele.

⁴⁵ [s. n.] 1958c.

⁴⁶ MNL OL XIX-A-21-b. Móricgát 1958 (a februári levél iktatószám nélkül, az áprilisi: 61/1958).

előadónak ezt a javaslatot és a terveket. Míg Szakács korábban megjegyzés nélkül továbbította a beadványokat feljebbvalóinak, ekkor már levelet is mellékel hozzá. E szerint személyesen is megnézte a templomot, és az tényleg düledezik. De jellemzőbb, ahogyan az esetet tálalta:

„Miközben javaslom az építési engedély megadását – t.i. nem lesz templom több, csak egy régi helyett új lesz –, előadom azt is, hogy az egyházközség tagjai Kónya Ferenc volt szaléziánus szerzetes javaslatára a napokban 50 db tojással akartak előnyt szerezni az építkezési engedély mielőbbi megadása érdekében. A tojást természetesen visszaküldtem és a papot magamhoz hívtam és közöltem vele, hogy cselekménye felháborító, egyenes kifejezése a megvesztegetésre irányuló szándéknak és legyen elkészülve, hogy ez a cselekménye – bármennyire szükséges lenne is az építkezés megkezdése – nem segítette elő a mielőbbi intézkedést, sőt igen visszaveti azt. Egyúttal kilátásba helyeztem megfelelő eljárás lefolytatását a történetek miatt. Mivel a rongálódás állapota, mint mondtam elég súlyos, a fentiek ellenére is javaslom az építési engedély megadását, azzal a kikötéssel, hogy át kell dolgoztatni a tervrajzot, és a toronynélküli imaházat kell engedélyezni.”⁴⁷

1958 júliusában meg is kapták az építési engedélyt, azzal a kitételrel, hogy az EH az építkezéshez anyagi támogatást nem nyújt. Mivel azonban nem volt elég pénzüik, Kónya ismét tollat ragadott. 1958. szeptember 2-án írt az EH-nak segílyt kérve, szeptember 4-én pedig Beresztóczy Miklós prépostot, országgyűlési képviselőt⁴⁸ kereste meg. Levelét azzal indította, hogy már találkoztak, bár a prépost valószínűleg nem emlékszik rá. Azzal folytatta, hogy az EH-hozzájárulás már megvan, most várják a megyei tanács VB engedélyét is, és szeretnének már a következő héten hozzákezdeni az alapozáshoz. 50 000 Ft-ot kaptak az egyházmegyétől, de még 100 000 kellene. A nép azonban szegény. Adott be kérést az EH-hoz is, de „nem sok a remény ahhoz, hogy kapjunk valamit”. Kérte Beresztóczyt, hogy karolja fel az ügyüket, szóljon illetékes helyen az érdekében, hogy valahonnan kaphassanak segítséget. „Az itteni reformátusok tavaly építettek templomot itten. Ők is kaptak segítséget, mert volt jó közbenjárójuk Pesten.” Kónya ezután azt kéri a préposttól, hogy írja meg, kinek írjon, kihez forduljon kérésével. A nép „újságokban olvassa, rádióban hallja, hogy az Állam megértéssel támogatja az épülő templomokat. Nagyon jól esne [sic!] neki, ha a mi kis templomunk is kapna valami állami támogatást.” Ugyanekkor megismételte az *Új Ember*-beli hirdetésre vonatkozó kérést is.

Beresztóczy Miklós a levelet szeptember 9-én továbbküldte az ÁEH címére, a boríték hátoldalára ennyit odavetve: „Hozzám érkezett. Kérelmet mély tisztelettel vezérlem az ÁEH mérlegelése alá.” A margón levő „Nem!” felirat már

⁴⁷ MNL OL XIX-A-21-b. Móricgát 1958. 74/1958. Kónya Ferenc; uo. 31 208/2/1958. Szakács Gyula levele.

⁴⁸ MNL OL XIX-A-21-b. Móricgát 1958. 117/1958. Kónya Ferenc levele. A Beresztóczy Miklós-nak címzetten nincs iktatószám, valószínűleg azért, mert magánlevélnek szánta.

valószínűleg Csala Lászlótól származik, aki a szeptember 2-i kérést is elutasította.⁴⁹ Mindezek ellenére a templom felépült. Talán éppen azért, amit az *Új Ember* cikke említ az alapkőletételről:

„Megmozdult a tanyavilág népe. Gyalog, kocsin, kerékpáron siettek Móricgátra a jázszentandrásiak [sic!]⁵⁰ szankiak, bugaciak, monostoriak papjaikkal együtt. Dél előtt tíz órakor már közel háromezer imádkozó ember vette körül a móricgáti újonnan épülő templom alapfalait.”⁵¹

A helyi összefogásnak és az egyházmegyei támogatásnak köszönhetően 1959. november 15-én felszentelték⁵² az Árkay Bertalan tervezte templomot, mely pár száz méterre áll a reformátusokétól.

LÉLEKTANI EREDMÉNY

Kivételes helyzetből indultak Terem katolikus hívei. Az újonnan telepített falut a Károlyi-uradalom cselédsége és a környező tanyák lakói népesítették be. Az utcák vonalzóval húzottak, és minden ház új építésű típusépület volt. Lelkészségét 1949-ben alapították.⁵³ Homoki János lelkész 1958. március 24-én írta első levelét⁵⁴ az Egyházügyi Hivatalnak, amiben bemutatta a Nyírbátortól 15 km-re újonnan épült községet. A településen van tanácsolház, iskola, szövetkezeti bolt, és épül a kultúrház is. A községtől 2 km-re (a Dohányos tanyán) van egy kápolna, de az korábban tehénistálló⁵⁵ volt („mellette közös közfallal disznóól”), amit a szövetkezet átengedett az egyháznak addig, míg új kápolna nem épül. A lakók „az újságban” olvasták, hogy „az állam milyen nagy anyagi támogatásban részesítette egyházunkat”, emiatt – és mert már rendelkezésükre állt ekkor a telek és az építőanyag, valamint a községi és a járási tanács is támogatta az ügyet – azt kérik, hogy megkaphassák az engedélyt. A lelkész hangsúlyozza azt is, hogy az engedély megadása „lélektanilag nagy eredményt hozna, mert megváltozna a nép érzésvilága”. Vagyis a már három

⁴⁹ MNL OL XIX-A-21-b. Móricgát 1958. 61/1958, 74/1958, 117/1958. Kónya Ferenc levelei; uo. 10-83/1958. a Szanki Községi Tanács VB határozata; uo. 31 208/1–2/1958. Szakács Gyula levelei; uo. 140 140/1958. a Csala László által aláírt engedély.

⁵⁰ Móricgát Jázszentlászló szomszédságában fekszik, tehát nagy valószínűséggel elírásról van szó. A monostoriakkal pedig a közeli Pálmonostora lakóira utalhat a cikkszerző.

⁵¹ Kunszery 1958.

⁵² [s. n.] 1959.

⁵³ Bánk 1975: 248.

⁵⁴ MNL OL XIX-A-21-b. Terem 1958. 46/1958, 98/1958, 102/1958. Homoki János levelei; uo. 159/1958. „Kistemplom építésre javaslat” Kakuk Vilmos; uo. 22-33/1958. VIII. üo. sz. Csáti József; uo. 140 762/1958. Telepó Sándor; uo. 22-61/1958. Arató Ferenc levele.

⁵⁵ Ennek a ténynek a betlehemi istállóval való párhuzamba állításával Magyar Ferenc (az *Új Ember* munkatársa) három szívhez szóló (pénzgyűjtésre is alkalmas) cikket írt. Magyar 1958, 1959a, 1959b.

éve tervbe vett kultúrházépítés, ami eddig a nép passzivitása miatt nem valósult meg, a templom építésével egy időben lehetséges lenne.

„Ígéretet tettem, hogy a kápolna építésével párhuzamosan felépítjük a kultúrházat is. Elsősorban magam fogok jó példát mutatni, de megmozgatom híveimet is, akik most oly lelkesedésben vannak, hogy mindenre képesek. Remélem, nem csalódnak, és vágyunk valóra válik.”

Kakuk Vilmos, a községi tanács VB-titkára április 3-i támogató nyilatkozatában szintén azt hangsúlyozta, hogy a mostani „istálló-templom” 1,5 km-re van a falutól.

„A községfejlesztési és gazdasági politikánk megköveteli, hogy a régi tanyahelységeket eltüntessük, és a már félben levő községünk arculatát egészzé tegyük az által, hogy minden lakóépületet a község belterületére építsünk. Ezt a fejlődést a VB gátolva látja az által, hogy a templom egy távol eső tanya részen fekszik és nem a község belterületén van.”

Fontos a kultúrház felépítése is, és azt elősegítené, ha felépülne a templom, mert ígéretet kaptak az egyháztól „erre vonatkozóan”. Július 1-én Homoki az EH-nak címzett levelében a korábbi érveit azzal fokozta, hogy „Terem község a demokrácia szülöttje!”. És mivel minden anyagi fedezetük megvan, a híveket nem terheli majd meg az építés. Ám július 17-én (a székelyi templom kapcsán már megismert) Csáti József az alábbi kommentárral terjesztette fel az ügyet:

„A kérelmet megadásra nem javaslom. Az Egri Egyházmegye részéről valóságos templomépítési hadjárat indult az utóbbi időben.⁵⁶ A közelmúltban kapták meg Szabolcs-Szatmár területén a berkeszi, balkányi, valamint a rakamazi templom építését. Az építési engedély megadását másként azért sem javaslom, mert Terem községben a jelenlegi templom méreteiben és állagában is megfelel a célnak. A tényálladék az, hogy a jelenlegi templom körül is van település. Az igaz, hogy az új község zöme a templomtól két km-re van, így a hívek meleg időben vagy más alkalommal is kevesebb számmal járnak, mintha a templom ott volna közvetlen közelükbe [sic!]. Ez a helyzet az állam részére kedvezőbb. Megjegyezni kívánom még, hogy a községi pártszervezet, valamint a Tanácsszervek elvi, irányító munkájuk [sic!] eléggé gyenge. Így nem látom célszerűnek egyelőre a templomnak az új községbe való bevitelét, mert az a hitélet megerősödését, s az egyház tekintélyét, izmosodását vonja maga után. A fenti indokok alapján az engedély megadását nem javaslom.”

Ennek nyomán Telepő Sándor, az ÁEH osztályvezetője július 26-án elutasító választ küldött a teremieknek, de Homoki János 31-én megismételte a kérésü-

⁵⁶ Részletesebben lásd Lantos 2009b.

ket. Főpásztoruk, illetve a megyei egyházügyi előadó is kint járt náluk, utóbbi be is kérte a szükséges iratokat, hogy továbbítsa az EH-nak. Az időközben befejeződött cséplés okán, most tudnának építkezni, „[a]mi gyorsan menne, hisz egyszerű kis kápolnáról van szó”. Telepó szeptember elején vette elő újra az ügyet: 9-én kiszállásra utasította Csátit, és arra, hogy kapjon tőle szeptember 18-ig végleges és egyértelmű döntést. Hogy mindez megtörtént-e, nem tudjuk, csak azt, hogy október 4-én Arató Ferenc, a megyei tanács művelődésügyi osztályvezetője arról tájékoztatta Telepót, hogy újból megvizsgálta az ügyet, megbeszélte azt a megyei pártbizottság agitprop osztályával, és arra jutottak, hogy javasolják az engedély megadását:

„De az engedély átadása csak akkor történik meg, ha a községi kultúrház teljes egészében fel lesz építve. Természetes követelmény, hogy a lelkész az építkezéshez teljes egészében mozgósítja a község katolikus lakosságát.”

Minderről mit sem tudva, október 10-én Homoki János levelet írt⁵⁷ Beresztóczy Miklós „Főtisztelendő Prépost Úrnak” az Actio Catholicán keresztül. Hivatkozik az *Új Emberben* megjelent cikkekre,⁵⁸ valamint arra, hogy Terem új telepítésű község, ahol van már iskola, tanítói lakás, népbolt, tanácsház, nyáron napközi otthon, autóbuszjárat, tejszarnok, posta, és épül a „szép és nagy kultúrház”. Hozzátette: „Úgy a középületek, mint a magánlakások állami támogatással épültek.” De templom nincs, pedig a hívek 90%-a katolikus. Gyűjtöttek már építőanyagot: követ, vályogot, cserepet. Megvan a jelenlegi istálló-kápolnára a bontási engedélyük, amiből a templomhoz szükséges gerenda és szarufa fele kijönne, és rendelkezésükre áll 2300 Ft készpénz is. Ebből egy szerény kis kápolnát tudnának építeni. „Természetesen, ha kapnánk támogatást, úgy szebb Istenházát építenénk!” Engedélykérelmüket írásban elutasították, de „azóta a megyei főelőadó úr szóban ígérte, hogy az engedélyt megkapjuk”. A kultúrház felépítése sem akadály, mert az ősszel tető alá kerül, a kápolnaépítés pedig csak tavasszal kezdődne meg. Azért ír a préposthoz, mert volt Nyíregyházán egy gyűlés, amin ő ismertette (vagy a saját helyzetüket, vagy) a „prépost úr feljegyzését” – nem világos a megfogalmazás –, amit mindenki úgy értelmezett, „hogy a Prépost úr lépést tesz érdekünkben, esetleg államsegélyben részesülünk”. Érveit ezzel koronázta:

„Nincs háború = van élet. Ezt a nagy igazságot bizonygattam én is a nyíregyházi gyűlésen a terem viszonylatból azzal a tudattal, hogy egyházi vonalon is ez az új élet meg fog valósulni. Reméljük az egyház nem fog egy ököristállóban megrekedni,

⁵⁷ MNL OL XIX-A-21-b. Terem 1958. Ez a levél is iktatószám nélküli, mint Kónya Ferenc levele.

⁵⁸ Magyar 1958; Possonyi 1958.

hanem az új faluban, egy új kápolnán a kereszt hirdetni fogja az emberiségnek: »Nincs háború = Van élet, szeretet, béke!«.⁵⁹

Mint láttuk, Beresztóczy támogatására már nem volt szükségük, hiszen a kérdés már korábban eldőlt. Azért idéztem mégis ezt a levelet, mert a mórügati és a teremi levélíró is hasonló körülmények szorításában, azonos cél érdekében ragadott tollat és írt ugyanannak a személynek, azonban a megfogalmazásaik merőben mások. Míg Kónya Ferenc személyes ismeretségre apellálva szeretne volna felkelteni Beresztóczy figyelmét, addig Homoki Jánosnál a békepapság közössége a hivatkozási alap. Kónya levele rövidebb, lényegre törőbb, s abban három érvet hoz elő: a hívei szegények; a reformátusok meg tudták építeni a templomukat; a népnek jólesne az állam – sokszor hallott – támogatása. Nem is kért közvetlen támogatást, csak tanácsot, hogy kihez fordulhatnának anyagi támogatásért, vagy legalább, hogy miként érhetnék el segítségkérésük megjelenítését az *Új Ember*ben. A teremi lelkész hosszabban érvelt: az *Új Ember* megtehető cikkei, a település részletes leírása és állami támogatása, a templomhoz már összegyűjtött építőanyag és a szinte meglévő engedély után azt is felsorolja, hogy mit tett a faluért. Mindkét levél célja ugyanaz, egy befolyásos (vagy annak hitt) ember támogatásának elnyerése. Ám merőben mások a perspektívák. Kónya nem tekint ki helyi világából, az egyutcás, homokon gazdálkodó szegény faluból és a hivatali engedélyezési hercehurca valóságából. Homoki János horizontja sokkal szélesebb. Ezt jelzi az országos lapban megjelent cikkek emlegetése, a teljes infrastruktúra felsorolása, de különösen az, hogy a békepapi gyűlésen való fellépését nemcsak arra használta fel, hogy közösséget teremtsen Beresztóczyval, hanem arra is, hogy ebből adódó céljukat, a teljes magyar egyház számára is fontos fejlődést megcélozza (ügyesen párhuzamba állítva a saját, istállóban berendezett szükségkápolnájukat Jézus születésének helyével és annak szimbolikájával).

Ennyi forrásból nehéz eldönteni, vajon Homokinak a háború utáni új rendet felvázoló szavai szívből jövő lelkesedést takartak, vagy a templomépítés érdekében alkalmazott (sikeres) retorika részei voltak. Célja mindenesetre megvalósult: 1959-ben elkezdhatték az építkezést, és 1960 szeptemberében fel is szentelték az új templomot.⁶⁰

⁵⁹ Számos példát lehetne hozni a korabeli sajtóból nemcsak a hivatalos retorikában megjelenő, hanem az egyházak támogatta békeharcra is. Például a *Népszabadság* 1958. január 14-én közli a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtének békefelhívását, benne: „A magyar zsidóság legfőbb képviselője elhatározta, hogy köszönetét fejezi ki a kormánynak a rendkívüli államsegélyért. A közgyűlés békefelhívással fordult a világ zsidóságához” ([s. n.] 1958a). A katolikus egyház békefeladatairól részletesebben lásd Jávor 2015: 205–208.

⁶⁰ Possonyi 1960.

A NÉPI DEMOKRÁCIA A NÉPET SZOLGÁLJA

Horváth Bertalan bodroghalmi lelkész – miután a járási tanács 1959 augusztusában felülvizsgálta a bodroghalmi tanács „építési engedély kiadását javasoló határozatát”, és kiadását nem javasolta – levelet⁶¹ küldött a megyei tanács VB egyházügyi előadójának. Megírta, hogy noha a község kétharmada katolikus, még sincs imaházuk, mert a korábbi kegyúrtól ugyan kapott az egyházközség egy melléképületet szükségképpen, de az az átalakítás után is csak a hívek egyharmadát képes befogadni. Ha felépíthetnék a saját imaházukat, akkor átadnák ezt az épületet a tanácsnak. Az építéshez telkük, építőanyaguk, épülettervük, egyházhatósági engedélyük és a helyi tanács VB-javaslat is megvan. Levelét ezzel fejezte be:

„Végül, amit nem tudtak elérni és megvalósítani a múltban az emberek, tessenek megmutatni, mert hogy a népi demokráciánk valóban a népet szolgálja és segíti, állami támogatást nem kérünk, csak építési engedélyt. Tiszteletteljes kérésünk meghallgatása mellett népünk biztos ragaszkodni fog Kormányzatunkhoz és látni fogja, hogy Hazánkban Mindenki és minden értük van, az ő érdeküket segítik és védik.”

1960. május 20-án Polonkai Imre, megyei egyházügyi előadó felterjesztette az iratokat az ÁEH-nak, de az engedély megadását nem javasolta. A hivatal illetékes munkatársa, Madai András június 3-án postázta az egyházközségnek az elutasító határozatot. Két hét sem telt el, és jött a fellebbezés, amiben azt írták a bodroghalmiak:

„[N]em kérünk jogtalant, a kérésünk az igazságra támaszkodik. Miután a Járási Tanács, a Megyei Tanács anélkül, hogy felülvizsgálta volna, vagy legalább is [sic!] kiküldött volna valakit, hogy a bodroghalmi dolgozók kérése jogos-e, nem javasolta a kérésünket. Ilyen intézkedést se demokratikusnak, de még szocialisnak [sic!] [sem] nevezhetünk. Minden reményünk az Állami Egyházügyi Hivatal Elnökségében volt. Legalább ott hoznak igazságos döntést. Jogos kérésünk egy kis tanulmányt kívánt volna, egy kis fáradságot. Fellebbezésünk is meggyőző erővel bír igaz kérésünk mellett. Így a nb. levelük tartalmát, mely a 17.540/1960 szám alatt lett elküldve nem tartjuk végleges döntésnek. Kérésünk alapja az Egyház és Állam közti jó viszony ápolása kell, hogy legyen! Ez nem lehet egyoldalú. Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak. Mi egy emberként álltunk oda a szocialista gádzáldokás bölcsőjéhez. Elvárjuk tehát, hogy minket is támogasson kormányzatunk. Nem kérünk jogtalant. Több mint ezren vagyunk katolikusok. Vallásunk gyakorlása a mellékelt Helyi Tanács VB igazolása alapján is lehetetlen. Telkünk megvan. [...] Semmi anyagi támogatást nem kérünk, csak építési engedélyt. Az Egyházmegyei Főhatóság a munkálatokra segílyt folyósít. [...] A dolgozóknak

⁶¹ MNL OL XIX-A-21-b. Bodroghalom 1960. 64/1960. Horváth Bertalan; uo. 157/1960 Eln. Polonkai Imre; uo. 17 540/1960. Madai András levelei.

anyagi gondot nem okoz, tehát a helyi termelő szövetkezet munkája nem lesz akadályoztatva, sőt ha látják a dolgozók, hogy kormányunk mellettünk van, akkor ők is minden tudásukat és erejüket bele fogják vetni a több és jobb termelés áramába. Híveinkkel nem is merjük tudatni az eddigi elutasító döntést, mert szörnyű elkeseredést váltana ki és ez rossz hatással lenne az esőzések miatt is lemaradt mezőgazdasági munkákra. Kérjük tehát jogos kérésünk meghallgatását és a pozitív jellegű döntésben is kérünk tisztelettel oly igyekezetet és szocialista lelkületet. Kérésünk meghallgatása mellett maradtunk a hazafias népfront köszöntésével.”

Felirat a levélen: „NB. Ezen ügyben küldöttség is fog menni, tisztelettel kérjük a fogadási napot jelezni!” Más forrás nem lévén, úgy tűnik, Madai András maga intézkedett, mert a levélen az áll: „Személyesen megbeszéltem a plébános-sal (IX. 24-én), van istentiszteleti lehetőség (helység) [sic!], újat nem építenek, 1960. X. 11. Madai.” November 30-án a helyi tanács VB-elnöke és -titkára azzal sürgette az egyházközséget az építkezés megkezdésére, hogy másnak fogják kiutalni a telket házhelynek, mivel az 1958-as beépítési kötelezettséget még két év elteltével sem teljesítették. Hogy el ne veszítsék a telket, december 1-én az egyházközség gondnoka, illetve világi elnöke levelet küldött az ÁEH-nak, amelyben (mellékelve a fenti tanácsi iratokat) hivatkoztak arra a szeptember 24-i megbeszélésre is, amiről Madai úgy gondolta, hogy az építkezés stornójával lezárta az ügyet. A hívek ezt máshogy érthették, ugyanis így fogalmaznak:

„[F]. év szept. 24-i megbeszélésünk valamint a beterjesztett hivatalos iratok alapján a legnagyobb szeretettel és tisztelettel kérjük alázatos⁶² kérésünk meghallgatását, hogy tervbe vett imaházunk építését, ahogy az időjárás engedi, megkezdhessük. Az ÁEH Elnökségéhez benyújtott tervrajz maradna torony nélkül. [...] A munkálatokra a Főegyházmegyei Hatóságtól kapunk pénzt. Így a falu népét anyagi megterhelés nem éri. A Tsz munkálatoknál példát adóan fognak híveink az élen járni.”

A levélen levő, Madaitól származó megjegyzés szerint ekkor már Lobkovitz László megyei egyházügyi előadó beszélt Horváth Bertalannal, s utasította el a kérelmet. Végül 1964-ben kaptak építési engedélyt, és templomukat 1966. május 15-én szentelte fel Brezanóczy Pál, egri apostoli kormányzó.⁶³

* * *

A fenti nyolc eset nem tartozik az extrémek közé. A válogatás annyiban volt irányított, hogy ebből az anyagból valóban csak az első kettőnél fordult elő, hogy

⁶² Dolgozatomban szándékosan kerültem a személyes olvasatot, itt mégis figyelemre méltónak tartom megjegyezni azt a változást, ami a júniusi levél határozott hangneme és a fél évvel későbbi – szó szerint – alázatos megfogalmazás közt van.

⁶³ M. K. 1966.

az érintettek az állam legfelső vezetőjét keresték meg ügyük elintézését kérve.⁶⁴ De láttuk a bodroghalmi hívek fellebbezésében is – akiknek minden reménye az „Állami Egyházügyi Hivatal Elnökségében volt. Legalább ott hoznak igazságos döntést” –, hogy már ekkor és itt is élt az az elképzelés, hogy ha helyben léteznek is problémák, legalább a magasabb szinteken kivizsgálják kérésüket, és igazságosan döntenek ügyükben.⁶⁵

A kérelmekben bonyolultan kapcsolódó érvek és mindezek – az attitűdöt, érzelmi viszonyulást érzékeltető – felhangjai (amelyek pontosan csak nagyon részletes szóhasználatbeli és érvelésszerkezeti elemzéssel lennének megmutathatóak) ebből a néhány példából is láthatóan nagyon összetett helyzetet jeleznek. A tekintélyelvűség és a felsőbb hatalomba vetett bizalmon, illetve az ahhoz való alkalmazkodáson túl azokat az eseteket tartom figyelemre érdemesnek, amelyek azt mutatják: hatott a politikai propaganda. A kis települések lakosai között élt az a meggyőződés (ami a szocialista berendezkedés legitimitációját is jelentette), miszerint a Kádár-rendszer a dolgozó nép érdekeit képviseli. Az új világ igazságosságába vetett hit itt is érzékelhető nyomai csak lassan erodálódtak, noha az egyházügyi hivatal és hivatalnokai szisztematikusan ezen fáradoztak.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL XIX-A-21-b. Az Állami Egyházügyi Hivatal általános iratai, 1957–1960.

[s. n.] 1945: Hírek. *Szív Újság* 1945. október 6. 4.

[s. n.] 1946: Hírek. *Szív Újság* 1946. szeptember 7. 2.

[s. n.] 1957: Kilenc milliós költséggel huszónhét fővárosi templomot restaurálnak. *Új Ember* 1957. augusztus 25. 2.

[s. n.] 1958a: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtényék békefelhívása a világ zsidóságához. *Népszabadság* 1958. január 14. 5.

[s. n.] 1958b: Dr. Münnich Ferenc válasza az amerikai újságírók kérdéseire. *Népakarat* 1958. január 19. 1–2.

[s. n.] 1958c: Megáldották Vecsés–Andácssy-telep új templomát. *Új Ember* 1958. december 28. 2.

[s. n.] 1959: Hírek. *Új Ember* 1959. november 15. 4.

[s. n.] 1960: Mezőkövesden [...]. *Új Ember* 1960. április 17. 4.

[s. n.] 2013: Dunaharaszti, Szent Imre templom, Portik Adorján terve. *Építészfórum* 2013. január 14. <http://epiteszforum.hu/dunaharaszti-szent-imre-templom-portik-adorjan-terve> – utolsó letöltés: 2016. január 12.

⁶⁴ Megyaszó plébánosa 1958. október 13-án Aczél Györgynek (akkor már művelődésügyi miniszter) adta át beadványukat, amiben az új templomuk kerítésépítéséhez kért államsegélyt (MNL OL XIX-A-21-b. Megyaszó 1958. Iktatószám nélkül). Az 1946–1951 közt épült templomról lásd Lantos 2015b.

⁶⁵ Ahogy azt a 4. lábjegyzetben idézett miniszterelnöki kijelentés is sugallta.

- [s. n.] 2014: Alapköletétel Dunaharasztin. Váci Egyházmegye. Diocesis Vaciensis <http://vaciegyhazmegye.hu/hirek/909/ALAPKOLETETEL-DUNAHARASZTIN.html> – utolsó letöltés: 2016. január 12.
- Doromby Károly 1957: Megvalósul a Vecsés–Andrássy-telepi hívek régi álma. *Új Ember* 1957. december 8. 2.
- Kovács Alajos 1953: Nyilatkozat. *Új Ember* 1953. március 29. 4.
- Kunszery Gyula 1958: Új templom a bugaci tanyavilágban. *Új Ember* 1958. december 6. 3.
- M. K. 1966: Új templom Bodroghalmon. *Új Ember* 1966. június 5. 4.
- Magyar Ferenc 1958: Dohányos tanyától Teremig. *Új Ember* 1958. július 20. 3.
- Magyar Ferenc 1959a: „...Rongyos istállócskában”. *Új Ember* 1959. január 18. 2.
- Magyar Ferenc 1959b: A Dohányos-tanya ököristállójától a teremi új kápolnáig. *Új Ember* 1959. július 26. 4.
- MTI 1958a: Itt az ideje, hogy objektív képet adjunk Magyarországról – írja az osztrák Der Rundblick. *Népszabadság* 1958. január 14. 6.
- MTI 1958b: Sok tízmilliós támogatásban részesülnek ebben az évben is a magyarországi egyházak. *Népszabadság* 1958. január 19. 2.
- MTI 1958c: Sok tízmilliós támogatásban részesülnek ebben az évben is a magyarországi egyházak. *Népakarat* 1958. január 19. 5.
- Possonyi László 1958: Isten kezében – Szabolcsi tájakon. *Új Ember* 1958. november 16. 3.
- Possonyi László 1960: Pusztaterem nem pusztá többé. *Új Ember* 1960. szeptember 11. 3.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Margit – Gergely Jenő (szerk.) 2005: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok*. Budapest.
- Balogh Margit 2000: Szabadlábbon fogolyként. *Vigília* (65.) 6. 402–416.
- Balogh Margit 2008: *A Magyar Katolikus Püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok*. Budapest.
- Bánk József 1975: *Az Egri Főegyházmegye névtára 1975*. Eger.
- Fazekas Csaba 2000: Egy „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténeti Szemle* (1.) 2. 143–148.
- Jávor Miklós 2015: Katolikus és protestáns „békeszervezetek” és „béketevékenység” a Kádár-korszakban. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium*. (Collectanea Studiorum et Textuum 1.) Budapest, 195–212.
- Lantos Edit 2008: Három-négy egyszerű pasztellszín: a II. Vatikáni Zsinat rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra. *Utóirat: A Régi-Új Magyar Építőművészet Melléklete* (8.) 5. 42–46.
- Lantos Edit 2009a: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után: az 1945 és 1957 közti időszak. *Művészettörténeti Értésítő* (58.) 2. 223–244.
- Lantos Edit 2009b: 1958 és a templomépítés divatja. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. (A jelenkortörténet útjai 3.) Miskolc, 31–43.

- Lantos Edit 2015a: Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker? Hollóháza templomának építés- és fogadtatástörténete 1959–1967. *Ars Hungarica* (XLI.) 1. 64–73.
- Lantos Edit 2015b: Templomépítések 1945 és 1989 között. 1. rész. *Új Ember* 2015. augusztus 2. 14.
- Lantos Edit 2015c: Templomépítések 1945 és 1989 között. 2. rész. *Új Ember* 2015. augusztus 9. 14.
- Lukács Miklós 2013: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között. *Vallástudományi Szemle* (9.) 3. 141–171.
- Marycz Elemér 2005: Akik egy ember sorsáról döntenek. A szedresi templom téglái. Börtönéveim. In: T. Murányi Erika (szerk.): *A szedresi templom téglái*. Szekszárd, 17–78.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) Budapest.
- Salacz Gábor 1988: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje. 1948–1964*. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 9.) München.
- Völgyesi Mátyás (szerk.) 1975: *Egyházi vonatkozású fontosabb jogszabályok kivonatos gyűjteménye*. Budapest.

Szécsényi Mihály

Lektűr és diktatúra

Epizódok Claire Kenneth író nő életéből

Magyarországon az 1940-es évek vége és az 1950-es évek eleje a szélsőbaloldali diktatúraként jellemezhető Rákosi-rendszer kiteljesedésének ideje volt, egy olyan időszak, amikor „az aktívan cselekvő, tetteikkel a rendszer működését is formáló állampolgárok”¹ jó része az új rezsim hívei és kiszolgálói közül került ki. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a lakosság többsége nem rokonszenvezett a rendszerrel, de eltűrte és elviselte a „szép új világot”.² Kevés esély nyílt a rezisztenciára, a hatalmon levők még azt is megengedhették maguknak, hogy 1951 májusától a veszélyesnek ítélt fővárosi emberek tízezreit vidéki kényszerlakhelyekre telepítsék ki, kiszakítva őket megszokott környezetükből, lakóhelyükről, megfosztva őket tulajdonuktól, otthonuktól, sőt mindezt különösebb ellenállás nélkül sikerült végrehajtaniuk.³ Ez az eljárás sokkolóan hatott az érintettekre, akiknek döntő többsége úgy érezte, nem követett el semmilyen bűnt a Horthy-rendszerben, a háborús évek alatt, nem működött együtt a szélsőjobboddallal, ráadásul sokan a kitelepítettek közül szenvedő alanyai voltak a letűnt időszaknak. Természetesen – a lehetőségekhez képest – mindenki igyekezett menteni anyagi javait, családi ereklyéit, mindazt, amit valamilyen okból értékesnek és fontosnak tartott. A kitelepítésre azonban alig biztosítottak felkészülési időt – maximum néhány napot, a legrosszabb esetben csak néhány órát –, ami az értékek biztonságba helyezése mellett csak arra volt elegendő, hogy az érintettek összecsomagolják a legszükségesebbeket és várják az értük küldött teherautót.

Tanulmányom főszereplőjének, Claire Kenneth író nőnek a történetét életem egyik legsúlyosabb megpróbáltatásával kezdem, amelyhez viszonyítva szeretném bemutatni és értelmezni a vele történeteket. Az író nőt és társait a Szolnok megyei Tizasülyre telepítették ki, és Angyalföldről, a Magdolnavárosi (ma: Angyalföldi) pályaudvarról indították útnak 1951. május 26-án.⁴ Egy visszaemlékező szerint a csoport tagjai sorsukba beletörődve várták végig a berakodás, a létszámenőrzés és az indulás hosszú procedúráját. Talán egyedül Claire Kenneth író nő vesztette el rövid időre uralmát az idegei felett, és fakadt ki hangosan az egyik vagonnak támaszkodva, azt kérdezve és vitatva, miért és hogyan kerül-

¹ Diktatúrák alulnézetből. Felhívás a *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 64-es számához.

² Utalás Aldous Huxley *Szép új világ* című regényére.

³ Palasik 2015.

⁴ ÁBTL 2.5.6. 03452/1951. 18.

hetett ebbe a helyzetbe.⁵ Ez az állapot és reakció hasonló lehetett azokhoz a szélsőséges helyzetekhez, amelyekről Bruno Bettelheim ír tanulmányában:⁶

„Szélsőséges helyzetekben akkor találjuk magunkat, amikor példátlan hirtelenséggel olyan körülményrendszerbe kerülünk, ahol régi, adaptív mechanizmusaink és értékeink nem alkalmazhatóak többé, sőt akad néhány, mely még veszélyezteti is az életet, holott védeni volt hivatott.”⁷

Ezt egy másik írásában kiegészítette egy, a magyarországi kitelepítésekre különösen is érvényes állítással:

„A politika iránt nem érdeklődő, középosztálybeli foglyok (akikből egyébként elég kevés volt a koncentrációs táborokban⁸) viselték legnehezebben a kezdeti sokkot. Nagy többségük teljesen képtelen volt megérteni, mi történt velük. Abba kapaszkodtak, ami addig önbecsülést adott nekik.”⁹

A teljes kiszolgáltatottsággal szemben Claire Kenneth író nő és férje, Bárdossy Pál, talán ösztönösen, de találtak olyan viselkedési módot, amellyel kimutathatták önbecsülésüket, ugyanakkor ami a külső szemlélő számára az eltűnő régi világhoz, a polgári értékekhez való ragaszkodásukat demonstrálta és magatartásuknak jelentőséget adott. Az éles szemű megfigyelő, idősebb Csorba Emánuel,¹⁰ naplójában így rögzítette ezt a látványt:

„Feleségével úgy léptek fel a vagonba, annak idején, mintha valami theatre paré-ra¹¹ indulnánk. Az asszonyon hosszú nercbunda volt és kissé túlzottan árasztotta a deportáltak orra alá a mitsukót.¹² Útban Kolop felé, a teherautón kissé összebarátkoztunk az asszonnal. Kölcsönadtam ócska autóssapkámat, mely megvédte haját a portengertől.”¹³

Az író nő viselkedése a rendkívüli helyzet ellenére azért mondható különösnek, mert visszaemlékezései, illetve a róla szóló életrajzi írások szerint ennél súlyosabb tragédiákat is átélt már korábban.¹⁴ Úgy tűnik, számára a kitelepítés nagyobb veszteséget vagy inkább veszélyt jelentett, mint azoknak, akik elvesz-

⁵ Dlačhy Dénes, volt kolopi kitelepített szóbeli közlése.

⁶ Ugyanerre a Bettelheim-idézetre hivatkozik tanulmányában Argejő Éva is (Argejő 2008).

⁷ Bettelheim 1988: 16.

⁸ Bettelheim 1938–1939-ben szerzett Németországi tapasztalatairól írt, Dachauról, ahova ekkor még elsősorban politikai foglyokat vittek.

⁹ Bettelheim 1988: 49.

¹⁰ Id. Csorba Emánuel (1894–1989) egykori miniszteri osztálytanácsos, kitelepített, Tiszasüly.

¹¹ Théâtre paré (francia): színházi díszelőadás.

¹² A Mitsouko japán női név, egyúttal egy 1919-ben alkotott klasszikus, citrus alapú parfüm neve.

¹³ Csorba 2009: 138.

¹⁴ Dessewffy–Szántó 1989: 117–133; Hámori 2004: 7–91; Csiffáry 2015: 89–92.

tett társadalmi pozíciójukat, szerepüket és identitásukat nem önmaguk szerezték meg kemény munkával, hanem örökölték, ezért azt evidenciaként, különleges és elvehetetlen tulajdonságként vagy történelmi adottságként kezelték.

Claire Kenneth ekkor már maga mögött tudhatta magyarországi életének leg-sikeresebb éveit. Hosszú évek alatt felépített karrierje hátrányos helyzetből indult, elsősorban családjának szerény anyagi lehetőségei, illetve származása miatt, s nem utolsósorban azért, mert nő volt. Tanulmányom első részében röviden vázolom azokat az előzményeket, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a Kende Klára nevű fiatal nő – élve a korszak(ok) adta lehetőségekkel – céltudatos munkával létrehozza a közismert lektűrírónőt: Claire Kennethet. Munkásságával kapcsolatban kitérek arra is, hogyan ítélte meg az utókor nagy népszerűségnek örvendő műveit. Az író nő pályafutását kétségtelenül az 1940-es évek végének baloldali irodalom-politikája törte meg, bár csak átmenetileg. Tanulmányomban többek között arra keresem a választ, Claire Kenneth hogyan igyekezett túlélni és feldolgozni az írói pályafutásának – akkor úgy tűnt – végét jelentő tragikus helyzetet, a kitelepítést, amelyről akkor még sejteni sem lehetett, meddig tart. Vizsgálom, hogy a kitelepítés ideje alatt milyen módon igyekezett fenntartani identitását, megőrizni azt a társadalmi helyzetet és azokat a szerepeket, amelyeket megszerzett (az úrinő, a modern és/vagy dolgozó nő, a félvilági nő és nem utolsósorban az író nő szerepét). Bemutatom, miben különbözött magatartása a többi deportált viselkedésétől. Elemzem továbbá, hogy életútja, attitűdje, értékrendje megjelent-e műveiben, illetve azt is, mennyire alakította át életét az a vízió, világkép, „a lektűr”, amit írásai képviselnek. Ennek apropóján azt a kérdést is vizsgálom, rendelkezik-e olyan tulajdonságokkal és értékekkel a Claire Kenneth-féle lektűr, amelyek veszélyt jelenthetnek a tekintélyelvűsége vagy akár egy mégoly kemény diktatúrára. Írásom befejezéseként igyekszem fogódzókat nyújtani az életút egészének megértéséhez, értelmezéséhez a reziliencia fogalmának segítségével.

Alapvetően az író nő „hangjára” támaszkodom és főként tőle vett idézetekkel mutatom be, illetve esetenként értelmezem a történeteket, bizonyítom állításaimat. A legnagyobb segítséget ehhez a törekvésemhez az nyújtotta, hogy fennmaradtak az író nőnek a kitelepítés alatt és után barátjához, Bózsza Józsefhez írt levelei, amelyeket felhasználhattam munkámhoz. Ezt a személyes forrásanyagot jól kiegészítette egy másik magánirat, idősebb Csorba Emánuel naplója. Az író nőt elsősorban Claire Kennethként említem, nemcsak azért, mert így ismerik elsősorban, hanem mert maga is ezt a nevet használta 1946 óta, műveiben és magánéletében egyaránt.

Claire Kenneth Kende Klára néven született 1908. július 23-án, Budapest mai Belvárosában.¹⁵ Apja Kende Izsó, születési nevén Kohn Izidor, anyja Varga Vilma, születési nevén Breitner Vilma volt. A család negyedik tagja, húga, az 1913-ban született Márta volt. Mindannyian az izraelita hitfelekezethez tar-

¹⁵ BFL XXXIII.1.a. IX–IV. kerületi születési anyakönyv 1908. 379. folyószám; Bárdossy 2016: 200.

toztak. A családot Kende Izsó tartotta el, akinek cége női ruhákkal és ruhakellékekkel kereskedett. Az üzlet azonban nem ment jól, és a családfő 1928-ban bekövetkezett halálakor kiderült – amit bizonyára mindannyian tudtak –, hogy a vállalkozás veszteséges, mert a 33 000 pengős passzívummal szemben alig pár száz pengős követelés állt.¹⁶ Nem csoda hát, ha a hagyatékot a törvényes örökösök visszautasították.

Nem tudható, miből élt a család az apa halálát követő években, de Kende Klárának hamarosan kéréje akadt Nonn János tisztviselő személyében, aki az I. világháború végén főhadnagyként szerelt le. A házasság éppen jókor jött, talán ezért nem okozott problémát, hogy a vőlegény 1894-ben született, azaz 14 évvel volt idősebb, mint felesége, és a katolikus felekezethez tartozott. Kende Klára anyakönyvi bejegyzése szerint ekkor – minden bizonnyal a házasság elősegítése végett –, azaz 1930. november 10-én tért át a református hitre, amit hamarosan követett az esküvő 1931. január elsején.¹⁷ Nonn János és családja, ismeretési köre új lehetőségeket jelentettek kapcsolatok teremtésére a fiatal feleségnek. A házasság azonban nem tartott sokáig. Felbomlása a házaspár – és egyúttal az író nő – egyetlen gyermekének megszületése után, részben anyagi okok miatt következhetett be, mert Kende Klára 1936 szeptemberében úgynevezett szegénységjogon nyújtotta be valóperi keresetét férjével szemben, miután az 1935 áprilisában elhagyta.¹⁸ A válást 1937. február 9-én mondta ki a bíróság, és ezt követően, alig két héttel később, 1937. február 22-én Kende Klára ismét férjhez ment, ezúttal Bíró Géza gyógyszerészhez, akivel az egyedül töltött másfél év alatt bőven volt ideje megismerkedni.¹⁹

Házasságainak hétköznapijairól keveset tudunk, részben mert az író nő szerette eltitkolni a véleménye szerint számára hátrányos tényeket, eseményeket, részben mert fontosnak tartotta átírni, átértékelni, számára előnyösebbnek feltüntetni, izgalmasabbá tenni, illetve új összefüggésekbe helyezni életének fontos eseményeit. Ez elsősorban védekezés volt a részéről, a kudarcok feldolgozásának és eltüntetésének eszköze, másodsorban, de közel sem másodlagosan, egy nehézségeken, tragédiákon sikeresen felülkerekedő életút utólagos megalkotása. Az író nő már fiatalon elkezdte saját mítoszának felépítését. Mátay Mónika szerint: „Claire Kenneth imázsa olyan szuperprodukciónak, hogy az ember hajlamos azt hinni: az életrajz a főmű, a könyvek csak mellékes kiegészítők”.²⁰ Az életrajz átalakítására vagy inkább létrehozására szeretném példaként bemutatni, hogyan írt egy felkérésre, 1989-ben készített visszaemlékezésében házasságairól és férjeiről:

¹⁶ BFL VII.12.b. 570 139/1941.

¹⁷ BFL XXXIII.1.a. IV. kerületi házassági anyakönyv 1931. 1. folyószám. Református hitre áttérni gyorsabb és könnyebb volt, mint katolizálni, s mivel a férj és családja katolikus volt, nagy valószínűséggel az időtényező miatt választotta a református hitet a leendő író nő.

¹⁸ BFL VII.18.c. 31 176/1936.

¹⁹ BFL XXXIII.1.a. IV. kerületi házassági anyakönyv 1937. 56. folyószám.

²⁰ Mátay 1990: 102.

„Mint strandszépségkirálynő megismerkedtem Nonn János századossal, a neves sportemberrel, aki a diszkoszvetés Európa-bajnoka volt. Tizennyolcadik születésnapom előtt két nappal volt az esküvőnk. Ebből a házasságból született fiam, Tamás. A gyerek hamarosan árva lett, mert János hősi halált halt Osztrogorzszknál, valahol egy tömegsírban nyugszik a Don-kanyarban... Akár Petőfi özvegye, én is hamar eldobtam az özvegyi fátyolt, és férjhez mentem dr. Bíró Gézához. Ez a házasság sem tartott soká, mert Stridováron, közel a Drávához, egy amerikai ejtőernyőst megmentettünk, aki kiugrott az égő gépből. [...] Férjem ezért az életével fizetett: Bécsbe vitték, ahol az ellenséggel való kollaborálással gyanúsítva agyonlőtték.”²¹

A Claire Kenneth által vázolt történeteket sem levéltári források, sem más bizonyítékok nem támasztják alá. A mai napig nem derült ki, mi történt valójában az író nő első és második férjével. Első férje nem volt sem százados, sem diszkoszvető Európa-bajnok. Bizonyos, hogy elvált asszonyként és nem özvegyként ment másodszor férjhez. Nem valószínű az sem, hogy első férjét, a már nem fiatal, első világháborús katonatisztet, aki nem teljesített tényleges szolgálatot, kivették volna a Don-kanyarba. Második férjének a sorsa és halála hasonlóan bizonytalan, mert nagy valószínűséggel nem jártak a ma Horvátországhoz tartozó Stridováron. Lehetséges, hogy a férfi és felesége megmentett egy amerikai pilótát, de ennek bizonyítékait eddig nem sikerült megtalálni. Halálának színhelye egyszer Bécs, máskor Budapest.²² Bíró Géza gyógyszerésről – bár pontos pénzkereseti forrását nem ismerjük – tudjuk, hogy egy cég igazgatója volt. Meglehetősen tehetős ember lehetett, mert Kende Klárával és első házasságából származó gyermekével együtt bejárták a fél világot,²³ Magyarországtól az Egyesült Államokig, Svédországtól Egyiptomig. Ezek az élmények később Claire Kenneth regényeiben is megjelentek mint izgalmas, egzotikus helyszínek.

Az író nő legfontosabb párkapcsolatának mégis harmadik, egyben utolsó házassága bizonyult, amelyet Bárdossy Pállal kötött. Leendő férjével még a II. világháború alatt ismerkedett meg, és az ő segítségével szökött meg a bergen-belsoni vonatról, amely a koncentrációs táborba vitte volna, a későbbiekben pedig a férfi lakásán bújt meg.²⁴ Az esküvő, amit 1946-ban tartottak meg,²⁵ teljesítette be mindazokat az álmokat, amelyek Kende Klára számára a legfontosabbak lehettek. Férje, aki egy időben Horthy Miklós testőrségéhez volt beosztva, csapattisztként már valóban elérte a századosi rendfokozatot. Az író nő egy olyan nemesi család révén kerülhetett be a korabeli „úri és keresztény” középosztály tagjainak sorába, amely ugyan nem rendelkezett komoly birtokkal, de régi volt és jó hangzású névvel rendelkezett. A házasság így egyúttal az író nő nevét és

²¹ Dessewffy–Szántó 1989: 119.

²² Dessewffy–Szántó 1989: 132.

²³ Ezt igazolják levelei, visszaemlékezései, regényei, az utakról készült képek és Vértesffy Katalin visszaemlékezései.

²⁴ ÁBTL 2.5.6. 03452/1951. 11.

²⁵ BFL XXXIII.1.a. I. kerületi házassági anyakönyv 1946. 46. folyószám.

személyét is hitelesítette, és automatikusan beemelte „a jobb társaságba”. A házassági anyakönyvben bárdosi Bárdossy Pál Zoltán mellett ezért már ő is nemesi előnévvel szerepelt, kölcsei Kende Kláraként. Vallása is megváltozott: evangélikus lett, akárcsak a Bárdossyak. Apja neve is átalakult, és kölcsei Kende Ivor néven jegyezték be, míg édesanyja, bár még élt, nem vehetett részt az esküvőn, hiszen a szülők bejegyzésére szolgáló rovatban mint „néhai Vargha Vilma” szerepelt. A vőlegény 1915-ben született, ezért Kende Klára ismét megfiatalította magát, és hat évvel későbbre, 1914-re helyezte át születési dátumát,²⁶ hogy csak egy esztendővel legyen idősebb férjénél. Ettől kezdve leveleiben hűgát következetesen mint nővérét említette meg. Az összes bonyodalom és kegyes hazugság ellenére, mégis harmadik házasságához ragaszkodott haláláig mindenáron.

Házasságkötésük után férje családjának birtokán, Alsómesteriben töltötték a nyarat, ahol Kende Klára megírta első regényét.²⁷

Claire Kenneth (Kende Klára) az 1940-es évek elején (magántulajdon)

„A könyvesboltok előtt kígyózó sorok. Mindenki a fiatal író, Claire Kenneth regényét keresi. A romba dől, lebombázott városban az akadozó ellátás közepette máris óriási népszerűségnek örvend *Az éjszaka Kairóban*. A szép fiatal magyar asszony és a délceg gárdakapitány szerelmének édes-bús története igazi bestseller. A korabeli sajtó »Claire Kenneth-lázzról«, valóságos »tömeghisztériáról« beszél. A kiadó, aki eleinte alig akart szóba állni az ifjú írójelölttel, most a hölgy minden óhaját hajlandó teljesíteni. A könyv sikere ugyanis egyedülálló a magyar könyvkiadás történetében, a nagy példányszám²⁸ ellenére napok alatt elkapkodják. Megszületett egy új mítosz: Claire Kenneth mítosza.”²⁹

²⁶ Az író, nének legalább négy születési dátuma található különböző dokumentumokban; attól függően szerette megváltoztatni születési dátumát, hogy éppen hány évesnek kellett, vagy szerinte illett volna lennie. Az már kiderült, hogy 1908-ban született, tehát nem 18 éves korában, hanem 23 évesen ment először férjhez.

²⁷ Vértesffy Katalinnak, Bárdossy Pál unokahúgának szóbeli közlése.

²⁸ Sajnos nincs adatunk erről a „nagy példányszámról”.

²⁹ Mátay 1990: 101.

Mátay Mónika érzékletes leírását a szemtanúk is alátámasztják.³⁰ Sikerével az író is tisztában volt. Egyik levelében, 1952-ben immár Tiszasülyön, a Kolop-tanyára kitelepítettként így írt erről barátjának, Bózsa Józsefnek:³¹

„Apropos, – az én könyveim. Sajnos nincs velem egyetlen darab sem, mert azonnal elküldeném Magának. Nem hiszem, hogy valahol megkaphatja, részint mert az utolsó kiadások, a Kairóból a hetedik, a Rómából a hatodik kiadás megjelenés után azonnal elfogytak, de aztán, mikor már indexre tették, egyes antikváriumok már 3-400 forintot ígértek egy használt példányért. Itt a faluban 2 helyen is megvan, meg fogom próbálni kölcsönkérni és elküldöm, – ha ideadják.”³²

Ez a siker egész életén át meghatározó visszaigazolást jelentett számára, nem csupán a kritikákkal szemben, de az élet más területein jelentkező problémák esetén is.

Claire Kenneth írói munkásságát, elsősorban a lektúr megítélésére fókuszálva, Mátay Mónika vizsgálta először. Elvi szempontok alapján, racionálisan igyekezett elemezni Kenneth műveit, amelyek szerinte panelregények, azaz előre gyártott elemekből épülnek fel. Hősnői ideális fizikai alkattal rendelkeznek, többnyire magasak, nyúlánkak, „valószínűtlenül vékony”, szemtelenül fiatal és ártatlan nők, vagy ha idősebbek is, lelkükben csecsemőtisztaságú lányok és asszonyok. Természetesen akár jók, akár gonoszak, kapcsolatok szövevényén, férjek és szeretők sokaságán, szenvedéseken keresztül jutnak el a boldogsághoz. Regényei házasságok és házasságtörések történetei: „Ha nem találták volna fel a házasság intézményét, Kennethből sohasem lett volna író”³³ – jegyzi meg szellemesen Mátay. Szerinte az író regényeiben a társadalmi környezet nem igazán lényeges, csupán a magánélet háttereként szolgál. A főhősök életében és a művekben mindig helyet kap a szex és a szerelem, ám

„Kenneth gondosan ügyel arra, hogy betartsa a műfaj szabályait. Ahogy a gyilkosságok sem krimibetétek, ugyanúgy a szerelmi jelenetek sem torkollnak erotikus orgiába. A szerelmesek tánc, csónakázás vagy piknikezés közben *véletlenül* megérintik egymást, és... itt ér véget a fejezet.”³⁴

Amerikában írt könyveit is vizsgálva, Mátay szerint a főhősök aránytalanul sok esetben arisztokraták, fehérek; hiányukból úgy tűnhet, az író nem kedvelte a színes bőrűeket. Visszatérő elem műveiben még a váratlan fordulat, az egzotikum, amely mást jelent Magyarországon és mást az Egyesült Államokban. Amerikában ez már magyar vonatkozású is lehetett. Életének eseményei és tragé-

³⁰ Vértesffy Katalin és id. Csorba Emánuel.

³¹ Bózsa József író (1888–1966).

³² Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. április 4.

³³ Mátay 1990: 104

³⁴ Mátay 1990: 104. (Kiemelés az eredetiben.)

diái, ideáljai rendszeresen megjelentek műveiben. Claire Kenneth munkásságát természetesen mások is elemezték. Aczél Tamás³⁵ az *Irodalmi Szemlében*³⁶ 1948 nyarán az író második, *Randevű Rómában* című regényét ismertette, elemezte, kritizálta:

„Végy két magas, vállas angol férfit, az egyik közülük okvetlenül legyen szőke és kékszemű, a másik őszülő halántékú, kemény tekintetű. Mindkettőt öltöztessd be őfelsége hadseregének egyenruhájába, adj nekik tiszti rangot. A szőke és kékszemű legyen hadnagy, az őszülő halántékú százados vagy őrnagy. (Tetszés szerint.) Fontos, hogy az idősebbnek némi múltja legyen őfelsége egyik gyarmati hadseregében. Mindketten származzanak arisztokrata családból (hatalmas kastély, gonoszindulatú nőtestvér, név szerint Glória vagy May, zöld pázsit, golfozó nagybácsi, ridegtekin-tetű, de alapjában véve melegszívű nagynéni, stb. stb.) Helyezd el őket a háború kellős közepébe...”

Aczél kifejezetten politikai szempontok érvényesülését látta a könyvben, amikor kifejtette:

„Dobj közéjük néhány fasiszta tisztet, egyiket hívják lehetőleg Günthernek és nem baj, ha SS százados, spékeld ezt meg jól erotikus jelenetekkel, némi kis perverz idegborzolóssal, tűzdeld meg éjjeli lepkék futó kalandjaival (jó, ha az egyik tüdőbajos, s főképpen nem árt, ha csók közben dől rá a ház és eltemeti amúgy is rongyos életét). Mozgósítsd mindezekhez az angol, amerikai német hadseregeket, teremts lehetőleg olyan helyzetet, amelyből világosan kiderül, hogy a szovjet csapatoknak az égvilágon semmi közük nem volt ehhez a háborúhoz, sőt sokkal jobb, ha egyáltalán meg sem említéd őket. A fasisztákból maradjon néhány enyhe célzás a gázkamrákra, de azért ők is legyenek fessék, szókék és kékszeműek (egyáltalán nem baj, ha némi alkalmyszerű összehasonlítás kínálkozik a fajrokonására).”³⁷

A kritikust nem hatotta meg Claire Kenneth regényének romantikus végkifejlete sem. A látszat Aczél szerint nem azonos az eredménnyel:

„[A] gyerekkocsiban ott alszik már a kisfiú, az angol és magyar arisztokrácia párosodásának nélkülözhetetlen kelléke, aki szépségben, egyszerűségben, okosságban, rátermettségben versenyezni fog szülei mindeme tulajdonságaival és jogában áll majd kizsákmányolni, elnyomni, bántalmazni, megvetni, lealázni, eltiporni mindenkit, aki véletlenül nem e két fent jelzett osztályhoz tartozik.”

³⁵ Aczél Tamás író (1921–1994), a korszakban meghatározó kommunista irodalmár, kritikus, szerkesztő, aki 1952-ben Sztálin-díjat kapott.

³⁶ Ez az *Irodalmi Szemle* 1947-től jelent meg 1950-ig és a Magyar Könyvbarátok Kultúregyesületének Folyóirata volt, Aczél Tamás szerkesztésében.

³⁷ Aczél 1948: 5.

Aczél Tamás szerényen kifejtette, nagyképűség lenne tőle, ha az efféle írásművek irodalomtörténetét vagy társadalmi eredetét kutatná, mert az mindenki számára nyilvánvaló – és itt véleménye harmonizál Mátay Mónika érvelésével –, aki ismeri a 20. század amerikai film- és regényponyváját. Ironikusan jegyezte meg:

„Nem is kérjük számon – hogyan tehetnénk – a háború valóságát az írónőtől, aki a háborúban – amely lényegében a haladás és a reakció erőinek soha nem tapasztalt küzdelme volt – nem lát mást, csak szerelmi kalandok sorozatát, az emberi viszonyoknak pornográf viszonyokká való átfejlődését. [...] Nem kétséges, hogy az efféle könyvek minden esetben a mindenféle spanyolfal mögött meghúzódó politikai reakció szolgálatában állanak, olyannyira, hogy e könyvet is méltán bélyegezhetjük stílusa, tartalma, eszközei nyomán ellenforradalminak. Hová jutnánk, ha négy kiadásban hasonló könyveket adnánk azoknak a tájékozatlan tömegeknek a kezeibe, akik tőlünk várják a helyes iránymutatást, az útbaigazítást, nemcsak politikai, de irodalmi téren is.”³⁸

A kommunista ítésez kritikájának hatásai, az ekkor már kibontakozó diktatórikus körülmények között, hamarosan elérték az érintettet, és komoly következményekkel jártak. Az író regényei újabb kiadásban az 1948-as írószövetségi tagrevízió előtt már nem jelenhettek meg. Ezek az előzményei fő vonalakban vázolva annak az eseménynek és fordulópontnak, amiről már volt szó: 1951. május 26-án a Tizasülyre, Kolop-tanyára kitelepítettek – köztük Bárdossy Pál és felesége – felszálltak a Magdolnavárosi pályaudvaron az őket szállító szerelvényre, amely új életük felé vitte őket.

A kitelepítések során közel sem volt mindegy, ki hova került. Tizasüly a kitelepítettek számára a viszonylag elviselhetőbb helyek közé tartozott, és ezen belül is sajátos belső viszonyok jöttek létre a Kolop-tanyán. Itt ugyanis a deportáltak viszonylag nagy csoportja élt együtt, miközben a tulajdonos nem lakott ott, sőt, a hatóságok sem voltak jelen. Ezért az itt lakók maguk alakították ki kényszerű közös életük belső rendjét. Ezen a falu központjától 4-5 kilométerre található, viszonylag izolált helyen a hatóságok, a rendőrség nem tartott, nem tarthatott ellenőrzést naponta. A hatóságok dolgát az is nehezítette, hogy az egész határra jellemző tanyavilágban nagyon sok kitelepítettet helyeztek el, akiket ezért a kis létszámú helyi rendőrséggel nehéz volt rendszeresen meglátogatni, szemmel tartani. Természetesen azért időről időre ellenőrizték a Kolopra kitelepítetteket, de nem avatkoztak belső viszonyaikba.

A Kolop-tanyára kitelepítettek az előző rendszer elitjéhez tartozó, de különböző helyzetű, vagyonú és származású társadalmi csoportok tagjai közül kerültek ki, akik korábban nem feltétlenül álltak volna szóba egymással. A foglalkozási skála – a teljesség igénye nélkül – önmagáért beszél: rendőrfelügyelő, katoná-

³⁸ Aczél 1948: 6.

Kolop-tanya az 1960-as évek végén (magántulajdon)

tiszt, volt pénzügyminiszter, volt vatikáni követ, minisztériumi tisztviselő, író, bárósított zsidó származású nagybirtokos, egy közlekedési cég tulajdonosa, zsidó származású foglalkozás nélküli háziasszony, illetve grófnők alkották a változó létszámú kis közösséget.³⁹ A világháború előtti Kende Klára nem tartozhatott volna a társaság krémje közé, de Claire Kenneth már igen, aki szépen felépített élettörténete, férje és nem utolsósorban hírneve miatt a компания egyenrangú tagja lett. A kitelepítés alatt a gyakorlatban többnyire – és ez az új „demokrácia” sikereként értékelhető – szükségszerűen mindenki mindenkivel együtt élt, dolgozott, kapcsolatban állt. Az író életútja során folyamatosan küzdött a „társasági” elfogadottságért, így például végtelenül örült, amikor 1932-ben megjelent egy csoportképen a *Színházi Életben*,⁴⁰ olyan hölgyek társaságában, mint Fiala Döry Zsuzsi, gróf Zichy Médi, Nagyörszi Titi és Makraszky Hecsi, akik valamennyien szépségkirálynők szerettek volna lenni. Nota bene: Kende Klára is... Húsz évvel később azonban, két sikerkönyvvel a háta mögött, már személyiségének és önmeghatározásának részévé vált, hogy íróként saját jogán lett a nyilvánosság által elismert személy. Tizasülyön már nem önjelölt szépségkirálynővel, hanem gróf Bethlen Margit írónővel (Margit néniel), Bethlen István néhai miniszterelnök özvegyével, özv. Csáky Istvánnéval, született gróf Chorinszky Máriával (Irmivel), a néhai külügyminiszter özvegyével vagy Verseghi Nagy Elek volt vatikáni követ feleségével, gróf Zichy Mária Ludovikával (Lilyvel) került

³⁹ A kolopi kitelepítettek felsorolása, a csoport részletes elemzése meghaladja a tanulmány kereteit.

⁴⁰ *Színházi Élet* 1932. 36. szám, 58.

közelebbi nexusba. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ők maradéktalanul elfogadták, ezért továbbra is szüksége volt arra, hogy különleges legyen, amit – többek között – az írónői szerep biztosított számára. Korábbi tapasztalatai mellett ez adta azt az öntudatot, tartást, ami a kitelepítés alatt is megmutatkozott. A következőkben levelei segítségével mutatom be a sokak által helytelennek ítélt viselkedését, amellyel személyes integritását igyekezett megvédeni a helyzettel, a helyi hatalommal és környezetével szemben.

Claire Kenneth egyik legkedvesebb önmege erősítő szerepe, ahogyan ő fogalmazott leveleiben, a „femme fatale” szerepe volt, amelynek eljátszása az adott körülmények között – a rizsföldek és öntözőcsatornák világában vagy az eső utáni sártenger közepén rejtőzködő romos tanyán – nem bizonyult egyszerűnek. A zömmel az idősebb generációhoz tartozó többség számára pedig egyenesen kihívónak, erkölcstelennek tűnhetett. Kevesen értékelték ezen a helyen és ilyen körülmények közepette az eleganciát, a tökéletes sminket, az iróniát és a flörtölést mint társasági időtöltést. Ez a „gyakorlat”, ez a szerep azonban segített megőrizni azt a nőiességet, női szerepet, ami az írónő műveiben is rendszeresen megjelent. Különösen fontossá vált ez számára amiatt is, mert úgy érezte, házassága megromlott, és kitelepítéséért elsősorban férjét hibáztatta. Bárdossy Pált ugyanakkor már a kitelepítés kezdetén, 1951. június elsejétől július végéig elvitték többedmagával Kuncsorbára dolgozni, amely légvonalban alig 30 km-re van Tizasülytől a Tisza másik oldalán, viszont nem engedélyezték a „hazlátogatást”.⁴¹ Nem sokkal visszatérése után, augusztus 21-én Bárdossy Pál megszökött Kolopról, és megpróbált külföldre menekülni, de elfogták, és három év börtönre ítélték. Ezt követően az írónő férje nélkül, első házasságából származó fiával⁴² együtt igyekezett túlélni a kitelepítést egy kis szobában, és minden megmozdulásával, gesztusával jelezte, hogy ez nem az ő világa.

Akadtak azonban, akik igyekezetét észrevették és értékelték. Közéjük tartozott id. Csorba Emánuel nyugalmazott miniszteri tanácsos is, akit teljesen elbűvölt az, amit látott.

„Nem messze tőlem, a fák között megpillantom Claire-t. Tétován néz maga körül és egyre csak hallózik. Fehér ingblúza, rövid sötétkék sortja és aranyzőkére festett hajkoronája élesen világít az árnyas zöld környezetben.”⁴³

Csorba naplója azért fontos, mert az abban található és az írónőre jellemző eseteket egy kívülálló meséli el; pontos leírásait éppen ez teszi hitelessé, amelyek stílusa szinte szó szerint megegyezik az írónőével, a történetek pedig tökéletesen egybevágóknak Kenneth bizalmasnak szánt leveleinek szöfordulataival és tartalmi elemeivel.

⁴¹ Csorba 2009: 169.

⁴² Nonn Iván Tamás 1934-ben született, ma az Egyesült Államokban él, ismert festő.

⁴³ Csorba 2009: 137.

A kolopi közösség vagy inkább lokális nyilvánosság előtt viszont érdemes volt betartani a polgári erkölcs megkövetelte szabályokat. Ez világosan kiderült egy alkalommal, amikor az író beszélgetni szeretett volna Csorbával, és bement abba az egyébként közös hálószobába, ahol a naplóíró férfi lakott.

„Na de nem azért jöttem magához, hogy itt pletykáljunk az ágyon ülve, ugyanis abból szörnyű botrányok származhatnak. Azt hiszem, az egész kolopi hárem rejtélyes periszkópjaival most minket figyel. Az egyik varjú már harmadszor kukucskál ki az ablakon.

Ki az a varjú – kérdem.

Jé, maga még ezt sem tudja? Hát az aggszüzek egyike. Nézze csak jól meg, olyanok, mint az éhes varjak, mikor télen a vetésre szállnak. Szomorúak, kíváncsiak és éhesek. [...] De most már igazán hagyjuk abba ezt a veszélyes pletykát, inkább arra válaszoljon, nem jönne-e ki a nagy csatornához fürdeni? Természetesen külön menénk. Ott jobbra, a kert végén, a töltés külső felén egyenesen odajutni. Remek a víz, én mindennap kimegyek. Az égvilágon senki nem jár arra. – Nagy ritkán, esetleg, azt pedig már megvásároltam egypár cigarettával, és hallgat, mint a sír. Na, rendben van, jön? [...]

Én pont háromkor megyek el hazulról, és maga, mondjuk, egy negyedórával előbb távozna, feltűnés nélkül. [...] A csatorna vize tényleg pompás volt, már javában úsztam, mikor Claire megjelent. A töltés zöld háterében megáll, piros gumisapka alá gyűri hajfürtjeit és egy rántással széjjelnyitja barna vászonruháját. Tökéletes alakján piros kis fürdőnadrág, fehér pettyes piros fejkendővel lekötött kemény melleit nekifordítja a napnak és leszól hozzám:

Őszintén mondja meg, jó-e az alakom?”

A váratlan belépő még a tapasztalt férfit is meglepte, aki megkérdezte, miért kíváncsi erre? „Egyszerű, csupán azért, mert maga ért hozzá és szeretem hallani, ha dicsérik!” A megfelelő válasz után még hozzátette:

„Köszönöm, erre szükségem volt, ezt nélkülözöm ugyanis, mióta Laci (Bárdossy Pál) elment. Ő ugyanis bomlik az alakomért.”⁴⁴

A fürdés minden alkalommal a gyakorlatban teremtett lehetőséget arra az évődésre, a határok kipuhatolására, de nem a túllépésére, ami – és itt utalok Mátay megjegyzésére – a romantikus lektűr jellemzője. A fürdés, a strand már régóta fontos jelentéssel bírt Kende Klára számára, mert az a Balatonnál töltött fiatalágára, az ottani társaságra, a *Színházi Életre* emlékeztette. 1952 májusában, miután férjét meglátogatta a balassagyarmati börtönben és úton volt „otthona” felé, s Szolnokon csaknem egy egész napon át kellett várakoznia a tiszasülyi hajójáratra, a következő történt:

⁴⁴ Csorba 2009: 149.

„Szolnokon a kirakatok előtt ácsorogtam és direkt világvárosiasnak találtam, Kolop után... Aztán pillanatnyi elmezavaromban bementem egy Áruházba, vettem egy fürdőruhát és bementem a strandra. Nagyon szép, modern strand, rajtam kívül még 2 kabinos is volt és egy pénztáros. Órákig üldögéltem a strandon, ha bementem a vízbe, halálos izgalommal figyeltem a padra letett retikülömet, nehogy elvigye valaki, mert abban van az élet-halált jelentő igazolványom, illetve engedély. Milyen szép lett volna, ha Maga [Bózsa Józsefről van szó] is ott van velem, rettenetes mennyit lehetett volna beszélgetni. Ragyogott a napsütés és az uccáról benéző emberek elismerő pillantásaiból megállapítottam, hogy a sok év előtt nyert strand-szépség versenynek még holmi szerény nyomait viselem. Ugyanis a szolnoki strand olyan eredeti módon épült, hogy az uccáról mindenki belát. Két óra felé elmentem a Tisza szállóba ebédelni. Olyan érzéssel ültem be a »szabad emberek« közé mint egy harlemi néger a fehéreknek fenntartott étterembe, aki reméli, hogy nem veszik észre, hogy ő »nigger«! Egy év Kolop után persze szebbnek láttam a Tisza szállót a new-yorki Waldorf Astoriánál. Ez a relativitás! Félnégyig üldögéltem az étteremben, ismét nagyságos asszony voltam és nem lóvezető, kapáló, rizsgyomláló, stb.”⁴⁵

Környezetének folyamatos tesztelése – hogyan értékeli őt mint nőt, megfelel-e azoknak az elvárásoknak, amelyeket elsősorban önmaga állított fel és tartott fontosnak – a baráti levelezésben is visszatérő témának bizonyult. Bózsa Józseffel éppen első találkozásukat igyekeztek megszervezni, de az író nőben már felmerült a kérdés, hogy milyen nőnek látja majd őt levelezőpartnerre. Levelében – ezzel kapcsolatban – olyan kolopi kitelepítettek véleménye is megjelenik, akik nem rajongtak érte.

„Azt írja Bozsikám, nem azért akarna látni, hogy meggyőződjön szép vagyok-e? Nem vagyok az, megnyugtatom. Éppen tegnap hallottam a saját fülemmel. Nagyon jellemző kis story. A Zichy grófnő⁴⁶ tegnap rám néz reggel, hervatag arcán elragadtatott mosoly.

– Claire, hogy te milyen szép vagy! Ebben a shortban úgy nézel ki, mint egy hollywoodi filmstar!!!

Ugyanaznap, ugyanaz a Zichy grófnő mondja Wekerle Sándornénak,⁴⁷ saját fülemmel hallom.

– Ez a Claire! Botrányos ebben a shortban, nem elég feltűnő ez a kanárisárga haj, még ezzel is közfeltűnést kelt.

– Szerintem egyáltalán nem is szép, mondja Wekerléné.

– Hát attól messze van, de ha kifesti magát elég csinos (ezt mondja Zichy).

– Minek egy nőnek festék (mondja Wekerléné 70 éves) ez a hydrogénezett haj is felesleges!

⁴⁵ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. május 5.

⁴⁶ Zichy Mária Lujza kitelepített, Verseghegyi Nagy Elek, volt vatikáni követ felesége, Kolop.

⁴⁷ Wekerle Sándor volt pénzügyminiszter felesége, Geist Mária Lujza, kitelepített, Kolop.

– Rendes nő nem is teszi, de Claire kimondott kalandornő! Külföldön élt! Nekem nagyon gyanús, óvatos vagyok vele szemben...

Na, mit szól ehhez a párbeszédhez? És én ezekkel vagyok összezárva. Most nem is írok tovább. Kérem, legyen jókedvű, én is megpróbálom!⁴⁸

A kitelepítettek saját társaik mellett rendszeres, néha már baráti jellegű kapcsolatokat ápoltak a helyiekkel, de nem a hatósági emberekkel. A helyi kapcsolatok, azok kezelése legalább olyan élesen rávilágít a személyes túlélési stratégiákra, mentalitásra, a hétköznapok gyakorlatára, mint az egymás közötti viszonyok és viták. Az egyik központi kérdés a munkavégzés volt, ami alól az akut orvosi eseteket kivéve a hatalom képviselőivel egyezkedve lehetett csak felmentést kapni. A kitelepítetteknek ugyan nem volt kötelező dolgozni – erre Tiszasülyön is akadt példa –, de a kolopiaknak, akik elég távol laktak a falutól, egyes időszakokban még pénzért sem volt könnyű élelmiszerhez jutniuk, míg annak, aki dolgozott, biztosították az étkezését. Akadtak olyanok, akik nem bírták vagy nem akarták azt a munkát végezni, amit kijelöltek számukra, ezért igyekeztek rosszulletet, betegséget színlelve otthon maradni. Ilyen esetekben sok múlott a személyes meggyőző erőn. Claire Kennethnek 1951 nyarán a szükségesnél hosszabb ideig sikerült otthon maradnia, ami feltűnt Csorba Emánuelnek, aki viszont a rizsföldeken dolgozott. Természetesen meg is kérdezte a megfelelő alkalommal, hogyan sikerült megúsznia a rizstelepen a munkát? A gyakorlott naplóíró pontosan visszaadta a válasz minden lényeges mozzanatát.

„Kivesz egy cigarettát a mellettem levő dobozból, vörösre lakkozott hüvelykujja körméhez komótosan odaütögeti és így válaszol: Ahogy maga hívja – a szűrös szeműt én kezelés alá vettem.⁴⁹ Nem sokkal azután, hogy maguk innen elmentek, egy szép nap két rendőr kíséretében megjelent és végiglátogatta az összes helyiségeket. Persze volt nagy riadalom, az egész társaság ijedtében lefeküdt és betegnek kendőzte magát. Én minden különösebb izgalom nélkül az ablaknál manikűröztem, amikor beléptek. Mindjárt helyel és cigarettával kínáltam őket. Majd elmondtam, a férjemet munkába vitték, így egyedül nagyon nehéz az életem, mert nincs, aki ápoljon a mellhártyagyulladásommal. Szűrös szemű, igen bölcsen megállapította, hogy akkor cigarettázni sem volna szabad. Amire én félárbocra eresztettem szemeimet, és azt válaszoltam, hogy inkább súlyosítani akarom betegségem, mert semmi kedvem élni. Ő a lelkemre kezdett beszélni, hogy majd csak megoldódik az életem, és vigyázzak magamra. Helyes – mondom –, megígérem, de egyben kérek magától egy szívességet. Mi legyen az? – kérdi a szűrös szemű. Tudja, mi nők megérezzük azt a pillanatot, amikor a férfi adakozó hangulatában van. Hát én kivágtam a nagyágyút, mert észrevettem, hogy szűrös szeműnek tetszem, és azt mondtam: Legyen szíves engem és a követ 18 éves leányát⁵⁰ a kötelező munka alól felmenteni, ugyanis

⁴⁸ Claire Kenneth levele Bóza Józsefnek, 1952. május 18.

⁴⁹ Lázár Lajosról van szó, aki a Tiszasülyi Községi Tanács elnöke volt 1950–1951-ben.

⁵⁰ Verseghi Nagy Elek volt vatikáni követ Erzsébet nevű lányáról van szó.

az nálamnál is betegebb. A szúrós szemű a rendőrökhöz fordult és oktató hangon így beszélt hozzájuk: Lássák, ez az elkényeztetett asszony nagyon rendesen viselkedik: nemcsak magára gondolt, hanem arra a kis, vékony, barna leányra is. Valóban az olyan átlátszó, mint egy pillangó, nem való neki a rizsmunka, pláne, ha beteg. Nem bánom egy-két hétig maradjanak itthon. Hát így történt, azóta persze még mindig tart az egy-két hét, és remélem, ameddig deportálva leszek, végig ki fog tartani.”⁵¹

Azonban az író nő sem lehetett minden alkalommal szerencsés. 1952 júniusában egy héten belül háromszor is beidézték a tanácshoz, ahol arra voltak kíváncsiak, miért nem dolgozik.

„40 éven alul kötelező a nőknek,⁵² hiába nem bírok ezzel a fájós térdemmel járkalni, hiába minden, most beosztottak a rizsföldre. Állítólag azt mondtam a smasszernek, hogy »felőlem nyugodtan felakaszthatja magát«. Persze én nem emlékszem, hogy ezt mondtam volna, de rögtön akadt két tanú is. Szóval zúrjeim vannak, a legjobban pedig az bánt, hogy az emberek milyen gerinctelenek. Az úgynevezett »első osztályú úriemberek«. Mindegyik odavan, behúzza a fejét, a követ,⁵³ meg a miniszter,⁵⁴ meg a báró⁵⁵ és megvannak ijedve, ha rájuk szól a smasszer, és hétrét görnyednek előtte. Hát én nem!”⁵⁶

A gondok ellenére az író nő mindkét esetet sikerként könyvelhette el, mert azok végeredményben növelték önbecsülését. A siker abban állt, hogy a számára adott mindkét releváns közegben győztesként került ki az aktuális ellenféllel vagy hatalmi tényezővel szemben. Sikerült a diktatúra képviselőitől előnyöket szereznie, míg saját közegében, amely múltját jelenítette meg, morálisan erősíthette meg helyzetét.

Mielőtt bárki azt gondolná, hogy az író nő különböző okokra hivatkozva többnyire nem dolgozott és a fizikai munka valósága nem hatott személyiségére, még két történetet idézek fel Bózsa Józseffel folytatott levelezéséből. A nehéz körülmények közé került író nő sok esetben revidálta korábban kialakított véleményét, magatartását. Az 1952-es tavaszi árvízvédelmi munkákban részt vettek a kolopi kitelepítettek is.

„Most jöttem haza a gátról, – idő este fél 7. A postám itt várt az asztalon, még át sem öltöztem, combig sárosan leroskadtam ide erre a kofferre, szék helyett ezen ülünk és olvastam a levelét és szépen lassan kiment belőlem a fáradság, kaptam egy

⁵¹ Csorba 209: 147–148.

⁵² Claire Kenneth ekkor már elmúlt negyvenéves, de ezt természetesen nem vallhatta be, mert akkor okirat-hamisításért megbüntethették volna.

⁵³ Verseghi Nagy Elek (1884–1967), volt vatikáni követ, kitelepített, Kolop.

⁵⁴ Wekerle Sándor (1878–1963), volt pénzügyminiszter, Wekerle Sándor miniszterelnök fia, kitelepített, Kolop.

⁵⁵ Dirsztay Andor, kitelepített, Kolop.

⁵⁶ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. június 7.

Rizspalántákat gyomláló asszonyok az 1950-es évek elején (Fotó: FORTEPAN)

kis erőt és optimizmust magától, sőt mintha az a bizonyos rózsaszínű szemüvege is mellékelve lett volna a leveléhez, mert most azon át látok mindent... Pedig napközben elég sötétben láttam. Reggel 6-tól hordom a földet a gátnál, a Tisza nem tréfál, – percről percre árad. Egyszer régen még boldogult úrinő koromban, láttam egy ilyen árvizet, amely előnti az alföldi tanyákat, – híradón láttam persze a Fórum mozi páholyában ülve. Lehet, hogy valami borzongást is éreztem, részvétet valószínűleg, de közben bizonyára már untam is ezt a híradót, vártam, hogy a nagy film jöjjön és idegesen rácsáltam a bonbonokat, ott a páholy kényelmes bársonyülésén hátradülve. Az is lehet, hogy ült éppen valaki velem, valaki, aki közben fogta a kezemet, valami szerelem kezdetén... Most? Megállapítom, hogy a páholyból nézve az árvíz elviselhetőbb, mint a gátról. A föld nehéz, a talicskák nehezek, a talaj rettenetes és közben folyton fúj a szél és esik az eső és a munkafelügyelő ilyeneket mond: ezek a szukák sosem dolgoztak, most odavannak, ha ásni kell! Szuka = ez vagyok én. (És Csákyné, és Zichy Lili és a többiek.)⁵⁷

Az önirónia erejét felerősíti a szövegben a munkavezető durva megjegyzésének kontrasztja. Hasonlóan önironikus egy másik levélrészlet, amely a kitelepítettek mentális átalakulására utal, és egyszerre romantikus, melankolikus, játékos és ironikus:

„A favágást már egész jól megszoktam. Nem is rossz mesterség az, eleinte még volt izomlázam, de most már soha. Lassanként az ember lelke is megkérgesedik, például egyik nap bandukolok a falu felé, a hó elolvadt délre és valami tavasz szerűség volt a levegőben, – hát, ahogy nézem a fákat az út mentén, ahogy orvul kezdenek

⁵⁷ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. április 9.

rügyezni, – csak arra gondoltam szakszerűen, hogy ezekhez nem is kellene fűrész csak fejsze. Néztem az ágakat is, ahogy kontúrjuk a kék égre rajzolódott és csakis arra gondoltam, hogy a kisebbik fejsze is elég volna ide! Hát nem rémes? Íme, mi lett Claire Kenneth-ből egy év alatt. A legforróbb szerelmi regények írója, ilyen száraz, kedélytelen mogorva teremtés lett.”⁵⁸

Egy ellenséges és ismeretlen világban az újonnan érkezők elvesztették megszokott környezetüket, napi rutinjukat, kedvenc ételeiket – egyszerűen megfogalmazva, a hétköznapijaikat. A „legforróbb szerelmi regények írója” minden eszközzel igyekezett megőrizni polgári mentalitása mellett polgári szokásait is az élet minden területén, így a testi higiénéjára is sokat adott, bár még a környéken sem volt fürdőszoba. Természetesen barátjának is beszámolt a történetekről.

„Ez a pocskék romház, illetve egész »Kolop-fürdő« államosítva van és a Bpesti Gyógyfürdők N[emzeti] V[állalat] tulajdona. (Ezt most már Magának is illik tudni.) Tegnap délután jön Pestről egy autó, valami hivatalos személyekkel, bizottság, akik jönnek megszemlélni itt az épületet. Engem nem érdekelt különösebben a dolog, éppen fürödtem. Erről a jó szokásomról még a deportálás sem tudott leszoktatni. Mivel itt fürdőszoba, fürdőkád ismeretlen fogalom, titkos szenvedélyemnek úgy hódolok, hogy szereztem egy ménkű nagy teknőt, azt tele hordom vízzel és oly kéjesen nyúlok benne, mintha nem nekem kellett volna 23 vödör vizet hozni e célra. Sajnos a fürdés után a szobában mindég bokáig ér a víz, de ez engem nem szokott izgatni. Éppen belebújok égszínkéék frottier köpenyembe és megleégedetten állapítom meg, hogy a szobámban az árvíz szinte Tiszaszerű arányokat ölt, mikor kopognak.

– Ki az?

Ismeretlen és marcona férfihangok, méghozzá hivatalos hangok. A »bizottság« az. Be kell engednem őket. 4 tróger pofa és egy ötödik, ez nem annyira tróger, szemüveges zsidó. Ott állnak a szobát elborító vízben. Üvöltve közlik, hogy én állami tulajdont rongálok szándékosan. A padlót a víz elfogja rohasztani stb. stb. A legtrógerabb ordított a legjobban:

– Maga itt fürdik, ahelyett, hogy dolgozna!!!

– Mi köze hozzá, hogy én mit csinálok? Kérdezem én a kis emberkét.

– Hogy nekem mi közöm? Nekem? Üvölti felháborodottan a kis ember, oly izgatottan, hogy majdnem beleesik a teknőbe. Hát ehhez mit szólnak elvtársaim?

Az elvtársak hörögnek a felháborodástól.

– Na, most már távozhatsz, mondom én királynői hangon és kitérom az ajtót az elvtársak előtt.

– Látták [volna] ezt a rongy szobát, mikor beköltöztem egy ablaka sem volt, az én pénzből javítottam ezt a »remek« állami tulajdont. A vizet majd feltörülöm, de most menjenek a fenébe!

⁵⁸ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. április 4.

- Én is menjek a fenébe? kérdi rákvörösen a kis üvöltő tróger. Én is??
- Maga főleg! mondom én.
- Ezért 3 napi elzárásra és 100 forintra megbírságolom, üvölti.
- De hát ki maga?
- Én vagyok az új Tiszasülyi tanácselnök!⁵⁹

Íme Claire Kenneth esete az új Tanácselnökkel, aki itt élet és halál ura. A végzést erről írásban fogják kikézbécsíteni. A fogda ahol ülni fogok csupa tetű. Így néz ki nálam egy péntek. Hát csoda, ha babonás vagyok?⁶⁰

Ismereteim szerint az író *nem* került be a tetvekkel teli fogdába, de az esetnek híre ment a kitelepítettek és a helyiek között. Az ilyen és hasonló szituációkat az idősebb generációk tagjai nem szerették, de a fiatalabbaknak nagyon imponált. Dlauchy Dénes emlékezete szerint – aki 14-15 éves volt ekkor – Claire különösen kedvelte a hatósági emberek kifigurázását, és többek között ezért a bátyja, Guidó, és más fiatalok „nagyon vagány nőnek” tartották.⁶¹ Biedermann Dénesnek, aki szintén fiatalemberként járt le rendszeresen meglátogatni a szüleit, ezzel ellentétes emlékei maradtak fenn az írónőről, akit szerinte többen kellemetlen, magát mindenbe beleártó embernek tartottak.⁶²

A békés polgári életforma egyik jellegzetes attribútuma volt a kisállatok, elsősorban kutyák vagy macskák tartása. Kolopon természetesen házi kedvencek tartása, a kifejezés eredeti értelmében, szóba sem jöhetett. A helyi kutyák, amelyek vadak és korcsok voltak, nem bizonyultak alkalmasnak erre a szerepkörre, ráadásul alig tudták őket etetni az élelmiszerhiány miatt. Akadtak azonban többen is, akik megpróbálták háziállatokat – tyúkot, disznót – tartani. Claire Kennethnek sikerült ezen a téren is újítani. Először egy egerészt szerzett be, egy Jolánka nevű kiscica képében. A sikeren felbuzdulva úgy gondolta, ha ruhaneműkért cserél egy tyúkot, az hamarosan tojni fog, csibéi pedig rövidesen paprikás csirke formájában kerülhetnek az asztalra. Az új szerzemények ezzel szemben sem tojtak, sem paprikás csirke formájában nem jelentek meg a kitelepítettek asztalán, sőt, meglehetősen gyorsan új szerepkört kaptak.

„Én most szereztem egy kotlós tyúkot, 15 kis pici csibével, akik úgy néznek ki, mint a húsvéti levlapok tündéri kis sárga pihés jószágai. A tyúkot elneveztük Elvirának. A kis csibék komoly és szakszerű nevelését megkezdtem. Persze csere businessse révén jutottam hozzá. Az öreg boszorka, aki Elvirát és a piciket hozta – kapott egy szövet férfinadrágot és egy női kombinét ráadásul. Másnap visszahozta a nadrágot, hogy a térdé stoppolt. – Majd Londonból hozatok egy új öltönyt ezért a tetves kotlósért! – mondtam én felháborodva, ugyanis közben kiderült, hogy Elvira tele van tetűvel. Most szabad órámban Gezarolt hintek a tollai közé. Eredmény: Elvira pont olyan

⁵⁹ Frik József, a Tiszasülyi Községi Tanács elnöke volt 1952–1953-ban.

⁶⁰ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. április 19.

⁶¹ Dlauchy Dénes, korábbi kolopi kitelepített szóbeli közlése.

⁶² Biedermann Dénes, Biedermann László kolopi kitelepített fiának szóbeli közlése.

tetves, mint volt, de 6 pici, aranyos csibe meghalt. Most itt álltam 9 csibével, ezekkel pont annyi gond van, mint volna 30 darabbal. Erre vettem 24 új csibét, de kettő közülük koromfekete. Elvira fajgyűlölete határtalan. A két kis négert üti a csőrével, elűzi. Ezek most külön nevelődnek, mint egy pici Harlemben (néger gettó).⁶³

Az író nő játékos kedve Elvirát, attól függően, hogy kit személyesített meg, emberi mélységekbe taszíthatta vagy emberi magasságokba emelhetette. A történet nem állt meg a fajgyűlöletnél, a két kis koromfekete „néger” kiscsibénél, amiből egyértelmű, hogy az író nőnek nem voltak előítéletei a színes bőrűekkel szemben. A tyúkanyó részese lett az aktuális korszaknak, mintha csak egyike lett volna az ország lakosainak vagy a kitelepítetteknek.

„Elvira” a kotlós eddig mint anyja volt, folyton a gyerekeivel sétált, de most megbolondult, mondain nő akar lenni. Valahová az erdőbe megy strichelni, ahol egy bariton-hangú kakast látott. A kis árva csibék szétszaladtak, a fele elveszett. De ez lenne a kisebb baj, Elvira eltűnt és ezzel a csirketenyésztő farmom megszűnt. Hogy Elvira disszidált-e vagy ellopták ezt örök rejtély fogja fedni.⁶⁴

A hétköznapiok megélése és túlélése hullámvölgyekkel ugyan, de sikerült. Az újabb traumát az okozta Claire Kenneth számára, hogy férjét meglátogatva át kellett utaznia Budapesten és meglátogathatta hűgát, még akkor is élő édesanyját, és főleg hogy sétálhatott a városban. Amikor visszatért, természetesen levélben öntötte ki szívét barátjának.

„Most ismét itt vagyok, közben szinte orvul kivirágzott az akácvirág, hófehér minden és olyan kábító illat van, egészen édes tőle a levegő. Ez már nem is tavasz, hanem csodálatos nyár. Úgy elszomorít, hogy percenként sírva tudnék fakadni. Azt kérde, milyen érzés visszaesni? Rettenetes. Látni azt, hogy az élet megy tovább, Pesten az imádott városban élnek a szabad emberek és én, pont én, aki szinte szerelmesen vágytam mindenhol ide vissza, a Földközi tenger legcsillogóbb helyeiről, Párisból, Londonból, New-Yorkból, mindenhol, csak mindég Pest után vágytam, mint egy hű szerető, akinek a számára csak Egyetlen Igazi rendeltetett, engem, éppen engem kitiltottak. Miért? Keserves, kétségbeeső érzés ez, amely itt a száműzetés 1 éve alatt már eltompult, de most, hogy újra láttam a várost, az egyetlen, az igazit, újra belém mart kegyetlenül.”⁶⁵

Ezek a levélrészletek nemcsak azért fontosak, mert bemutatnak egy kiszolgáltatott nőt, vagy egy reziliens, olykor ironikus személyiséget, vagy egy rezisztens viselkedést, hanem azért, mert segítségükkel körülhatárolhatóak az író nő szabadságról alkotott elképzelései. A szabadság Claire Kenneth számára első-

⁶³ Claire Kenneth levele Bózsá Józsefnek, 1952. június 3.

⁶⁴ Claire Kenneth levele Bózsá Józsefnek, 1952. június 15. Elvira szerencsére később megkerült.

⁶⁵ Claire Kenneth levele Bózsá Józsefnek, 1952. május 8.

sorban személyhez kötött: a minden kényszertől mentes lakóhelyválasztást, a mozgás, az utazás szabadságát jelentette, olyan életet, amelyben egy tehetséges ember érvényesül, értékelik a munkáját, ahol mindenki maga dönthet saját sorsáról, arról, mit tart fontosnak. Az író viláágában a legfontosabbak az emberek közötti érzelmi kapcsolatok, amilyen például a szerelem, a családi kötelek, a barátság, azaz a magánélet világa. Minden, ami ezen kívül van, csak addig és annyiban lehet fontos, amennyiben segíti vagy korlátozza a magánélet előzőekben vázolt szabadságát. A személyes szabadság segítői minden korban a rang, a pénz, a vagyon, az előkelő családi származás, ezért nem véletlen, hogy ezek meghatározó elemei lettek a Claire Kenneth által írt lektűrnek.

Két kolopi „úri fiú”: Dlauchy Dénes és Guidó (magántulajdon)

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ne lett volna tisztában a náciizmus, a fajgyűlölet, a nyilas uralom, a kommunista diktatúra káros és emberellenes voltával, de a társadalom tágabb összefüggései, szabályai és a politika ennek ellenére csak hangulatfokozó díszletként vagy elmosódó háttérként jelentek meg műveiben.

A szabadság váratlanul csapott le az írónőre és fiára. 1952. július 20-án két levelet is írt barátjának. A délutáni volt a fontosabb.

„Hurrá! Megkaptam az áttelepítést a Belügytől! Elköltözhetem [Balaton]Széplakra, ember leszek és nem rizskuli! Van 48 órám különben érvényét veszti! Az ájult öröm és meglepetés pillanatában maga volt az első gondolatom! [...] Most kótyavetyélem a dolgaim, fillérekért bútort, rekamiét, hogy együtt legyen a költség, 1 ezres. Majd onnan bőven írok, részletesen! [...] Írjon, de egyenlőre olyat, amit esetleg bárki, anyám, nővérem, sógorom elolvashat, – aztán majd találunk valami megoldást...”⁶⁶

Nemcsak az író döbbent meg, de családjának, baráti körének is óriási volt a meglepetése. Az első napokra jellemzőek erről írt sorai:

„Kende Klára itt ül a tündéri kis villában és még mindég azt hiszi, álmodik. Hát lehet ez igaz? Hát vannak csodák? Nem látom többé az átkozott rizsföldeket és mindazt, amiről nem akarok írni, talán majd csak beszélni... Egyenlőre a családom

⁶⁶ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. július 20.

úgy ugrándoz körül, mint egy elveszett, de újra megtalált állatkát. Az egész kis fürdőtelep itt van, bámulnak, valaki, aki odaátról jött.”⁶⁷

Az „odaátról jött” kifejezés használata ebben az esetben azt is jelentette, hogy mindenki tisztában volt azzal, mi a kitelepítés: egy olyan rendkívüli hely vagy inkább helyzet, amelybe – jó esetben – csak egyszer kerülnek az emberek. Korábban már idéztem Bruno Bettelheim definíciójának első részét a szélsőséges helyzetről, jelezve, hogy Claire Kenneth reakciója csak részben felelt meg annak, egyfajta spontán válaszként. Az író a kitelepítésre zokogva, idegileg összetörve, de nercbundában, kölniillatba burkolózva, elegánsan indult el, mert így akart szembenézni a bizonytalannal, amivel kitűnt környezetéből. Életében nem ez volt az első ilyen eset. Viselkedése ellentmond Bettelheimnek a szélsőséges helyzetekre vonatkozó gondolatának folytatásával, amit szándékosan csak most idézek:

„Ilyenkor egész védekező rendszerünket mintegy lehántják rólunk, és »sziklás hasadéokban« találjuk magunkat, ahol az új helyzet által követelt magatartásmódokat, értékeket és életmódot a pusztá kezünkkel kell kikaparni.”⁶⁸

Claire Kenneth felismerte a szakadékokat, de önmagát adva, ragaszkodott a számára elsődleges civil vagy polgári értékekhez – bármennyire disszonánsnak tűnhettek az adott viszonyok közepette –, azokat képviselte, és azok alapján kívánta folytatni életét az új körülmények között is. Tisztában volt azzal, mi történt és történik körülötte, mit csinált ő maga, milyen válaszokat adott élete során ezekre a kihívásokra, és helyzetét nem találta kellemesnek. Kolopról történő elköltözése előtt írt utolsó leveleinek egyikében maga is Bettelheimhez hasonlóan definiálta küzdelmeit a szélsőséges helyzetekkel:

„Már kezdem unni mindazt, amit a Sors rám mért, tudom, vannak asszonyok, akiknek az életében a legnagyobb izgalom az volt, ha a szobalányuk ellopott egy ezüst tálat, vagy a fogorvosuk kétszer fizettetett velük egy számlát, vagy esetleg a gyerekük intőt kapott algebrából. Nálam? Fel sem tudnám sorolni a rémségeket, Gestapo börtöntől kezdve, az agyonlőtt férjemig, Gpu börtöntől a mostani kitelepítésig, stb. stb. Volt az életemben napsütéses időszak is, az igaz, de mindég szörnyű árat fizettem érte. A csúcok után jöttek a zuhanások, olyan veszedelmes szakadékokba, ahonnan csoda, hogy élve kikászálódtam.”⁶⁹

A tanulmány végén érdemes feltenni a kérdést: mi az, amivel Claire Kenneth többet tudott egy ilyen helyzetben, mint társai, és mivel magyarázható magatartása?

⁶⁷ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. július 26.

⁶⁸ Bettelheim 1988: 16.

⁶⁹ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. június 7.

Az értelmezési kerethez az életút egésze adhat magyarázatot. Claire Kenneth számára a normális életet, az alapot az élethez, amely alaptól időről időre megfosztották, elsősorban a magánélet szabadsága, az életmód, az életvitel szabad meghatározásának, megválasztásának és gyakorlásának a lehetősége és az ehhez szükséges feltételek megléte, az erre való képesség jelentette. Ennek az állapotnak – vagy nevezzük helyzetnek – a megszerzése, elvesztése, majd újramegszerzése és ezáltal életének biztossá, folyamatosá, hitelessé tétele folyamatos küzdelmet jelentett számára, amelyhez szorosan kapcsolódott a rejtélyes írónő mítoszának létrehozása. Párkapcsolataiban a biztonságra és a társadalmi presztízs megszerzésére irányuló törekvés olyan gyakorlatként jelent meg, amelyben e kapcsolatok még kudarc esetén sem lehettek sikertelenek, mert az ellentmondott volna a sikeres emberi és írói karriernek. Claire Kenneth egyéniségének különleges belső adottsága volt, hogy ellenálljon a magánéleti kudarcoknak, a külső erők, a hatalom kreálta szélsőséges helyzeteknek, azok hatásait feldolgozza, azokat valójában sikerként mutassa be – a tragédiák mindig a hős erényeit gyarapítják –, majd továbblépve, ismét felépítsen egy sikeresnek szánt kapcsolatot és azt egybefűzze addigi életének fontos csomópontjaival, hogy egy teljes, a maga egészében koherensnek tűnő pályafutást alkossanak.

Viselkedése a *reziliencia* jegyeit hordozza, amelynek lényegét a pszichológiai szakirodalom tipikusan úgy definiálja,

„mint az egyén képességét arra, hogy sikeresen és adaptívan túljusson a súlyos traumán és megbirkózzon a jelentős, adott esetben krónikus stresszel. Súlyos trauma és stressz fakadhat sorscsapásból, betegségből, természeti katasztrófából, családi problémákból, szegénységből, háborúból, abúzusból vagy más egyéb, az egyén teherbíró képességét próbára tevő körülményből. Feltűnő különbségek vannak az emberek között a reziliencia képességét illetően. Miért tud valaki egy ugyanolyan jellegű traumából felépülni, míg más nem?”⁷⁰

Mielőtt erre a kérdésre választ adnék, érdemes a társadalomtudományok szemszögéből is megvizsgálni a fogalom meghatározását. Székely Iván több elemében korszerűnek tartja az online *Idegen Szavak Gyűjteményének* szócikkét. A reziliencia „rugalmas ellenállási képesség, azaz valamely rendszernek – legyen az egy egyén, egy szervezet, egy ökoszisztéma vagy éppen egy anyagfajta – azon reaktív képessége, hogy erőteljes, meg-megújuló, vagy akár sokszerű külső hatásokhoz sikeresen adaptálódjék” és „ama tulajdonság/képesség, hogy az ember gyorsan vissza tudja nyerni eredeti, jó állapotát testi-lelki szenvedés, illetve nehéz élethelyzetek átélése után”.⁷¹ A rugalmas ellenállási képesség azonban – a történelem szereplőiben – nem magától jön létre, ennek kialakulásában szerepet játszhatnak az életút korábbi tragikus eseményei, tapasztalatai. Közel sem minden

⁷⁰ Szokolszky–V. Komlósi 2015: 16.

⁷¹ Székely 2015: 9.

trauma káros, a pszichológiai szakirodalomban leírt „acélozó hatás” (*inoculation/steeling effect*) azt mutatja, hogy az úgynevezett közepes mértékű stressz – a mérték persze minden esetben relatív – ellenállóbbá teheti az egyént a komolyabb stresszel szemben.⁷² Claire Kenneth pályafutásában több példát említettem, amely korábbi stresszhelyzetekre utal. Az „eredeti jó állapot” visszanyerése pedig, amely az eredeti egyensúlyi állapothoz történő gyors visszatérést vagy visszapattanást (*bouncing back*) jelenti, nem feltétlenül történik meg maradéktalanul.⁷³ A kitelepítettek helyzetében ez nem is volt lehetséges. Az identitás megőrzéséhez a szóban forgó entitásnak, egyénnek „sokoldalú stratégiára és tágabb, rendszer szintű szemléletre van szüksége [...], valamint hosszú távú megközelítésre”.⁷⁴ Claire Kenneth írói esetében a rövid távú reagálás mellett létezett egy hosszabb távú stratégia is életútja során.

Az egyes emberek között ezen a téren is volt és van különbség. A reziliens egyénre jellemző tulajdonságok a következők: aktív megküzdés, rugalmas válaszkészség, tanult leleményesség, énhatékonyság, koherenciaérzet, egokontroll, érzelmi intelligencia, diszpozicionális optimizmus, a negatív történések kognitív átértékelésének képessége, szociális kompetencia, a társas támogatás keresése, életcél, veszélykerülés, perzisztencia, kooperativitás, humor stb.⁷⁵ Az itt felsorolt tulajdonságok csaknem mindegyike kifejezetten jellemző Claire Kenneth egyéniségére, tulajdonságai közé sorolható, és reményeim szerint a leírtak ezt alá is támasztják.

A reziliencia azonban nemcsak néhány „mentálisan erős” egyén adottsága, hanem kiterjedt humán jelenség. A vizsgálatok az egyéni vonások mellett számos egyéb – főleg kapcsolati jellegű – tényező fontosságára rámutattak. Ezek a tényezőcsoportok vagy ezek fajsúlyos elemei Tiszasülyön, ahová valóban rendkívüli módon kerültek az emberek, csak részben, bizonyos megszorításokkal jelentek meg. A rezilienciátényezők egyes elemei már a kitelepítés előtt léteztek Claire Kennethnél, vagy később fejlesztette ki azokat. Magatartásának legfontosabb belső tényezője, identitásának alapja írói hivatástudata volt. Ezt önmagának és egyénileg, nőként és íróként kellett kiharcolnia, amivel folyamatosan inzultálta környezetét, s ezt levelezésében szerencsére időnként rögzítette is. Viselkedéséhez attól a mély baráti kapcsolattól kapott külső érzelmi megerősítést, megértést, biztatást és nem utolsósorban intellektuális támogatást, amelyet Bóza József íróval alakítottak ki levelezésük⁷⁶ során. Bóza volt az az ember, aki az írói imádott Budapestjéről, ha kellett, biztató szavakat, ha úgy alakult, könyveket, máskor pedig grízit vagy bonbont küldött. A legtöbb esetben az emberek számára a legerősebb támaszt identitásuk megőrzésében a biztos családi háttér jelenti. Claire Kenneth esetében ez azért nem állt fenn, mert férjével megromlott a kapcsolata,

⁷² Szokolszky–V. Komlósi 2015: 19.

⁷³ Szokolszky–V. Komlósi 2015: 12.

⁷⁴ Raab–Jones–Székely 2015: 73.

⁷⁵ Szokolszky–V. Komlósi 2015: 17–18.

⁷⁶ Bóza József megőrizte Claire Kenneth leveleit, így azok megmaradtak, azonban Bóza levelei nem kerültek elő.

aki ráadásul börtönben ült. Fia 18 évesen túl fiatal volt még lelki és szellemi társnak, támasznak. Közvetlen családjának tagjai, anyja és húga Budapesten éltek, egy a rendszer iránt elkötelezett család tagjaiként.

Claire Kenneth identitásának megőrzésében a belső készletetés, valamint egy rendkívül erős érzelmi kapcsolat mellett a sikeres írói pályafutás és a népszerűség – mondhatnánk azt is: az olvasók – mint pozitív és időnként személyes, ám többnyire anonim jellegű és külső, kívülről érkező visszajelzés játszott még szerepet. A siker rendkívüli motiváló tényező volt számára, hiszen a világháború előtt Kende Klára még nem volt író, és csak a béke biztosította számára 1945 után néhány évre a sikert. Az új rendszer azonban minden elképzelését semmivé foszlatta. Két világ határán élt, amelyek közül egyik sem fogadta be őt, ezért egyaránt „ütközött” az új rend képviselőivel és a régi korszak reprezentánsaival. Viselkedésével a kitelepítés alatt alkalomról alkalomra kikököntette helyzetükből környezetének rendpárti, morális alapokon álló polgárait és elvtársait. Az eddig leírtakból kiderült, hogy az író a magánéletben és a kitelepítés során sokszor viselkedett hasonlóan, mint hősei. A kérdés, amely óhatatlanul felmerül, és amelyet tanulmányom elején már feltettem, hogy képvisel-e valamilyen értékrendet a Claire Kenneth-féle lektűr? Veszélyes lehet(ett)-e a lektűr a tekintélyelvűségre, esetleg a diktatúrára? Helytálló-e műveiről Mátay Mónika véleménye, aki munkásságát esztétikai értelemben ítéli meg, és csak piaci terméknek tekinti alkotásait?

*Szép új világ a Balatonnál, az 1950-es évek eleje
(Fotó: FORTEPAN)*

„Vannak, akik rajonganak a könyveiért, vannak, akik sziruposnak, gusztustalannak, álregényeknek tartják. Valójában teljesen mindegy, hogy Kenneth jó vagy rossz lektűríró. A lektűr jelentőségét nem esztétikai kritériumok, hanem az eladott példányszám szabja meg. Márpedig Kenneth akár jó, akár rossz, a könyveit veszik és olvassák, sokkal többen olvassák, mint az úgynevezett Nagy Klasszikusokat”⁷⁷

⁷⁷ Mátay 1990: 102.

Vagy Aczél Tamásnak adhatunk igazat, aki 1948-ban a „politikai reakció szolgálatában állónak”, mindenféle haladás gátjának tekintette alkotásait? Hala-dáson természetesen, saját értelmezésében, a kommunista diktatúrát értette, a reakció szolgálatában állók alatt pedig a más véleményt megfogalmazókat. Az eredménytől függetlenül mindenkinek joga van eldönteni, szereti-e vagy sem a lektúrt, nota bene: Claire Kenneth alkotásait. Úgy tűnik, ebben az esetben sem az esztétikai, sem a direkt politikai megközelítés nem alkalmazható, és egyik sem tehet igazságot az egyéni vagy valamiféle vélt társadalmi ízlés igazolására. Bárány Tiborra, a kortárs irodalomkritika szakértőjére hivatkozom, aki tanulmányában kifejti: „A »szépirodalom« és a »lektúr« fogalmi megkülönböztetése, mint érték-alapú megkülönböztetés tökéletesen elhibázott [...].”⁷⁸ Definíciója szerint azt a művet nevezzük lektúrnek, amely pusztán a készen kapott műfaji konvenciók alkalmazásában érdekelt, vagy negatív formában megfogalmazva, amelynél a fel-idézett műfaji kódok alkalmazásának nincs további poétikai tétje.⁷⁹ Olvasóbarát módon is megfogalmazta véleményét:

„A széles olvasóközönség tagjai az irodalomban nem feltétlenül radikális poétikai újszerűséget keresnek. Akárcsak hétköznapi életünk más területein, egyfajta szerző-dést kötünk a kulturális termék előállítójával: azt várjuk a pénzünkért cserébe, hogy a termék beteljesítse a szerződésben foglalt ígéreteket. És a legkevésbé kárhózzatható az az olvasó, aki nem szeretne bizonytalanságot vásárolni...”⁸⁰

Claire Kenneth művei valóban konvencionálisak, de ezzel együtt jól azonosítható megkülönböztető jegyekkel rendelkeznek. Alkotásaiban – rá jellemző módon – csak az élet bizonyos területeire fókuszált, azzal a szűkebb mezővel foglalkozott, amelyben igazán otthonosan mozgott, és ez az esetek többségében a magánélet és a párkapcsolatok világa. Úgy is mondhatnánk, ebben a léptékben gondolkozott, a társadalom életének más dimenziói nem érdekelték. A magán-élet bemutatása azonban mindig magában hordozza annak a lehetőségét, hogy továbbgondoljuk, milyen világban, társadalomban, rendszerben lenne lehetséges mindaz, amit a könyv bemutat. Ezek a művek látszólagos egyszerűségük ellenére valóban „reakciósak”, mert saját értelmezési keretükön belül mindenfajta diktatúrával szemben állnak. Úgy tűnik, a történetek, az események könnyen követhetőek, esetleg felszínesek, de a felszín mögött mégis mindig ott van az álom, a vízió a szabadságról, az igazságról és a hamisságról. E művek betartják a polgári erkölcs szabályait, a bennük lázadók mindig visszatérnek az alapvető értékekhez, és többnyire happy enddel végződnek. Az író nő viharos élete miatt számtalan személyes vonatkozású részlet vagy fejtegetés teszi, ha úgy tetszik, eredetivé, ismerőssé, és ezáltal felismerhetővé írásait. Az emberek közötti közvetlen kapcsolatok azok, amelyek az olvasók sokasága számára korszakoktól függetlenül

⁷⁸ Bárány 2011: 261.

⁷⁹ Bárány 2011: 262.

⁸⁰ Bárány 2011: 256.

fontosnak tűnnek, és amelyeket többé-kevésbé értenek és ismernek. Claire Kenneth könyvei, novellái – olvasói ízlésétől függetlenül – alapvetően az emberi kapcsolatokban megjelenő és az azokból következő értékeket közvetítik, többnyire valóban könnyed, szórakoztató és olvasmányos formában, amely értékeket az író életében folytatott háborúk, regnáló diktatúrák és az 1951-es kitelepítések egyaránt megkérdőjeleztek.

Végezetül következze egy olyan idézet, amely jellemző összefoglalást ad Claire Kenneth emberi tulajdonságairól, mentalitásáról, gondolkodásáról, a civil kurázsiról mint fogalomról és a hatalommal, a tekintélyelvűséggel való szembenállásáról. Ehhez a kitelepítés megszüntetése után – valójában az általa választott új kényszerlakhelyen –, alig egy héttel később írt levelének egyik „lektűrös” részletét választottam, amelyben beszámol állapotáról, Tiszasülyről Balatonszéplakra⁸¹ vezető útjukról, és amelyben ismét megcsillan iróniája, humorérzéke. Ez a levél (is) a legalapvetőbb emberi igényekről, szükségletekről szól, a kényszer nélküli és örömteli életről, a töretlen optimizmusról, amellyel ezt időnként el lehet érni, valamint a szolidaritásról azok iránt, akik hozzánk tartoznak.

„Természetesen nem járok dolgozni, itt nincs kényszer. Elegáns fürdővendég vagyok, legalábbis úgy nézek ki. A gyanúsán lesült hátam, itt a siker teteje. (Így csak rizsföldön lehet.) El sem tudja képzelni, hogy 24 óra alatt visszavedlettem „femme fatale”-lá. A körmeim már pirosak, hol van itt a marokszedő lány? Talán csak a lelkemben ég belül kitörölhetetlenül... Most míg írok, Jolánka néz rám a tündéri zöld szemével, persze elhoztuk őt is, meg Elvirát a tyúkot, sőt 26 kiscsirkét is. Jolánka kis cica fiát is hoztuk a Főpincért⁸² – szóval a Barnum cirkusz nem utazik olyan állapotreglettel, mint én. A vonaton sorozatos botrányok voltak, a strandtáskában elbújtott cicák miatt. Háromszor szálltunk át mindég gyorsvonatra. Jászladánytól Újszászig egy jóindulatú kalauznő közölte, hogy a macska »fertőző állat« nem szállítható a vonaton, vagy dugjam el, vagy dobjam ki. Kidobni Jolánkát és Főpincért? Inkább gyalog megyek 200 kilométert.”⁸³

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

2.5.6. Kiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok, 03452/1951. Bárdossy Pál kitelepítési ügye.

⁸¹ Ekkor Claire Kenneth és fia költöztek Balatonszéplakra, majd 1953-ban követte őket az amnesztiával kiszabadult Bárdossy Pál. 1956-ban mind a hárman az Egyesült Államokba távoztak.

⁸² Claire Kenneth a két cica történetét a *Jolánka és a Főpincér* című novellájában írta meg.

⁸³ Claire Kenneth levele Bózsa Józsefnek, 1952. július 26., Balatonszéplak.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1419.j. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye, 8/c számlalójárás, I. Attila u. 77. I/1.

VII.12.b. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai, 570 139/1941. Kende Izsó hagyatéki ügye.

VII.18.c. Budapesti Királyi Ügyészség, házassági bontóperek iratai, 31 176/1936. Nonn János és Kende Klára bontópere.

XXXIII.1.a. Budapest Főváros és az 1950-ben Budapesttel egyesített peremvárosok és községek állami anyakönyvi másodpéldányai.

Claire Kenneth levelezése Bózsa Józseffel, 1952. (Magántulajdon.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aczél Tamás 1948: Egy „Bestseller” margójára. *Irodalmi Szemle. Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete Folyóirata* (2.) 6–7. 5–6.

Argejő Éva 2008: Nők sziklás hasadéokban. Átpolitizált női szubjektum a visszaemlékezés tükrében – 1945–1960. *Múltunk* (53.) 2. 132–151.

Bárány Tibor 2011: Szépirodalom vs. lektúr. Egy rossz fogalmi megkülönböztetésről. *Holmi* (23.) 2. 249–270.

Bárdossy Péter 2016: *A Bárdossy család története*. (Második, bővített kiadás.) Biatorbágy. Bettelheim, Bruno 1988: *A végső határ*. Budapest.

Ceglédi Tímea 2012: Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle* (22.) 2. 85–110.

Csiffáry Gabriella 2015: *Szétrajzás. Híres magyar emigránsok kézikönyve*. Budapest.

Csorba Emánuel 2009: *Apa és fia. A munkatáborból a tündérvilágig. Dr. Csorba Emánuel (1899–1985), Dr. Csorba Emánuel (1928)*. Budapest.

Dessewffy Tibor – Szántó András 1989: „Kitörő éberséggel”. *A budapesti kitelepítések hiteles története*. Budapest.

Hámori Tibor 2004: *A Claire Kenneth sztori. Karády Katalin utolsó évei*. Budapest.

Kis-Kapin Róbert 2013: Budapesti kitelepítettek Gyulaházán 1951–1953 között. *Betekintő* (7.) 1. http://www.betekinto.hu/2013_1_kis_kapin – utolsó letöltés: 2016. április 26.

Mátay Mónika 1990: Claire Kenneth, az Írónő. *Mozgó Világ* (16.) 6. 101–108.

Palasik Mária 2015: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése 1951–1953. „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...”. *Századok* (149.) 6. 1363–1395.

Raab, Charles – Jones, Richard – Székely Iván 2015: Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. *Replika* (24.) 94. 63–93.

Székely Iván 2015: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika* (24.) 94. 7–23.

Szokolszky Ágnes – V. Komlósi Annamária 2015: A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia* (15.) 1. 11–26.

Németh Szandra

A Balaton mindenkié?

A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata

1979-ben Magyarországon 350–380 ezerre volt tehető azoknak az üdülőtelkeknek, illetve bel- és külterületi ingatlanoknak a száma, amelyek használatát döntően az üdülés, a tevékeny pihenés igényei határozták meg.¹ Ezek az ingatlanok legalább másfél millió ember kikapcsolódását szolgálták, nem beszélve a nyaranta érkező rokonokról, barátokról, hiszen egy-egy hétvége erejéig vagy hosszabb időn keresztül nemritkán akár 10-12 ember is lakott egy víkendházban, nyaralóban, illetve annak kertjében, sátorban. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a hetvenes évek végén a társadalom több mint harmada legalább egyszer üdült valamilyen magánfelületen, az pedig pontos számok ismerete nélkül is elmondható, hogy a magánüdülők használata kiterjedt társadalmi jelenségnek számított. De vajon mi motiválta az embereket, hogy telket vegyenek és építkezzenek? Miért pont ekkor jelennek meg országszerte a nadrágszíjtelkek jellegzetes kis fa- vagy kőházaikkal, olykor egy-egy teherautó-kabinnal?²

Készülő doktori disszertációm témája a hétvégi házak demokratizációja, kutatásomban többek között a fenti kérdésekre is keresem a választ. Tanulmányomban saját készítésű interjúkat elemzek, azoknak is célzottan azokat a részleteit, amelyek az építetők motivációira engednek következtetni. Az interjúkat jelen írás keretében nem vetem össze levéltári forrásokkal és a korabeli sajtóanyaggal, hanem egyes részleteiket az oral history műfaji jellegzetességeit figyelembe véve vizsgálom.

¹ Az üdülőtelkek számát Saád József, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) munkatársa a tanácsoknak kiküldött és visszaérkezett kérdőívek alapján határozta meg (Saád 1980). Hangsúlyozni kell azonban, hogy már az összeírások idején is nehéz volt megállapítani a telkek és épületek tényleges funkcióját. Saád számaira mégis úgy kell tekintenünk, mint amelyek más források adatainál közelebb állnak a valósághoz. 1980-ban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) népszámlálási adatai között is megjelentek a nyaralók, azokat azonban a lakásadatokhoz csapva, a lakásellátottság átlagmutatóit javítva közölték, komoly torzításokat okozva ezzel. A KSH ráadásul csak a tartós üdülésre alkalmas ingatlanokat mérte fel. Mindemellett számos ingatlan eleve nem került a látókörükbe, azok, melyeket a tulajdonosok lakásokként jelentettek be, a kedvezőbb adózási feltételek miatt.

² A téma tárgyalása szempontjából a zártkertektől, hétvégi telkektől, kiskertektől vagy épp az impozáns víkendházaktól az ERDÉRT-házakon át a kiszuperált teherautó-kabinig tulajdonképpen valamennyi ingatlant egy csoportba kell sorolnunk. Pénztárcától, igényektől, lehetőségektől és az elvárt funkciótól függött, hogy ki melyiket részesítette előnyben. A tanulmány elsősorban azokkal az ingatlanokkal foglalkozik, melyek rendszerint belterületen, üdülőövezetekben épültek tartós jelleggel, elsősorban rekreációs céllal.

Turisztikai szakemberek szerint az utazáshoz, turistáskodáshoz három alapvető tényező együttes megléte szükséges: megfelelő mennyiségű szabadidő, szabadon elkölthető jövedelemtöbblet és motiváció, ami általában a változatosság iránti igényen alapul.³ A turisztikai tankönyvek alapvetése a magánüdülők használatára is alkalmazható, sőt talán még inkább, mint a turizmus más eseteire, hiszen nem csak egy-egy utazásról van szó, a nyaralóvásárlás egy hosszú távú, az ember szabadidejének felhasználását alapvetően meghatározó döntés. Az alábbiakban ezt a három pillért vizsgálom, illetve azokat az egyéb feltételeket, körülményeket, amelyek kapcsolatban álltak a magánüdülők elterjedésével; kiemelten pedig azokat a motivációkat, amelyek miatt az emberek belevágtak egy „második lakás” vásárlásába, építésébe.⁴

Az 1960-as években Magyarországon a megelőző időszakhoz képest konszolidálódott az élet, mind gazdasági, társadalmi, mind politikai szempontból, ahogyan arról a hazai szakirodalom bőségesen beszámol.⁵ Az emberek jobb életszínvonalon éltek, megjelent az alapszükségletek feletti igények kielégítéséhez szükséges jövedelemtöbblet.⁶ Több-kevesebb munkával már nemcsak élelmiszerre, ruhára és alapvető háztartási cikkekre futotta, hanem a kikapcsolódás különféle formáira is. A népesség többet költött például kultúrára, sportra és turizmusra.⁷ Érdekes aspektusa a jövedelemtöbblet kialakulásának, hogy hazánkban viszonylag magas volt a bérlakásban élők aránya, így az emberek egy része jövedelmét nem tudta lakás vásárlására fordítani. A korszakban a lakás a társadalmi juttatások körébe tartozott, saját lakásra – vagy éppen saját autóra – éveket kellett várni. Kiosztásuk központi elbírálás alá esett, aminek módszere meglehetősen egyenetlen volt.⁸ A benyújtott igények rangsorolása különböző szem-

³ Lipp 2004: 48.

⁴ A „második lakás” nemzetközi kifejezés, többek között az angol (*second home*), a német (*Zweitwohnung, Zweitwohnsitz*) és a francia (*résidence secondaire*) szakirodalom is használja, különféle funkciókat társítva hozzá. A rekreációs célra szolgálók mellett második lakást tarthatnak fenn a távoli munkahely miatt ingázók és a felsőoktatásban részt vevők is. A tanulmányban „második otthon” alatt az üdülési, pihenési, rekreációs céllal használt városkörnyéki pihenőhelyeken és üdülőövezetben található, ideiglenesen, illetve szezonálisan használt ingatlanokat értem. A témáról bővebben: Coppock (ed.) 1977; Haimayer 1979; Grimm–Albrecht 1990; Hall–Müller (eds) 2004.

⁵ Többek között: Valuin vizsgálatai 2001, 2006b; Rainer M. (szerk.) 2004a, 2004b.

⁶ Habár a keresetek növekedésével a jövedelmi különbségek – némi ingadozással – fokozatosan csökkentek, a nivellálódás sohasem érte el az ideológiai kívánalmaknak megfelelő szintet. Ráadásul az áhított életszínvonal eléréséhez sokan vállaltak kiegészítő jövedelemszerző tevékenységet, illetve alkalmaztak különféle kvázi jövedelemkiegészítő megoldásokat, például ház- vagy nyaralóépítés esetében az úgynevezett kalákát. Ez a cserének egyik, alapvetően családtagok, barátok, ismerősök között népszerű formája, amikor az emberek segítenek egymásnak egy-egy munka elvégzésében, arra törekedve, hogy az egyén által befektetett és a viszonzásként kapott munka megközelítően egyenlő mértékű legyen. Szintén elősegítették a jövedelemtöbblet kialakulását a rendszer jellegéből adódó politikai természetű előnyök, mint például politikai lojalitás alapján osztott jutalmak vagy kedvezményes lakásvásárlási és egyéb lehetőségek.

⁷ Czeglédi 1983: 57–59.

⁸ Falusné Szikra Katalin vizsgálatai szerint az állami bérlakásban élők között kiemelten magas volt a vezetőök, az értelmiségiek és az egyéb szellemi foglalkozásúak aránya (Falusné Szikra 1986: 71–73).

pontok alapján történt, és az igénylők átlagosan öt évig várakoztak, mire saját lakáshoz jutottak.⁹ A városlakók kétharmada lakott tanácsi bérlakásban.¹⁰ Habár a hetvenes-nyolcvanas években a házyári lakótelep-építés révén – amely iparszerűen termelte az „otthonokat” – nőtt a saját lakással rendelkezők száma, még így is nagyon magas maradt azok aránya, akik nem rendelkeztek ilyennel. Ez pedig az esetek többségében az el nem költött jövedelem „felhalmozását” jelentette, illetve számos esetben kielégítetlen igényt egy saját ingatlanra.

A turisztikai szakemberek logikája mentén haladva a szabadon elkölthető jövedelemtöbblet mellett megfelelő mennyiségű szabadidőre is szüksége volt az embereknek a hétvégi ház használatához. Hazánkban azonban a munkaidő-csökkentés csak lassan és fokozatosan történt meg, hiszen 1968-ig minden szombat munkanap volt, 1968–1981 között minden második szombat volt szabad, és csak 1981-től lett kétnapos a hétvége.¹¹ Az évi fizetett szabadság ezzel párhuzamosan 1960 és 1980 között 12-13 napról 20-21 napra emelkedett. Anyagi helyzettől, foglalkozástól, lakhelytől, családi állapottól és számtalan egyéb tényezőtől függött, kinek mennyi szabad ideje volt és azt hogyan töltötte el, mégis egyértelműen állítható, hogy a nyaralás tömegjelenséggé vált. Jóval több embernek lett lehetősége egy- vagy kéthetes nyaralásra menni ebben az időszakban, mint korábban bármikor.¹² Érdekes azonban, hogy az üdülőtellek vásárlása, a hétvégi házak építése első látásra nincs összefüggésben a szabad idővel, hiszen a hatvanas években még javában heti hat napot dolgoztak az emberek, amikor már ország-szerte dúlt a telekvásárlási, nyaralóépítési láz.¹³

A szabad hétvégeket és hosszabb szabadságokat a népesség a hatvanas-hetvenes években nagyon változatosan tölthette el. Ha azonban az emberek az utazás mellett döntöttek, akkor választásukat alapvetően meghatározták a korlátozások. A legmeghatározóbbak a külföldi utazásokat érintették: ugyan a hatvanas évek közepétől a szomszédos „szocialista” országokba korlátlanul lehetett menni, ám Nyugatra kevesen utazhattak, legfeljebb háromévente, az átlagpolgár akkor is általában csak szervezett turistautak keretében. Az útlevél megszerzése külön procedúrát jelentett, és minden esetben csak minimális valuta váltására volt lehetőség, különösen, ha rokonlátogatóba ment az ember.¹⁴ A többség számára

⁹ Valuch 2006a: 24.

¹⁰ Tosics 2000: 151.

¹¹ Magyarországon ráadásul a népesség szabadidejének jelentős részét munkával töltötte, a teljes szabadság mindössze negyedét fordította üdülésre (Czeglédi 1983: 269). A hetvenes évektől az emberek arra törekedtek, hogy elérjék a mintának tekintett szabadidő-társadalmak életnívóját, ezért sokszor szabad idejüket feláldozva úztek keresetkiegészítő foglalkozásokat.

¹² A hatvanas évek végén évente átlagosan 2,2 millió belföldi vendég szállt meg a hazai szálláshelyeken, míg a háború előtt mindössze évi 200 ezer fős üdülői összlétszámról lehet beszélni. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy évente több mint 2 millió lakos járta az országot, hiszen akadtak, akik évente többször is utaztak, kirándultak, ám ezt figyelembe véve is kijelenthető, hogy a hetvenes években a lakosság közel harmada vett részt a turizmusban (Berend 1983: 133).

¹³ Hegedűs József és Manchin Róbert közös tanulmányában 1965–1975 közé teszi a telekparcel-lázási boomot az országban (Hegedűs–Manchin 1987: 252).

¹⁴ Valuch 2006a: 147.

maradtak tehát a jobbára belföldi úti célok és szálláshelyek. Ebben az időben azonban kevés kereskedelmi szálláshely állt rendelkezésre, ráadásul ezek is alacsony színvonalúak és drágák voltak. A kínálat a nyolcvanas évekre bővült, javult a szolgáltatások színvonala és minősége is, mindezzel azonban már alapvetően a külföldi közönséget célozták meg. Ráadásul a hazai és külföldi turisták körében annyira megnőtt a kereslet, hogy nemcsak a szállodák és a fizetővendég-helyek, de a kempingek is zsúfolásig teltek. Az állam már a hatvanas évektől igyekezett kedvezményes nyaralási lehetőségeket biztosítani a dolgozóknak. A szociáلتurizmus, az államilag támogatott üdültetés keretében elsősorban a szakszervezetek, a vállalatok, intézmények és termelőszövetkezetek tartottak fenn üdülőket.¹⁵ A kedvezményes nyaralás infrastruktúrája azonban lassan alakult ki, hosszú ideig viszonylag kevesen részesülhettek belőle, és legfeljebb egy-, esetleg kéthetes kedvezményes utat tett lehetővé, ráadásul nem minden évben.¹⁶ A belföldi szálláslehetőségek szűkössége azonban minden bizonnyal kedvezően hathatott a magánüdülők terjedésére.

Bárhová is akart utazni az ember, mind a kirándulások, mind a hosszabb nyaralások szempontjából meghatározó volt a személygépkocsi-használat tömegessé válása, illetve a motorizáció. A vasúti modernizáció, a közutak kiépülése, a járművek elterjedése alapfeltétele a tömegturizmus kialakulásának. Függetlenül attól, hol, mennyi időre száll meg az ember, utazásához közlekedési eszközre van szüksége, legyen az vonat, busz vagy személygépkocsi. Különösen fontos ez, ha a hétfégi házakra, üdülőtelkekre gondolunk, ahova rendszeresen lejárta az emberek: ezek látogatásának nem feltétele, de meghatározó tényezője a saját tulajdonú személygépkocsi. A hetvenes években jelentősen megnőtt a magántulajdonban lévő gépkocsik száma: 1970-ben közel 240 000, 1980-ban pedig már több mint 1 millió volt forgalomban.¹⁷ Az autók tömeges elterjedése előtt az üdülni vágyók többsége, ha elutazott, egy helyben töltötte évi szabadságát. Ez a személygépkocsik terjedésével alapvetően megváltozott: az emberek mobilabbak lettek és gyakrabban utaztak el, még ha csak egy-egy napra is. A magánüdülők terjedése szempontjából tehát szintén fontos feltételnek kell tekinteni, hogy a hatvanas-hetvenes években már rendszeresen közlekedtek megfizethető jegyárú vonatok például a Balaton-partra, ahogyan azt is,

¹⁵ Ehhez a jelenséghez szorosan kapcsolódik a gyermekek kedvezményes üdültetése, ami széles skálán mozgott a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és az iskolák által szervezett nyaralásoktól az egyes üzemekben kifejezetten a gyermekek nyári üdültetésére adott szociális juttatásokig. Az üdülések túlnyomó része az úttörőmozgalom keretein belül zajlott, de a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) is működtetett gyermeküdülőket.

¹⁶ 1960-ban félmillióan, és az 1980-as évek közepén is „csak” másfél millióan részesültek belőle (Szentpéteri [főszerk.] 2001: 446). Ráadásul kezdetben a kedvezmény csak egy személyre, a munkavállalóra szólt, családtagjaira nem terjedt ki. A támogatás mértéke a következőképpen alakult: állami vállalatok az üdülési költségek 20%-át térítették, a szövetkezetek általában 40%-át, míg a költségvetési szerveknél 30%-ot, a SZOT-beutaltaknál pedig 25%-ot fizettek a dolgozó helyett (Czeglédi 1983: 92–93).

¹⁷ Valuch 2000: 596.

hogy egyre több embernek volt lehetősége saját autóval közlekedni, akik szintén megfizethető áron tudtak tankolni.¹⁸

A hétvégi házak, nyaralók vásárlását azonban nemcsak a fenti körülmények határozták meg, hanem az egyéni motivációk is. Nyilvánvalóan mindenkinél más-más külső és belső tényező hatott eltérő erővel, amelyek függtek az egyén anyagi helyzetétől, társadalmi állásától, foglalkozásától, családi helyzetétől, szocializációjától, értékrendjétől és számtalan egyéb dologtól. Az alábbiakban ezen egyéni motivációkat próbálom felfejteni az általam készített interjúk alapján, illetve röviden ismertetem az általam követett módszertani irányelveket.

Az oral history kapcsán az egyik első kérdés, ami a kutató fejében felmerül, hogy mire is használhatóak az interjúk. A történészek számára általában ezek a szubjektív források önmagukban nem elégségesek, jellemzően az írott forrásokon alapuló kutatások kiegészítéseként használják őket.¹⁹ A szóbeli visszaemlékezések többek között események rekonstrukciójára nem alkalmasak, ellenben például a vizsgálathoz új szempontok beemelésére igen. A visszaemlékezők sokszor olyan megközelítéseket implikálnak, amikre a kutató nagy valószínűséggel nem is gondolna. Olyan témák esetében pedig, ahol nincsenek, vagy alig vannak írott források, az oral history szerepe felértékelődik. Ilyen esetekben azonban a túlinterpretálás, általánosítás veszélye is fennáll.²⁰ Az oral history retrospektív és szelektív jellege, szubjektivitása, a konstruálás, az emlékezés korlátai és az ezekhez kapcsolódó pszichológiai tényezők mind befolyásolják a forrástípus használhatóságát. Nem beszélve az ellenőrizhetőség korlátairól vagy arról, hogy az interjúkészítő önkéntelenül is irányítja az elbeszélőt, hiszen általában a beszélgetés egy-egy téma mentén zajlik. A kutató által az interjú során elkövethető szakmai és magatartásbeli hibákat hosszasan lehetne taglalni, a szereptipizálás problémájától a kérdéshalmozáson, sugalláson, új szavak bevezetésén át, a kérdezett érzelmi állapotába, gondolatrendszerébe, értékrendjébe vagy nyelvi világába való beleélés hiányáig, a problémaérzékletenségig; ezeknek alapos összefoglalását adja Heltai Erzsébet és Tarjányi József közös könyve.²¹

Az elbeszélte történelem elsősorban nem az egykor történtek tényeinek rekonstruálásához viszi közelebb a kutatót, hanem sokkal inkább azok megértéséhez. E források sajátossága – a naplókhoz, memoárokhoz, levelezésekhez hasonlóan – mozaikos jellegük. Elsősorban egy-egy személyről, családról adnak egyedi, esetleges információt, és csak közvetve a környezetükről vagy magáról a társadalomról. Általánosítani belőlük még abban az esetben sem célravezető, ha sok interjút elemez az ember, azonban sokkal emberközelebbé, érthetőbbé teszik

¹⁸ A hatvanas évek elején a Budapest–Szeged távolság megtétele autóbusszon 77, gyorsvonaton 76,4, személyvonaton 74,4 Ft-ba került (Valuch 2006a: 94). A KSH által közölt alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete és a közlekedési tarifák egybevetésével közel harmadannyiba került a közlekedés vonattal, illetve autóbusszal, mint manapság (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html – utolsó letöltés: 2016. május 31.).

¹⁹ Lásd erről: Gyáni 1998: 297–303.

²⁰ Plato 2005: 29.

²¹ Heltai–Tarjányi 1999: 40.

a múltat. Mondhatni közvetve nyújtanak segítséget érvényes kérdések és következtetések megfogalmazásához. Az interjúk számának növelésével, összevetésével, más forrástípusok bevonásával tovább csökkenthető az általánosítás veszélye. Az oral history egyik vitathatatlan előnye azonban, hogy általa lehetővé válik „a múlt valóságjobb rekonstrukciója”, mert tágabb teret biztosít a lehetséges álláspontok eredeti sokszínűségének feltárására.²²

A motivációk kutatása során sajnos nincs lehetőségem kontrollforrások használatára, hiszen sem a korabeli lapok, sem a levéltári források nem árulkodnak ezekről, ahogyan a korabeli naplók, levelezések és visszaemlékezések sem, ezért az egyéni motivációkat elbeszél, egyéni tapasztalatok alapján vizsgálom. Kutatásom első lépéseinek dokumentálása során módszertani szempontból nem vagyok könnyű helyzetben, hiszen például narratív életútinterjú-elemzések szép számmal készültek korábban is, félig vezetett interjúk elemzésére a hazai szocialista időszak kutatásában azonban alig van szakirodalmi, módszertani példa.²³ A nyelvhasználat vagy a narratívában megbúvó normák elemzése számomra nem járható út, mert az esetek többségében a motivációkról részletesebben a „narratív utánkérdezés” szakaszában beszélgettem az interjúpartnerekkel, tehát a kérdéseket én generáltam, így az interjúnak ezt a szakaszát, illetve a kérdés-felelet alapú információt értelmezéskor is érdemes elkülöníteni az önállóan alkotott narratív résztől. Szerencsére a motivációkról szinte minden esetben maguk az elbeszélők is beszélnek, így csak a részletesebb, bővebb elbeszélés érdekében tértünk vissza rájuk, és nem szakadtunk ki az általuk teremtett szöveggörnyezetből. Jelen esetben azonban nincs a kezemen pontos módszertani leírás arról, hogyan hasznosítsam a rögzített szövegeket. Bögre Zsuzsa szavaival élve, „az elméleti tudás gyakorlattá váltásakor a kutató többnyire magára marad. [...] Az elemzést ugyanis a kutatási téma, a témán belüli hangsúlyok kiválasztása, a kutatónak a téma iránti érzékenysége nagyban befolyásolja. Ritka az olyan eset, amikor egy jól bevált feldolgozási gyakorlatot receptszerűen használhatunk.”²⁴ A Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna és Keller Márkus által összeállított kötetben az életútinterjúkat például tematikus rendben közölték a szerkesztők, kiemelték interjúrészleteket, és nem az eredeti kontextusban elemezték azokat, hanem a különböző emberek elbeszéléseiből a hasonló témájú szövegrészeket közölték egy blokkban.²⁵ Több nézőpont egymás mellé állítása révén jutottak eredményre, és a szövegek így új jelentéstartalmat kaptak. Ez az eljárás áll talán legközelebb az általam alkalmazott módszerhez. Nem beszélve arról, hogy függetlenül az elemzés módjától és az eredményektől, a motivációk utólagos elbeszélése véleményem szerint mindenképpen gazdagítja a kutató előtt álló megközelítési módokat és válaszadási lehetőségeket.

²² Thompson 2004: 176.

²³ Az oral history interjúk és narratív interjúk kapcsán Kovács Éva készített tartalmas összefoglalót a módszertanra vonatkozóan (Kovács 2007). Az oral history forrásértékéről, a kapcsolódó jelentős szakirodalomról áttekintést ad például: Tóth 2005; Gerhard–Udvarnok 2007; Völgyesi 2013.

²⁴ Bögre 2003: 157.

²⁵ Molnár–Kőrösi–Keller (összeáll.) 2006: 374.

Az elmúlt években harminchat olyan emberrel beszélgettem hétvégi házakról, nyaralókról, akik a hatvanas–nyolcvanas években építkeztek, gyermekként víkendházban nyaraltak szüleikkel, munkájukból adódóan álltak kapcsolatban a magánüdülőkkel, építésügyi hivatalok dolgozóiként, építészként, tanácsi, vállalati vezetőként, vagy épp a Balatoni Intéző Bizottság vezetőjeként.²⁶ A beszélgetés menete minden esetben azonos volt. Először az interjúalanyok elmesélték élet-történetüket, majd a hétvégi házakhoz, nyaralókhoz kötődő élményeiket, emlékeiket. Ezt követően visszakérdeztem egy-egy elejtett szóra, témára, sőt esetenként olyasmire is, amit ők maguk nem említettek. Minden beszélgetés esetében ugyanarról a kilenc nagy témáról volt szó, hol hosszabban, hol rövidebben; ezek egyike volt az a kérdés, hogy miért döntöttek a telek, a hétvégi ház, a nyaraló megvásárlása mellett. Az alábbiakban az említett motivációk gyakorisága szerint ismertetem interjúalanyaim válaszait. Nem különítem el az építetők, a gyermekek vagy a szakemberek véleményét. Ennek oka részben az, hogy további interjúkra lenne szükségem a tulajdonosok, a hivatali dolgozók vagy a tulajdonosok gyermekei kategóriák külön vizsgálatához. Másrészt a témából adódóan nem tulajdonítottam túl nagy jelentőséget annak, ki és milyen aspektusból beszél, eddigi interjúim során ugyanis nem adódott olyan helyzet, amikor a „miért döntött hétvégi ház építése mellett” kérdés más jelentéstartalmakat is előhívott volna. A válaszok a tényszerű információk miatt voltak érdekesekek, nem volt rá példa, hogy információt hordoztak volna például a társadalmi normákra vonatkozóan. Legfeljebb egy gyermek utólagos értékítélete mutatkozott meg szülei döntéseivel kapcsolatban, ami azonban az elbeszélést a tanulmány kérdésfeltevése szempontjából nem befolyásolta.

Interjúalanyaim szinte kivétel nélkül megemlégtették a motivációk között, hogy *megfizethető* volt az üdülőtelek, illetve a hétvégi ház. Fontosnak tartották annak lehetőségét, hogy olcsón lehetett akkoriban üdülőingatlant vásárolni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyik beszélgetőpartnerem 1969-ben négyszög-ölenként 100 forintért vásárolt telket, a 200 négyszögöles ingatlan így 20 000 forintba került. Keresete egy állami hivatal adócsoport-vezetőjeként ebben az időben emlékei szerint havi 1500 forint volt.²⁷ Ez reálisnak tűnik, hiszen a foglalkoztatottak havi átlagbére az állami szektorban 1969-ben 2012 forint volt.²⁸ 1500 forinttal számolva valamivel több mint egyévi, 2012 forinttal számolva pedig alig tízhavi átlagkeresetből lehetett tehát telket vásárolni a hatvanas évek végén. Abból a tényből, hogy az üdülőtelkek vásárlása ennyire divatos volt, az következik, hogy ekkora összeget többeknek nem volt probléma kigazdálkodni. Az építetők maguk sem érezték ezt tehertételnek, amit egyik interjúalanyom a következőképpen fogalmazott meg:

²⁶ A Balatoni Intéző Bizottság 1957-ben alakult meg másodszorra, feladata többek között a part menti települések fejlesztésének összehangolása volt.

²⁷ Interjú Sz. L.-l, 2011. augusztus 5.

²⁸ Forrás: a KSH által közölt alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html – utolsó letöltés: 2016. május 31.).

„Ha volt egy ilyen lehetőség, akkor az... az futótűzként terjedt. És nem okozott problémát – megmondom őszintén – az, hogy vegyünk egy telket. Olcsón lehetett telket vásárolni. És akkor hogy mondjam, volt az embereknek pénze, tehát nem feszültek meg, nem pusztultak bele, ha vettek egy telket és arra x idő múlva valami bődét ráraktak.”²⁹

Mindehhez hozzátartozik, hogy a rendelkezésre álló megtakarítás elköltésének egyik leggyorsabb, legegyszerűbb módja volt az üdülőtelek vásárlása, ahogyan arra egyik interjúalanyom is utalt:

„Annak idején, a hatvanas-hetvenes években könnyebben hozzá lehetett jutni egy balatoni telekhez, mint egy autóhoz. Mert ugye három évet kellett várni egy autóra. Most egy ilyen 120 négyzetméteres telekhez könnyebben hozzájutott.”³⁰

A másik leggyakrabban említett motiváció a *külföldi utazások korlátozása* volt. A „nem lehetett külföldre menni”, „nem lehetett utazni”, „országhatárokon belül” kifejezésekkel találkoztam a leggyakrabban. Volt, aki utólagos megközelítésből, explicit módon jutott el ugyanehhez az indokláshoz: „Attól kezdve, hogy főlabszabadult a külföldi utazásoknak a lehetősége, megkezdődött ezeknek a nyomorüldöknöknek a hanyatlása.”³¹ Vagy: a „lehetőségek kiszélesedése a korszak végét hozta. Lehetett külföldre menni. Az ember mindig többet akar látni.”³² Egy esetben társult szélesebb körű értelmezés is az utazási lehetőségek korlátozásához – ugyancsak retrospektív módon –, ahol az interjúalany a határok megnyílásához társította a „más lehetőségek megnyílése” kifejezést, és többlettartalommal is felruházta azt. Nemcsak azt értette ezalatt, hogy más országokba is el lehetett jutni, hanem implicit módon azt is, hogy a szabadidő eltöltésének más lehetőségei is szaporodtak, ami szerinte hozzájárult ahhoz, hogy az emberek elkezdtek eladni hétvégi házaikat.³³ Az interjúalanyok egybehangzó véleménye ebben a kérdésben arra mutat, hogy a külföldi utazási lehetőségek korlátai alapvetően meghatározták, hogy az emberek belföldi úti célokat kezdtek keresni.

Majd mindenki említett a motivációkról beszélve olyan kifejezéseket, amelyek a *természettel, a saját kerttel, a zöld területtel* kapcsolatosak: „kertet csinálni”, „az ember vágyott rá, hogy legyen egy kis zöld területe”, „a természet közelsége”, „szerette a természetet”. Voltak, akik egyből a városi életmóddal állították szembe a természetet, illetve a kertet: „csendesebb élet”, „távol a város

²⁹ Interjú Sz. P.-vel, 2015. július 20.

³⁰ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

³¹ Interjú Gy. L.-l, 2015. augusztus 3.

³² Interjú L. K.-val, 2015. június 15.

³³ 267 ezerre tehető az üdülők és üdülésre használt lakások száma a KSH adatai szerint 2001-ben (<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lakashelyzet9905.pdf> – utolsó letöltés: 2016. május 31.). Az adat a két évtizeddel korábbi üdülőtelek, illetve üdülésre használt bel- és külterületi ingatlanok számával hasonlítható össze, ez alapján körülbelül háromnegyedére esett vissza az üdülésre használt ingatlanok száma.

zajától”, „kiszakadjon a városból”, „kiszabaduljunk a városból”, „panelesek voltak, azért vásárolták”. Akadt, akinek a városból való elvágódása olyan erős volt, hogy vidékre akart költözni, de végül a munkahely és a gyermekek iskoláztatása miatt üdülőtelek vásárlása mellett döntött. Ráadásul nem szabad elfeledni, hogy a talpalatnyi zöld igénye nemcsak a fővárosi embert ösztönözte az agglomerációban telekvásárlásra, hanem a kisvárosi embert is. Más kérdés, hogy a dunántúli, illetve Balaton-közeli kisvárosok lakossága abban a szerencsés helyzetben volt, hogy számukra az „agglomerációt” adott esetben egy füredi, almádi, fűzfői, vagy épp balatongyöröki telek jelentette. Voltak, akik az egészségesebb vidéki környezet pozitívumait egzaktabban is megfogalmazták: „jó levegő”, „kimentünk és fél napig oxigénsokban voltunk”, „olyan üdítő, friss levegő volt”, „a gyerekek úgy dőltek ágyba, olyan kristálytisza, jó levegő volt”. Több balatoni kötődésű interjúalany emelte ki, hogy a tó környéke önmagában is vonzó természeti környezet, leggyakrabban a „Balaton varázsa” és a „Balaton szerelmese” kifejezések hangoztak el. A természeti környezetből eredő értékek emlegetésénél gyakrabban kerültek elő a „kertet csinálni”, „kertet művelni” kifejezések. Ennek kiemelését általában két szempontból tartották fontosnak. Egyrészt a kert termelési funkciója miatt: a zöldség- és gyümölcsstermelés helyszíne, ahol a család helybeni ellátását szolgálta néhány gyümölcsfa, esetenként kisebb konyhakert.³⁴ Másrészt az aktív pihenés, hasznos időtöltés jelentéstartalma is felmerült, valamint a „tevékeny életforma”, a „saját kezével termelte”, „maga termelte” meghatározások – ilyen esetekben feltehetően az önállóság, a létrehozás élménye és hasonló ösztönös motívumok is dominálhattak.

Az esetek többségében az interjúalanyok az aktív pihenés különböző formái, a kert gondozása, a barkácsolás és egyéb tevékenységek kapcsán az emberi ösztönök mellett a *régi mentalitást*, indíttatást, identitást hangsúlyozták. Például: „természetes igény, hogy saját maguknak csináljanak valamit”, „genetikai vonzódás a mezőgazdasághoz”. Volt, aki hosszabban is kifejtette ezt a gondolatot:

„Mindenkinek magának csinált mindent, tehát az autószerelő nem autót szerelt, hanem falat rakott. Más dolog az, hogy egy hivatalnok, vagy egy irodai munkás, vagy egy pénztáros, annak fizikailag is megnyilvánulás egy építkezés. Meg a magunk hozta ösztönünk, hogy egy férfi alapvetően nemz egy gyereket, épít egy házat és ültet egy fát. És ez azért megvolt.”³⁵

Egy másik esetben a korosztálytól függetlennek tételezett ösztön helyett egy generáció mentalitására történt utalás:

³⁴ A jövedelemkiegészítés mint motiváció ezekben az esetekben teljesen kizárható, már csak a telekméretnek miatt is, hiszen a 100-200 négyzetméter nagyságú telkeken aligha lehetett volna eladásra termelni. A zártkerteken, külterületi ingatlanokon sokkal inkább, utóbbiak közül az üdülőövezetben vagy azok közelében fekvőket természetesen részben rekreációs céllal is használták.

³⁵ Interjú D. Z.-vel, 2015. július 17.

„Az biztos, hogy az én apámban volt egy olyan erős földszeretet még, annak ellenére, hogy egy értelmiségi ember volt. És itt a legtöbb – mit tudom én – orvos, meg – mit tudom én – mérnök, meg akárki, az végigdolgozta a hétvégét a kertekben. Szóval ez még valahol a régi indíttatás volt.”³⁶

A régi indíttatást említő beszélgetőpartnerem édesapja történetesen első generációs városlakó volt. Az eddig készült interjúk alapján meghatározó az első generációs városlakók aránya a hétvégi házak tulajdonosai között. Azonban másfél tucat elbeszélés alapján természetesen nem lehet azt állítani, hogy országos szinten, vagy akár a Balaton északi partján ez lett volna a tendencia. Kutatásomban ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkozom, szűrőpróbaszerűen három Balaton-parti település – Balatongyörök, Vonyarcvashegy és Gyenesdiás – területére kiadott építési és használatbavételi engedélyeket néztem meg 1963–1973 között.³⁷ Összesen 1784 engedélyt néztem át, amelyek alapján a városlakók arányát ki lehet mutatni a hétvégi házak tulajdonosai között, sőt az első generációs városlakókét is. Az engedélyk iratanyagában ugyanis optimális esetben rögzítettek az építendő születési adatait és állandó lakhelyét is. Nagyon magas azonban a hiányosan kitöltött iratok száma. Az állandó lakhely szinte minden esetben szerepelt a dokumentumokban, így a három település kapcsán elmondható, hogy a megadott évtizedben az építetők több mint 80%-a városlakó volt. A születési adatok azonban jóval kisebb arányban szerepeltek az iratanyagban, ezek alapján számottevőnek mondható az első generációs városlakók aránya is. Az építési és használatbavételi engedélyk további vizsgálata, mind térben, mind időben kiterjesztve, nagyon érdekes információt hozhat arra vonatkozóan, hogy vajon mennyire meghatározó a hétvégiház-tulajdonosok között az első generációs városlakók aránya. Számos kutatás igazolja, hogy az első generációs városlakók esetében meghatározó a földhöz való vonzódás. Ispán Ágota az 1945 utáni urbanizációnak a falusi lakosság életmódjára gyakorolt hatásával foglalkozó disszertációjában megállapítja, hogy az új iparvárosok falvakból bevándorolt lakói a számukra kijelölt rekreációs terek helyett szabadidejüket városkörnyéki kiskertekben töltötték, őrizve korábbi mentalitásukat, életstílusukat.³⁸ A kiskertek melletti döntés motivációja véleményem szerint közel állhatott az üdülőtellekhez vásárlókéhoz, még akkor is, ha a területek funkciója eltérő volt. Habár a kérdés további kutatást igényel, véleményem szerint a korábbi mentalitás, a „földszeretet” továbbélése számos üdülőtellek tulajdonosát motiválhatta. A panelek garázsai előtti virágágyások, a városkörnyéki kiskertek, a Balaton-felvidéki pincék vagy a parthoz közelebbi telkek ebből a megközelítésből nagyon közel állnak egymáshoz. A középkorú, valamilyen egzisztenciával már rendelkező, esetleg családos ember

³⁶ Interjú F. Zs.-vel, 2015. június 2.

³⁷ A Keszthelyi Járási Tanács Műszaki Főosztálya, illetve az 1969-től illetékes vonyarcvashegyi építési hatóság által 1963 és 1973 között kiadott építési és használatbavételi engedélyeket néztem át (MNL ZML XXIII.81.ea.).

³⁸ Ispán 2014.

igénye a zöldre, a teremtésre mindegyikben megmutatkozik. A fent idézett „régí indíttatás” természetesen nemcsak azokra utalhat, akik az egykori vidéki életmód miatt döntöttek vikendház építése mellett, hanem meghatározó lehet a II. világháború előtti nyaralótulajdonos polgárság utódainak mintakövetésére is.

Az olcsó telek, az utazási korlátozások és a kert mellett szintén nagyon gyakran jelent meg a *szerzési vágy*, „gyarapodni vágyás” kifejezés a motivációk között. Akadtak, akik ezt természetes, ösztönös emberi hajlamnak tekintették: „az emberekben mindig benne volt, hogy legyen magántulajdona”,³⁹ „a szerzési hajlam, a bírvágy az benne van az emberben”.⁴⁰ Akadtak, akik az ösztönösséget szembeállították a politikai rendszerrel:

„Szerintem azok jutottak valamire, akikbe azért megvolt ez az ambíció. [...] Szóval maga a vágy megvolt. Most hogy ez jó vágy vagy nem jó vágy, ezt nem tudom. Az embereknek igazából a többsége azért nem vált kommunista embertípussá. [...] És ezt lehetett volna gyűrni beléjük, nemcsak negyvenvalahány évig, hanem százig, akkor is egy ilyen vágy szerintem megvan. [...] Ez szerzési vágy, szerintem az emberiség egy részében alapvetően benne van, a másik részében nincs.”⁴¹

„Nézzé, az emberekben mindig benne volt a szerzési vágy. Birtokolni akart valamit. [...] Az emberekből azért – bár szocializmusban éltünk – a tulajdon iránti vágyakozást azért nem ölték ki. Meg benne is van az emberben kémiaiilag, ha ezt elértem, akkor holnap ezt akarom megvalósítani.”⁴²

Noha a bírvágyat a fent idézett interjúalanyok általános emberi tulajdonságként tételezik, értelmezésekor nem szabad megfeledkeznünk annak a generációnak az élettapasztalatairól, mely a hatvanas-hetvenes években üdülőteltet, nyaralót vett. E zömmel középkorú, családós felnőttek számára még közeli élményt jelentett a II. világháború és az ahhoz kapcsolódó, illetve azt követő nélkülözés. Nem meglepő tehát, hogy amint lehetőségük és elegendő szabadon elkölthető tőkéjük lett, próbálták saját vagyont felhalmozni, függetlenül attól, hogy éppen milyen politikai rendszerben éltek. Ráadásul e generációnak a föld jelentette az egyik alapvető tulajdonformát. Ha tudtak telket venni, akkor vettek is. Hasonló érveléssel találkozhatunk mind a hatvanas évek tudósainak írásaiban, de a későbbi elemzőkében is. Gerelyes Ede 1961-ben, az *Új Írás* című folyóirat hasábjain a következőképp írta le a jelenséget: „a biztonság és lehetőség együttes jelentkezése felszökkenette a gyarapodni akarást”.⁴³ Ezt fejtette ki Hankiss Elemér mintegy húsz évvel később:

³⁹ Interjú B. K.-val, 2015. június 15.

⁴⁰ Interjú V. L.-l, 2015. augusztus 17.

⁴¹ Interjú B. K.-val, 2015. június 15.

⁴² Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁴³ Gerelyes 1961: 842.

„Az ínséges múlttól való szabadulás és a megnyíló lehetőségek vonzereje olyan volt, hogy mozgósította és lekötötte az emberek csaknem minden energiáját, érzelmét, gondolatát. A felhalmozás, az anyagi gyarapodás vált a társadalom széles rétegeinek legfőbb céljává vagy akár legfőbb értékévé”.⁴⁴

Valuch Tibor napjainkban is hasonlóképpen magyarázza a jelenséget, véleménye szerint a korábbi nélkülözés, a politikai enyhülés következtében az emberek mindinkább anyagi jólétük megteremtésére koncentráltak.⁴⁵ A telket és nyaralót vásárlókra sok egyéb tényező is hatott. Nem utolsósorban például a *divat* – jóllehet a jólét megteremtése mindenkor nagyon népszerű jelenség. Interjúalanyaim meglehetősen gyakran említették a „divat volt” és a „sikk volt” fordulatokat saját, ismerőseik vagy szüleik döntésével kapcsolatban. A következőképpen fogalmazták meg a jelenséget:

„És hát ennek volt egy pszichés hatása is, hogy a szomszéd vett telket, akkor vegyek én is. Egyik vonzotta a másikat.”⁴⁶

„Tehát egész egyszerűen az a korosztály megfertőzte egymást.”⁴⁷

A divathoz kapcsolódott a *presztízs*, a státusszimbólum fogalmának megjelenése is az érvelésekben. Sokszor egymás mellett említették a kifejezéseket: „örültek az emberek, hogy elmondhatták”, „presztízs volt, hogy a Balatonon van egy házam”,⁴⁸ „meg az valamiféle kis rangot jelentett, hogy nekem a Balaton mellett van egy nyaralóm, vagy van egy telkem”.⁴⁹ Egy másik interjúalany pedig a következőt mondta:

„Akkor jöttek az a minék hívják azt, nem puha, hanem – mit tudom én, hogy hívják – a Kádár-rendszer, az egy egész más világ volt, akkor akarták az emberek, hogy ők is valakik legyenek, mert van egy telkük. Attól már valaki valaki volt, hogy van egy telke.”⁵⁰

Hogy sok esetben többről volt szó, mint pusztán divatról és mintakövetésről, bizonyítja, hogy a nyaraló kapcsán a versengés motívuma is megjelent az elbeszélésekben:

⁴⁴ Hankiss (szerk.) 1982: 272.

⁴⁵ Valuch 2006a: 156.

⁴⁶ Interjú V. L.-lél, 2015. augusztus 17.

⁴⁷ Interjú D. Z.-vel, 2015. július 17.

⁴⁸ Interjú Sz. L.-lél, 2011. augusztus 5.

⁴⁹ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁵⁰ Interjú P. P.-vel, 2015. június 2.

„A nagynéném is vett egy kis telket faházzal és rivalizáltak [a szüleimmel], hogy kinek milyen a háza. Hogy itt van fürdőszoba, ott nincsen.”⁵¹

A nyaraló birtoklása tehát presztízskérdés volt, a birtoklás a tulajdonosoknak valamiféle tekintélyt adott. Az interjúalanyok több esetben explicit módon státuszszimbólumként, tehát társadalmi csoporthoz tartozást kifejező tulajdon-tárgyként emlegették a nyaralót, mint például az alábbi esetben: „[anyukám] azt gondolta, hogy kell [a nyaraló] ahhoz, hogy hát, ami a társadalom, a társadalmi réteghöz igazodjon”.⁵² Volt, aki azonosította is azt a társadalmi csoportot, amelyhez való tartozásukat szülei ezáltal akarták kifejezni:

„Mint ahogy abban az időben, a hetvenes évek végén azt hiszem, hogy a magyar – mondjuk így – értelmiségi családoknál nagyon erős motiváció volt, hogy vagy egy hétvégi házad legyen – ha panellakásban laksz –, vagy egy kertes házad.”⁵³

Akadtak, akik használták is a státuszszimbólum kifejezést:

„[...] az is megjelent ebben, hogy egy kicsit kiemelkedtek a társadalomból azok, akik a Balaton partján ingatlannal rendelkezettek, nyaralót birtokolhattak. Státuszszimbóluma is van annak, hogy nekem van egy nyaralóm.”⁵⁴

„Tehát tényleg ez egy ilyen státuszszimbólum volt, hogy nekem a Balatonon van nyaralóm.”⁵⁵

Egy további interjúalany pedig nemcsak a meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás, hanem egyenesen a személyiség megnyilvánulásának lehetőségét látta a nyaralóban: „tulajdonképpen a személyiség meghosszabbítása volt az építmény”.⁵⁶ Érdeemes sorra venni a korabeli hétvégi házakat, melyek hol lapos tetős, hol nyeregvetős, vagy épp toronytetős kialakításúak, nem beszélve a változatos homlokzatokról, kerítésekről.⁵⁷ A divat és presztízis kapcsán elmondható, hogy az elbeszélők presztízsalapú divatmotivációt láttak a nyaralóépítési hullámban, akárcsak a korabeli kormányzati dokumentumok.⁵⁸ A divat és presztízis mint hétvégi ház, nyaraló építését, vásárlását motiváló tényező tárgyalásánál szintén érdekes a Nyugat mint jóléti, fogyasztási minta emlegetése.

⁵¹ Interjú B. P.-vel, 2011. augusztus 15.

⁵² Interjú R. J.-vel, 2015. augusztus 5.

⁵³ Interjú G. A.-val, 2015. május 8.

⁵⁴ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁵⁵ Interjú N. L.-l, 2008. augusztus 26.

⁵⁶ Interjú D. Z.-vel, 2015. július 17.

⁵⁷ Természetesen a megjelenésnél, kialakításnál nemcsak az ízlés és a személyiség dominált, hanem a lehetőségek is, az anyagi helyzettől az elérhető nyersanyagig számos tényező.

⁵⁸ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága iratai között divat jellegű jelenségnek nevezik a hétvégi ház és a nyaraló birtoklását (MNL OL M-KS 288-41. 33. ő. e. 150).

„Van egy nyaralóm. És emellett aztán később volt egy kocsim. Hát, ezt mondjuk úgy, hogy már majdnem kapitalistának érezte magát az ember.”⁵⁹

Mások egyenesen Amerikához hasonlították a Balaton-parti életet:

„És hát jó élet volt akkoriban. Hát itt – már ugye bezárt – itt volt az almádi Aranyhíd, az akkora nagy szám volt, itt élő zenével, meg mit tudom én. Igen, akkor ez volt Las Vegas.”⁶⁰

Kifejezetten a „Nyugat” utánzása is elhangzott a balatoni nyarak kapcsán:

„Nyilván az is benne van, hogy ezt a nyugati jómódot próbáltuk utánozni. Ugye már kezdett az érződni, hogy mennyire elhúzott a Nyugat életszínvonalban, és kellett az öntudatunknak. Nehogy már mi ne... Nem tudtak leutazni a tengerpartra, kellett a magyar tenger. És azt láttuk a filmekben, hogy, hű de jól élnek nyugaton.”⁶¹

Többen említették beszélgetőpartnereim közül a hétvégi ház kapcsán, hogy az *a családi, baráti kapcsolatok ápolása* miatt volt fontos számukra, a családi és baráti körben itt eltöltött idő, a társasági élet sokat jelentett nekik. A bográcsozások, kártyapartik, „társasozások”, közös játékok és fürdőzések nosztalgikus felidézése mellett említették a „kikapcsolódás”, „privát szféra” és „nyugalom szigete” kifejezéseket is. Annak ellenére, hogy sokszor előkerülnek a társas kapcsolatok az elbeszélésekben, nagyon egyénfüggő, hogy ki milyen tartalmat párosít hozzá, szükséges rossznak, kötelességnek látja-e a családtagok, barátok vendégül látását, vagy épp pozitív élményként emlegeti. Az elbeszélésekben a társas kapcsolatokat, együttléteket többféle jelentéstartalommal ruházták fel. Egyrészt jelentette a stresszmentes pihenés lehetőségét, távol a munkahelyektől, a modern városoktól: „Budapest, Székesfehérvár, Győr, tehát az urbánus léthez képest, ez a béke szigete volt.”⁶² Emlegették a kimerültség, a fáradtság és a taposómalom ellentétéként is. Jelentette annak lehetőségét is, hogy mindezekről elvonulva több ideje jutott itt az embereknek egymásra, ahogy arra egyik interjúalanyom is utalt: „ha ott voltunk, akkor egymással foglalkoztunk”. Másik esetben azonban – amikor több generáció lakott együtt – a fiatalokat éppen az motiválta, hogy elmehettek otthonról, nyugodtan és a „saját magukéban” lehetnek.

Noha a hatvanas évek elején a SZOT-üdülőkhöz még jellemző volt az étkezések kötöttsége vagy a kultúrfelelős által szervezett kötelező programok, a „békés” jelzőhöz – bár az sokszor elhangzott a nyaralóval kapcsolatban – interjúalanyaim nem társították a „politikamentes” jelentést.⁶³ A „magam szervezem a szabad-

⁵⁹ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁶⁰ Interjú V. L.-l, 2015. augusztus 17.

⁶¹ Interjú R. J.-vel, 2015. augusztus 5.

⁶² Interjú D. Z.-vel, 2015. július 17.

⁶³ Valuch 2006a: 148.

időmet” öntudatossága nem jelent meg motivációként, a „magam ura vagyok” érzése is legfeljebb csak az építkezéshez, létrehozáshoz, alkotáshoz kötve – ahogy fent is bemutatam –, nem pedig politikai nézőpontból.

Az üdültelekről, nyaralóról beszélgetve néhányszor elhangzott a motivációk kapcsán, hogy volt, aki azokat *befektetésnek szánta*. Magát a szót használták többen is, csak egy ember ózdkodott tőle anakronisztikussága miatt:

„Keresték az emberek a felesleges pénzeknek az elhelyezését. Nem akarom mondani, hogy befektetés, mert akkor ezek a kifejezések nem is léteztek.”⁶⁴

A *kiegészítő jövedelem szerzése szobakiadással* konkrétan is felmerült a nyaralókról való beszélgetés során. Köztudott, hogy ez a hatvanas-hetvenes évektől például a Balaton-parton virágzott: főleg csehszlovák, lengyel és német turistáknak adták ki a szobákat. Ez nyilván elsősorban az állandó lakosság körében volt jellemző, bár egyes esetekről korábban is tudtunk, amikor valaki a hétvégi házát adta ki. Bertha Bulcsú *Balatoni évtizedek* című könyvében például beszámolt egy esetről, amikor egy pesti pincér egy parányi balatonlellei telekből és a rajta lévő kis hétvégi házból jelentős bevételre tett szert.⁶⁵ Ezeket nyugodtan tekinthetnénk kivételnek, egyik beszélgetőpartnerem – aki történetesen Veszprém megye egyik járási építési hivatalának a munkatársa volt – azonban a következő megdöbbenő kijelentést tette: „50-60%-ban emiatt építkeztek a környéken [...] a szobakiadás virágzott, erre rendezkedtek be”.⁶⁶ Az információ nagyon nehezen ellenőrizhető, hiszen az esetek többségében nem jelentették be ezt az idegenforgalmi tevékenységet, és azt sem tudjuk, hogy amennyiben az adat valós, ez országos szinten érvényes volt-e az üdülőövezetekre, vagy csak egy extrém példáról van szó. Mindenesetre már az is jelentős, ha csak a Balaton térségére igaz az állítás.

A nyaraló vásárlásában a *jövőről való gondolkodás*, a tervezés nemcsak abban a formában jelent meg, hogy befektetésnek szánták, hanem úgy is, hogy az emberek a nyugdíjas évekre gondoltak. Meglepetésemre hárman is említették a vásárlás motivációjaként, hogy az idős kori visszavonulás helyének szánták a nyaralót.

„[A szüleim] már akkor készültek arra, hogy majd nyugdíjas korukba, akkor oda lepördülnek, és akkor ott fogják az unokákat nyaraltatni, és jaj, de milyen jó lesz az.”⁶⁷

„Nyugdíjasok előszeretettel telepedtek le mindig is ilyen helyeken és sokan ilyen céllal is vásároltak telket.”⁶⁸

⁶⁴ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁶⁵ A szerző számításai szerint az illető a hetvenes években nyaranta közel 40 000 forintot keresett az ingatlan kiadásából (Bertha 1984: 174–177).

⁶⁶ Interjú F. Zs.-vel, 2015. június 2.

⁶⁷ Interjú V. K.-val, 2015. május 19.

⁶⁸ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 5.

Más csak röviden utalt rá: „majd itt nyugdíjasok lesznek”.⁶⁹ Ugyan nem a motivációk között, de egy esetben felmerült az életkor szerepe is a nyaralóépítés kapcsán: „Negyven éves kora körül szokik rá az ember a telekre.”⁷⁰ Az utóbbi elejtett mondat mellett a „megállapodik az ember” kifejezés utalt még arra, hogy ehhez a röghöz kötött nyaralási formához nemcsak azért volt köze az életkornak, mert ekkorra biztosították maguknak a szükséges egzisztenciát, hanem mert igényük is ekkorra alakult ki.

Két esetben a *szabadság* szó is felmerült. Noha mindkettőben a Balaton-parti nyaraló kapcsán és nem közvetlenül a motivációk között, mégis azt feltételezem, hogy a hétfégi ház megítélésében, tudat alatt, akár a vásárlás mögötti döntésre is hatása lehetett az ehhez kapcsolódó pozitív asszociációknak. Egyik beszélgetőtársam például a következőt mondta: „És gondolj bele, hogy a Balaton mellett szabadnak érezte magát mindenki.”⁷¹ A munkahelyi és otthoni kötöttségek alóli felszabadulás, a környezetváltozás mindenképpen az utazást meghatározó motivációk közé tartozott már a hatvanas-hetvenes években is, sőt az egynapos hétvégék korában ez kiemelten fontos lehetett, még akkor is, ha az interjúalanyok ezt kevéssé említik.⁷²

A motivációkról beszélgetve egy alkalommal felmerült egy látszólag nem kontextusba illő kijelentés: „az volt a divat, az volt a jelszó, hogy a Balaton mindenkié, mindenki kapjon egy kicsi telket, építsen rá egy pici házikót”.⁷³ A „Balaton mindenkié” jelszónak titulált félmondatról (vagy annak valamilyen változatról) mások is beszéltek, de más szövegekörnyezetben:

„A hatvanas évek második felében, meg a hetvenes években, amikor ugye volt egy ilyen szlogen, hogy »Tiéd a Balaton«, és ezt úgy értelmezték, hogy mindenkinek jusson egy szelet a Balatonból. És akkor alakultak ki ezek a 80–120 négyszögöles nyomortelepek.”⁷⁴

„Akkor egyébként az egész Balaton-parton ez ment, hogy úgymond a nép jusson ilyen üdülési lehetőséghez.”⁷⁵

Azok az interjúalanyok, akik ilyen egzakt módon fogalmazták meg a jelenséget, valamilyen módon mind kapcsolatban álltak a központi hatalommal: egyikük egy Balaton-parti település tanácselnöke volt, a másik tanácsi VB-titkár,

⁶⁹ Interjú F. Zs.-vel, 2015. június 2.

⁷⁰ Interjú P. P.-vel, 2015. június 2.

⁷¹ Interjú L. K.-val, 2015. június 15.

⁷² Az Országos Piackutató Intézet 1980. évi felmérése szerint a kikapcsolódás iránti igény motiválta leginkább az embereket a turizmusban való részvételre. A válaszadók 37%-a az otthoni gondok felejtése, a lazítás, a pihenés miatt utazott. 22% szerint a legfontosabb a környezetváltozás volt (Czeglédi 1983: 278–279).

⁷³ Interjú Sz. L.-lél, 2008. augusztus 14.

⁷⁴ Interjú R. S.-sel, 2015. augusztus 3.

⁷⁵ Interjú V. L.-lél, 2015. augusztus 17.

a harmadik pedig a Balatoni Intéző Bizottság vezetője. A szlogen eredetét mind-
eddig – nem meglepő módon – sem személyhez, sem eseményhez nem tudtam
kötni. Nem mellékes kérdés azonban, hogy a politikai hatalom felülről jövő kez-
deményezése volt-e az emberek telekhez juttatása, vagy utólag hagytak jóvá egy
már kialakult folyamatot, illetve adtak ideológiai magyarázatot arra, hogy miért
hunynak szemet az emberek „kispolgári harácsolása” felett. Egyik interjúalanyom
az alábbival magyarázta a szlogen alkalmazását:

„Propagandisztikus szöveg volt, bent volt a közbeszédben, és erre soha nem volt
direktíva vagy valami, én legalábbis nem láttam ilyet. De valamiért ez úgy megje-
lent, nyilván azért, mert a módosabb embereknek vagy a nagyobb jövedelműeknek
lehetőségük volt arra, hogy építkezzenek, építsenek és akkor, hogy valahogyan kifog-
ják a szelet a vitorlából, hogy van egy vezető réteg, ami megteheti ezt. Ám legyen,
akkor tessék, biztosítsuk a népnek, hogy ő is tulajdonképpen juthasson ilyen lehető-
ségekhez. És akkor ez valahogy beépült a köztudatba.”⁷⁶

Egy a központi hatalommal közvetlen kapcsolatban nem álló interjúalanyom
is utalt a politika szerepére az üdülőtellek, hétvégi házak elszaporodása kapcsán:

„Kifejezetten problémásnak érzem ezt a boomot a 70-es években. Egy olyan réteg
jutott telekhez – most ez lehet, hogy csúnya dolog – de, aki egész egyszerűen
nem tudja fenntartani, nem jogosult, tehát az életben nem volt a Balatonon, vagy
a Boden-tónál telkük a szobafestőknek. Az a réteg akkor egy ilyen külsőleg csinált
réteg volt, hogy jól érezze magát és telekhez jusson.”⁷⁷

Az ő meglátásuk szerint a telekvásárlási és nyaralóépítési láz egy felülről jövő,
a hatalom által generált jelenség volt. Akadt azonban olyan beszélgetőpartnerem
is, aki nem feltételezett politikai szerepet az üdülőtellek expanziója mögött, sőt,
alulról jövő kezdeményezés gondolatát sugallta: „körülbelül mint a víz, amikor
utat talál magának a talajban – erre lehetett menni, ha volt már elég pénzük
arra, hogy legyen saját autójuk, nyaralójuk”.⁷⁸ Az idézet szerint az illető valami-
féle természetes, ösztönös igénynek, illetve a lehetőségek találkozásának tartja
a jelenséget. A két megközelítést ütköztetve felmerül a kérdés, hogy az emberek
a rendszer adta határokon belül keresték a lehetőségeket, vagy maguk alakították
életmódjukat, hétköznapijait, maguk döntöttek a lehetséges kereteken belül.

Hogy felülről vagy alulról szerveződött a telekvásárlási, nyaralóépítési láz,
nem mellékes kérdés, hiszen választ adhat arra, hogy a politikai rendszer milyen
mértékben határozta meg az emberek döntéseit, mindennapi életét. Vajon az
emberek kezdtek el maguktól telket vásárolni, vagy a politikai szlogen szüle-
tett meg előbb? A kérdés megválaszolása azonban egy újabb tanulmány témája

⁷⁶ Interjú V. L.-l, 2015. augusztus 17.

⁷⁷ Interjú T. N.-nel, 2011. augusztus 2.

⁷⁸ Interjú G. A.-val, 2015. május 8.

lehetne, mely kormányzati iratok és a sajtó vizsgálatának bevonásával próbálhat választ adni a kérdésre. Az interjúk segítségével tehát egy olyan releváns kérdés felvetéséhez jutottam el, mely korábban nem került a látómezőmbé. Az elbeszélők által említett szlogennel korábban sehol nem találkoztam. Beszélgetőpartnereimnek köszönhetően tehát egy újabb kérdés megválaszolása és ezáltal egy újabb kutatási fázis szükségessége lett számomra nyilvánvaló, mely a szlogen történetét kutatja, illetve azt, hogy a hatalom gondolkodása leírható-e ezzel a szlogennel.

Akár a lakosság igénye volt meg előbb, akár a hatalmon lévők kezdeményezték az üdülőtellek kialakítását, az elbeszélők emlékeiben nem ez a meghatározó a nyaralóépítés motivációi között. Az anyagi lehetőségek és az utazási korlátozások mint leggyakrabban említett motivációk, valamint a lehető legjobb élet színvonalra való törekvés – aminek ebben az időben egyik terepe a hétvégi ház birtoklása és használata volt – részben a politikai hatalom akaratától függetlenül fejtették ki hatásukat. Az áhított életmód elérése – jelentsen az egyeseknek ingatlant, befektetést, másoknak kertet, zöldtet, vízpartot és kikapcsolódást – meghatározta döntéseiket. A turizmustörténeti megközelítés, amely hagyományosan a szabadidő és a szabadon elkölthető jövedelem, illetve a változatosság keresésének igénye felől közelít, önmagában – az interjúk elemzése nélkül – elégtelen lett volna ahhoz, hogy közelebb kerüljek az egykori építetők egyéni motivációinak megismeréséhez. A teremtés, létrehozás öröme, a földszeretet, az előző generációtól tanult életmód követése, vagy épp a divat szerepe a szocialista magánüdülők építése melletti egyéni döntéseket nagymértékben meghatározta. A részben vezetett interjúk elemzése tehát kutatásom során két szempontból is haszonnal járt: egyrészt eljutottam egy korábban definiálatlan kérdés megfogalmazásához, ami kutatásom következő állomása lehet, másrészt jelen tanulmányom kérdésfeltevésének megválaszolását, az egyéni motivációk megismerését olyan új szempontú válaszokkal, illetve válaszadási lehetőséggel sikerült bővítenem, ami az oral history bevonása nélkül nem sikerülhetett volna.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-41. 33. ő. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1979. augusztus 28-ai ülésének jegyzőkönyve.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

XXIII.81.ea. Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Keszthelyi Járási Hivatal Műszaki Osztályának iratai, 1963–1973.

Interjú B. P.-vel 2011. augusztus 15-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)

- Interjú B. K.-val 2015. június 15-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú D. Z.-vel 2015. július 17-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú F. Zs.-vel 2015. június 2-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú G. A.-val 2015. május 8-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Gy. L.-lrel 2015. augusztus 3-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú L. I.-vel 2015. július 17-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú L. K.-val 2015. június 15-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú N. L.-lrel 2008. augusztus 26-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú P. P.-vel 2015. június 2-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú R. J.-vel 2015. augusztus 5-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú R. S.-sel 2015. augusztus 3-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Sz. L.-lrel 2011. augusztus 5-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Sz. P.-vel 2015. július 20-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú T. N.-nel 2011. augusztus 2-án, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú V. K.-val 2015. május 19-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú V. L.-lrel 2015. augusztus 17-én, készítette Németh Szandra. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bertha Bulcsú 1984: *Balaton évtizedek*. Budapest.
- Berend T. Iván 1983: Társadalom és életmód Magyarországon a szocialista átalakulás időszakában. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A szocialista életmód. Magyar és szovjet tanulmányok az életmódkutatás témaköréből*. Budapest, 121–137.
- Bögre Zsuzsa 2003: Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. *Szociológiai Szemle* (13.) 1. 155–168.
- Coppock, J. T. (ed.) 1977: *Second Homes: Curse or Blessing*. Oxford.
- Czeglédi József 1983: *Korunk turizmusa*. Budapest.
- Falusné Szikra Katalin 1986: *A kistulajdon helyzete és jövője*. Budapest.
- Gerelyes Endre 1961: Huszoney karóra. *Új Írás* (1.) 9. 839–842.
- Gerhard Péter – Udvarnok Virág 2007: Oral history bibliográfia. *Replika* (16.) 58. 121–126.
- Grimm, F. – Albrecht, W. 1990: Freizeitwohnen und Freizeitsiedlungen in der DDR. *Petermanns Geographische Mitteilungen* (134.) 2. 87–94.
- Gyáni Gábor 1998: Emlékezés és oral history. *BUKSZ* (10.) 3. 297–303.

- Haimayer, Peter 1979: Freizeitwohnsitze in Österreich. *Mitteilungen des Österreichischen Institut für Raumplanung* 6. 221–246.
- Hall, Colin Michael – Müller, Dieter K. (eds) 2004: *Tourism, Mobility and Second Homes. Between Elite Landscape and Common Ground*. Clevedon–Buffalo–Toronto.
- Hankiss Elemér (szerk.) 1982: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. II. kötet. Budapest.
- Hegedűs József – Manchin Róbert 1987: Az üdülőterületek expanziója (1965–1975). *Szociológia* (16.) 2. 251–275.
- Heltai Erzsébet – Tarjányi József 1999: *A szociológiai interjú készítése. Adatfelvétel módszertan*. Budapest.
- Ispán Ágota Lidia 2014: *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása 1945 után az urbanizáció hatására*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/ispanagotalidia/diss.pdf> – utolsó letöltés: 2016. május 31.
- Kovács Éva 2007: Interjúk módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, 269–277.
- Lipp Szilvia 2004: Az utazási motivációk változásának vizsgálata a történelem tükrében. *Turizmus Bulletin* (8.) 2. 48–53.
- Molnár Adrienne – Körösi Zsuzsanna – Keller Márkus (összeáll.) 2006: *A forradalom emlékezete. Személyes történelem*. Budapest.
- Plato, Alexander von 2005: Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis. *Korall* (6.) 21–22. 12–45.
- Rainer M. János (szerk.) 2004a: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest.
- Rainer M. János (szerk.) 2004b: *Hatvanas évek Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest.
- Saad József 1980: *A magánhasználatú telkes üdülés társadalmi és gazdasági háttere, környezeti következményei*. Budapest.
- Szentpéteri József (főszerk.) 2001: *Magyar kódex* 6. Budapest.
- Thompson, Paul 2004: Történelem és közösség. *Aetas* (19.) 1. 173–186.
- Tosics Iván 2000: Lakáspolitikai – szociális várospolitikai. *Budapesti Negyed* (8.) 2. 133–150.
- Tóth Eszter Zsófia 2005: Munkásság és oral history. *Múltunk* (50.) 4. 78–99.
- Valuch Tibor 2000: A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 460–547.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2006a: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest.
- Valuch Tibor 2006b: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Völgyesi Zoltán 2013: Az oral history kialakulásának nézőpontjai és forrásértéke. *Levéltári Szemle* (63.) 4. 9–22.

Majtényi György

A szegénység gyarmatosítása*

Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban

Schiffer Pál 1971-ben filmet forgatott *Levelek az öttalálatoshoz* címmel, amelyben egy lottónyertes történetét filmesítette meg, illetve azt, hogy a „lottóötös” milyen reakciókat váltott ki az emberekből a kor Magyarországon. A rendező úgy találta, hogy a „nyeremény felvétele utáni hetekben egy lottónyertes átlagosan 350 levelet kap. Ezek között megtaláljuk a fenyegető, zsaroló, könyörgő, ajánlatokat tevő levelek széles skáláját.”¹ Ma, a történész számára e dokumentumok leginkább a létállapottá vált szegénységben élő emberek mindennapjairól tanúskodnak. A levelek, amelyek megtalálhatók a Nyílt Társadalom Archívumban őrzött Schiffer-hagyatékban, páratlan forrásai az államszocializmus kori szegénységnek. Különösen érdekessé teszi őket, hogy szinte egy időben keletkeztek az első magyarországi szegénységkutatással.² E tanulmányban a levélírók történeteinek keresztül a Kádár-kori szegénységről villantok fel pillanatképeket. Az írás kiindulópontja, hogy Magyarországon az államszocializmus és annak 1956 után kialakuló formája, a Kádár-rendszer nem számolta fel a szegénységet, hanem csupán az állami ellenőrzés sokszor erőszakos eszközeivel gyarmatosította a szegények világát, és az államtól erősen függő, az állami munkahelyek és az ellátó intézmények által teremtett függelmi viszonyok közt élő kolonializált társadalommá változtatta azt.

A posztkolonialista elmélet szerint a gyarmatosítás (kolonializáció) mint narratíva teremt meg a kolonializáltságot fenntartó intézményeket, infrastruktúrát.³ Az elmélet kiterjesztése (posztkolonializmus) szerint a kolonializáció nem kötődik a gyarmatosítás történetéhez, időhöz és térhez.⁴ Olyan, diszkurzív gyakorlatokban megnyilvánuló, elnyomó és ellenőrző technika, amely által leírható például a modern társadalmakban a kirekesztett csoportok alávetése, elnyomása. Értelmezésem szerint az állami intézmények nemcsak sajátos függelmi rendszereket alakítottak ki a Kádár-kori társadalomban, hanem működésük és az általuk teremtett diskurzusok⁵ szinte lehetetlenné tették a szegénységben élők egyéni és

* A kutatást a Vera és Donald Blinksen Nyílt Társadalom Archívum (OSA) Visegrád Ösztöndíja támogatta.

¹ A leveleket lásd: OSA 356-1-1. 1. d.

² OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: A szegénység Magyarországon 1969-ben.

³ Said 1978.

⁴ Childs–Patrick 1997.

⁵ Hatalmi diskurzusok alatt a tanulmányban a korabeli hatalmi/uralmi rendszernek azokat a stratégiai, nyelvi törekvéseit értem, amelyekkel saját legitimitációja érdekében alakította a korszak nyilvánosságát, és próbálta abból kizárni, megsemmisíteni az e legitimitációt gyengítő társadalmi szereplőket, jelenségeket, tapasztalatokat és szövegeket.

kollektív élményeinek a kifejeződését, megjelenését a nyilvánosságban, azaz gyarmatosították a tapasztalataikat. Az alábbiakban tehát nem az úgymond szokványos, korabeli hivatalokban keletkezett források alapján, hanem egy rendkívüli esemény nyomán született levelek segítségével mutatom be az ő helyzetüket.

LEVELEK AZ ÖTTALÁLATOSHOZ

A dokumentumfilm forgatókönyvében Schiffer Pál leírta, hogy az emberek Magyarországon hatmillió lottószelvényt töltenek ki hetente. „Az 1957-ben elindított lottó-játék ma kétségtelenül a legátfogóbb tömegmozgalom az országban” – állapította meg lakonikusan a rendező. A szelvényeladási számok azt mutatták, hogy Magyarországon gyakorlatilag minden család lottózott.⁶ A kor viszonyai közt a nagy összegű nyeremény a kiemelkedő gazdagság lehetőségét ígérte az egyének számára (a hatvanas években egy-kétmillió forint között változott a főnyeremény összege, ami a legmagasabb korabeli kereseteknek, a miniszteri béreknek is körülbelül a száz-kétszázszorosa volt). A rendező felkutatott több lottónyertest is, hogy megismerje a sorsukat, míg végül rábukkant arra a férfirra, akit a film főszereplőjének kiválasztott. Azok közül, akik megnyerték a lottó-ötöst, harminckét nevet ismert az 1964-től vezetett nyilvántartásból, és tizenöt embert keresett fel közülük.⁷

A film főszereplője, Földi János, 1971-ben közel kétmillió forintot nyert.⁸ Éppen a film készítésekor záporoztak hozzá az ország minden tájáról a segítség-, pontosabban a pénzkérő levelek. A férfi pincérként dolgozott Gyöngyösön,

⁶ A lottó bevezetésének gondolata már a Rákosi-rendszerben is felmerült. Olt Károly vezette elő az MDP KV Titkársága ülésén a „lottó-játék bevezetéséről” szóló javaslatot 1955 elején. Rákosi Mátyás, aki a jelek szerint döntően gazdasági kérdésként fogta fel a szerencsejáték újjraalapításának kérdését, megkérdezte: „Régen az osztálysorsjáték mennyit hozott?” Majd többek között kifejtette: „Nem tudom, hogy Németországban ez hogy van, de Magyarországon 1902-ig volt ilyen lottó-játék és borzasztó népszerűtlen volt.” Nem igazán bízhatott a szerencsejáték legitímációs erejében sem, hiszen megjegyezte: „Úgy néz ki, mint egy utolsó szalmaszál, amibe belekapasz kodunk. Már a totó sem fenéki tejfel.” Végül rákérdezett: „A totó mennyit hoz?” Olt Károly válasza szerint „[A] totó 27 millió tiszta haszon. A lottó játéknál a 10 millió egy minimális összeg.” Rákosi végül így zárta le a kérdést: „Nem tartom helyesnek a javaslatot. Javasolom, hogy ne fogadjuk el. Törjék az elvtársak a fejüket, hogy más vonalon tudjanak hasznot hozni” (MNL OL M-KS 276-54. 352. ó. e. [1955. január 31.]). A Minisztertanács végül már a Kádár-korban, 1956. december 28-án döntött az 1957-ben elinduló „számsorsjáték” bevezetéséről. A szerencsejáték elindításának, úgy tűnik, ekkor is elsősorban gazdasági okai voltak, a lehetséges legitímációs szempontokat (ti., hogy az emberek figyelmét elterelheti a politikai kérdésekről, vagy hogy ezzel a „szocialista” rendszer is biztosítja számukra a gazdagodás lehetőségét) kevésbé vették figyelembe (Baráth [szerk.] 2009: 139–140).

⁷ Az alsómocsoládi halász például, a film dokumentációja szerint, amikor megtudta a rádióból, hogy öt találat van, megnézte a szelvényt, majd visszatette a nadrágja zsebébe, és lement a tóra halászni. Egy évvel később a rendező úgy találta, hogy „veszetre idomított kutya és egy távoli rokon (szolgáló?) őrzi házát az idegenek elől” (OSA 356-1-1. 1. d.).

⁸ Egészen pontosan 1 937 567 Ft volt a nyereménye (OSA 356-1-1. 1. d.).

a Kedves Étteremben, a Piac téren. A filmben a hozzá írt levelek világába pillanthatunk bele. A borítékra a levélírók, mivel az újságokból és a rádióból nem tudták a pincér pontos címét, csak a foglalkozását és hogy gyöngyösi, ilyen és ehhez hasonló címzéseket írtak: „Gyöngyös, vendéglátóipar”. A levelek azonban, úgy tűnik, mégis célba értek, hiszen a harmincezres lélekszámú város lakossága szinte kivétel nélkül ismerte a szerencsés nyertest. A postások egy idő után már gondolkodás nélkül tudták, hogy hová és kinek kézbesítsék a hasonló címzésű borítékokat. (Volt olyan levélíró, aki az OTP-nek írt, kérve, hogy mivel a bank biztosan tudja a szerencsés nyertes címét, továbbítsa neki a levelét – természetesen ez is megérkezett a gyöngyösi pincérhez.) Földi János a levelek címzésében szerepelt pincérként, vendéglátóipari dolgozóként, „milliomos úrként” vagy „a lottó öttalálat boldog tulajdonosaként”⁹ is, és volt, aki minden rendelkezésére álló információt összegezve a címzésben így szólította meg: „Vendéglátóipari dolgozó, főnyeremény tulajdonos”.¹⁰

A leveleken belül a leggyakoribb megszólítás a „Tisztelt Földi János Úr!” volt, s a fennmaradt közel félszáz levél között csupán egyetlenegy találtam, amelynek írója „Kedves Földi elvtárs!”-ként szólította meg a lottónyertest. Mindez érzékelteti, hogy a korabeli hivatalos nyelv, amely látszólag – legalábbis a levéltári források alapján így tűnik – áthatotta a mindennapi kommunikációt, valójában csak a hivatalokkal folytatott levelezés metanyelve volt.¹¹ A kommunista frazeológia jellemzően hiányzik ezekből a levelekből, az érvelésben viszont annál nagyobb szerep jut a vallásra, az isteni gondviselésre való hivatkozásnak.¹² Kevesen ígérhettek a pincérnek bármit is a segítség fejében; többen a kölcsönként pénz visszafizetését mintha a gondviselésre bízták volna: „egy kis vigaszt öntől várok, a jó Isten is meghálálná magának [a] jóságát...”¹³ Volt olyan levélíró, aki végül megígérte, hogy imádkozni fog Földi Jánosért: „[A] jó Istenre kérem segítsen, mindig imádkozni fogok magáért, mert azért erre szükségünk van. Istenem csak meghallgatná kérésem.”¹⁴

Az egyik, magát „T. testvéreknek” nevező, kérését ily módon (a „királyi” többsel) is nyomatékosító, mégis egyes szám első személyben fogalmazó levélíró, például a következő hivatkozással kért pénzt a szerencsés pincértől:

⁹ OSA 356-1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Jószív u., 1971. február 17.

¹⁰ OSA 356-1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u., 1971. február 19.

¹¹ OSA 356-1-1. 1. d. A. Antalné levele. Bábolna, 1971. február 25.

¹² Stephen Kotkin honosította meg a historiográfiában a „speaking Bolshevik” kifejezést, amelyvel arra utalt, hogy a korabeli frazeológiáktól áthatott nyelv sajátos kulturális és identifikációs gyakorlatot valósított meg a harmincas években a Szovjetunióban. Magyarországon is ezt az értelmezést erősítik azok a levéltárakban őrzött források, amelyek a hétköznapi embereknek a korabeli hivatalokkal (a hatalommal) folytatott „párbeszédét” örökítik meg (Kotkin 1995: 220).

¹³ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u., 1971. március 9.

¹⁴ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u. [1971].

„Arra kérem kedves Földi János, mivel nagyon szeretem templomunkat virágokkal díszíteni, de most nincsen pénzem, s fáj látnom, hogy Szent József szobrához nem tettek virágot, pedig nem sokára március lesz, vagyis Szent József hónapja. Arra kérem, küldjön 100 forintot, hogy sok szép virágot vehessek.”¹⁵

Akadtt olyan levélíró is, B. Béláné, aki egyszerűen csak szükségét érezte annak, hogy valamiféle, a kor hivatalos diskurzusaira jellemző kollektivitás jegyében gratuláljon a honfitársnak: „Éljen boldogan szép Hazánkban, ahol ön mindent megtalált és továbbra is megtalálhat!”¹⁶ A legtöbben azonban pénzt kértek, és többnyire azt is megírták, hogy mekkora összegű segítségre volna szükségük, és mire fordítanák azt. B. Katalin, egy kecskeméti adminisztrátor lány, aki elbeszélése szerint beiratkozott egy természetjáró körbe, és állítólag emiatt adósságokba keveredett, így írt:

„A vállalatomnál több fiatallal ismerkedtem meg. Vonzott a társaság, és mentem. Kb. 1 éve elkezdtük a természetjárást. Mivel Kecskemét elég messze van a Magyar-Hegységektől [sic!], így, sajnos a vonat költségek, és maga az egész kirándulás nagyon sokba került.”

22 000 forintot kért, és megígérte Földi Jánosnak, hogy ennek fejében bármilyen feltételt szabjon is, ő teljesíti.

„Ha megtenné ezt nekem, legyen szíves, írja meg levélben címemre a feltételeket, én hajlandó vagyok azokat elfogadni, és még egyszer megkérném, tegye meg ezt a nem csekély dolgot, ha úgy gondolja.”¹⁷

P. Melinda, egy tizenhat éves lány a levélborítékban fényképet is küldött magáról, hogy a pincér „lássa”, ki az, akinek segít.¹⁸ Volt olyan levélíró is, aki egészen valószerűtlen magyarázattal vezette fel a kérését. „Földi János milliomos pincér úrnak” címzett levelében D. Lajos például, aki saját bevallása szerint „üzemgazdaságtan-kémia-biológia-földrajz-testnevelés-gyógytorna-könyvelés-szövetkezeti jog szakos tanár” végzettséggel rendelkezett, így kért pénzt (egészen pontosan 50 000 forintot öt évre, ami akkor – egy átlagfizetésből – szinte visszafizethetetlen összegnek számított):

¹⁵ Lábjegyzetben jegyzem meg, hogy 100 forint meglehetősen túlzó összegnek számított volna akkor egy virágcsokorért (OSA 356-1-1. 1. d. A „T. Testvérek” levele. Csömör, Táncsics u., 1971. február 17.).

¹⁶ OSA 356-1-1. 1. d. B. Béláné levele. Újszeged, d. n.

¹⁷ OSA 356-1-1. 1. d. B. Katalin levele. Hetényegyháza [ma Kecskemét városrésze], Belsőnyír, 1971. február 12.

¹⁸ OSA 356-1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Józsv u., 1971. február 17.

„(Én sokkal szerencsétlenebbül jártam! Édesanyám egy olyan postaládába dobta a szelvényünket, melyet déli 12 óra után ürítettek s így nem kaptuk meg a »nyert« 130 000 Ft-t a négyes találatunkra!) Pedig nagy bajban vagyok! Önhibámon kívül állástalanul tengődöm! [...] Nem iszom, nem dohányzom, nem kártyázom, nem feketézek stb. A felszabadulás óta 20 esetben részesültem jó munkáért különböző elismerésben.”¹⁹

A történethez tartozik, hogy a levélírók verbális erőfeszítéseit semmilyen siker sem koronázta, mert a gyöngyösi pincér nem küldött pénzt senkinek, és nem is válaszolt a levelekre.

„ALACSONY JÖVEDELEM”, AVAGY A SZEGÉNYSÉG

A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1968 márciusában végzett úgynevezett jövedelmi felvételt: reprezentatív adatfelvétellel mérte fel az ország jövedelmi viszonyait az 1967. évi decemberi adatok alapján. Az eredményeket 1969-ben publikálták először.²⁰ A KSH 1969-ben e vizsgálat folytatásaként külön felmérést is készített „az alacsonyjövedelmű lakosság életkörülményeiről és problémáiról”. Míg a jövedelemvizsgálatok korábban egy-egy családra irányultak, e kutatásnak már az is célja volt, hogy adott települések szegény lakosságát általánosságban jellemezze, budapesti szegénynegyedeket és falvak településrészeit egyaránt. Már a kutatás kiindulópontja is azt mutatja, hogy a szociológusok és a statisztikusok azt feltételezték, Magyarországon a háború előtti viszonyokhoz hasonlóan a szegények szegregátumokban élnek. A kiválasztott településeken a kutatók tájékoztak a helyi hivatalok képviselőinél, és azt tervezték, hogy mélyinterjúkat is készítenek a kiszemelt családok tagjaival. Az 1969-es év első felében jelölték ki a „vizsgálatba bevont háztartásokat”, azaz a szegénynek gondolt családokat. Azoknak a háztartásoknak az egytizedét választották ki, akiket még 1968 márciusában látogattak meg a jövedelmi felvételben részt vevő kérdezőbiztosok. A statisztikai felmérést végül 1969 őszén végezték el. A tervek szerint 1970 novemberében–decemberében kellett a kutatóknak az első ötven mélyinterjút, s 1971 első felében még további kétszázötven mélyinterjút készíteniük e családok tagjaival. A kutatás fennmaradt dokumentációja alapján úgy tűnik, hogy a vizsgálatnak ezt a részét már nem tudták maradéktalanul megvalósítani. A kezdeményezők közül 1968-ban Ferge Zsuzsa távozott a KSH-tól, és úgy alakultak a belső intézményi

¹⁹ OSA 356-1-1. 1. d. Sz. Béla levele. Budapest, IX. Mester u., 1971. március 7.

²⁰ A KSH 1959-től ötévente végzett a jövedelmekről országos adatgyűjtést. 1968-ban először ennek során határozták meg a szegénynek számító háztartások számát. Ehhez a KSH megszabta a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát. Hét családtípusra vonatkozóan adta meg a hivatal a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát, illetve a szegénységi küszöböt (Havasi 2015: 893).

viszonyok, hogy Kemény István végül azt is sikerként könyvelte el, hogy legalább részben elvégezhette a vizsgálatot.²¹

Az alábbiakban a szegénységkutatás fennmaradt dokumentációja és záró tanulmánya alapján, a felmérés eredményeit foglalom össze,²² s a szociológia nyelvén megfogalmazott állításokat a lottónyerteshez írt levelekből vett idézetekkel, képekkel szemléltetem. Az 1967. év végi adatok szerint a lakosság valamivel kevesebb mint 10%-a, tehát több mint egymillió ember élt a szegénységet jelző 660 forintos jövedelmi szint alatt. (A KSH adatai szerint „a társadalmi jövedelmi minimum” egy főre számított összege ekkor 880 forint volt, a szegénységi küszöböt kijelölő összeget pedig 660 forintban határozták meg.²³) A szegénységnek tartott csoport fele az aktív dolgozók közül került ki, másik felét nyugdíjasok alkották. A félmillió szegénységben élő, de nem nyugdíjas korú embernek csaknem kétharmada a kutatás kategóriái szerint fizikai munkás vagy annak családtagja volt. Ők elsősorban az alacsonyabb jövedelmű, betanított, illetve segédmunkás csoportokhoz tartoztak. Hangsúlyozni kell, hogy a korabeli statisztikákban e kategória nem csupán az ipari munkásság alsóbb rétegeit jelölte, hanem idetartoztak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak is. A szegénység legalább hasonló mértékben sújthatta a téészek és a nagyipar segéd- és betanított munkásait. A nyugdíjas csoporton belül a „téész járadékosok”, illetve az egykori betanított és segédmunkások helyzete volt a legrosszabb. A „segédmunkás nyugdíjasoknak” a nagy része korábban szintén a paraszti világban dolgozott, és így kevesebb „szolgálati évet” tudott igazolni. Az alacsony összegű nyugdíjjal rendelkezőkre általában is jellemző volt, hogy sokszor változtatták munkahelyüket, és ha például kisiparosoknál dolgoztak, akkor munkáltatóik nem jelentették be őket a biztosító intézetnél.²⁴

Az idősek közül azokat fenyegette különösen a szegénység, akik kimaradtak az ekkor formálódó nyugdíjrendszerből, vagy csak alacsony összegű nyugdíjat kaptak. Nehéz helyzetben voltak azok a nyugdíjasok is, akiket korábban valamilyen okból leszázalékoltak, és emiatt csak az alacsony összegű rokkantsági nyugdíjat kaphatták. Ezt is példázzák az 1971-ben a lottónyertesnek írt leve-

²¹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve*; Kemény [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról*.

²² A Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívumban, a Kemény István-hagyatékban megtalálható a kutatás teljes – nem publikált, kéziratban fennmaradt – dokumentációja: Kemény [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma*; Kemény [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve*; Kemény [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról*; Kemény [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben*; Kemény [1970]: *Hozzászólás*; Kemény [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben*; Kemény [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei*; Kemény [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése* (a tanulmány publikált változata: Kemény 1992).

²³ Havasi 2015: 894.

²⁴ Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

lek. Voltak ugyanis olyan levélírók, akik tarthatatlan helyzetükben voltaképpen rendkívüli segílyt kértek Földi Jánostól, arra hivatkozva, hogy nem képesek gondoskodni magukról. A. Albert mezőgyáni rokkantnyugdíjas például a következő segítségkérő sorokat írta Földi Jánosnak:

„Tisztelt Földi úr, én azzal a kérelemmel fordulok önhöz, hogy én 100%-os hadirokkant vagyok, 2 boton járok, én 1940-ben lettem rokkant, amikor a Felvidéket vettük vissza [sic!], nagyon szegény ember vagyok, nagyon szépen kérem Földi János urat, legyen szíves, juttatni egy pár száz forintot, mert én 500 Ft nyugdíjat kapok, ebből élek a feleségemmel, tessék elhinni, hogy élelmem és tüzelőm sincs, ruházatum sem.”²⁵

Demográfiai okok is meghúzódhattak a szegénység hátterében, hiszen az különösen sújtotta a sokgyermekes, illetve az egykeresetű családok tagjait. A szegénynek számító aktív keresők döntő részét a felmérések szerint a sokgyermekes családok alkották. E családok háromnegyed részében csupán egyetlen kereső volt. A szegény családfők többnyire alacsony képzettségűek voltak. Szintén nagy számban éltek szegénységben cigánynak tartott háztartások. Különösen nehéz helyzetben voltak azok az egy jövedelemből élő családok, ahol a feleség maradt egyedül a gyermek(ek)kel, mivel a női bérek jellemzően alacsonyabbak voltak Magyarországon, még ugyanazokban a munkakörökben is. Megjegyzendő, hogy szintén a nők társadalmi szerepével függhet össze az a tény, hogy a levélírók többsége nő volt. A kor patriarchális felfogású társadalmában, úgy tűnik, a segítségkérés feladata elsősorban a nőkre hárult. R. Sándorné, az egyik levélíró özvegyasszony így fogalmazott a lottónyerteshez írt levelében:

„Szeretnék önhöz fordulni, hátha nem vetne meg és segítene rajtam, öt családdal [gyermekkel – M. Gy.] szorongunk egy kis vizes lakásban, a férjem elhalt, nem akarom részletezni, ezt szóban lehetne, de nem is tudom, hogyan és milyen alapon juttatna nekem segítséget, 36 éves vagyok, de jót nem tudok írni, csak rosszat éltem idáig, éjjel is sokat aggódom azon, mi úton tudnék rendes lakást biztosítani gyermekeim részére, ne dobja, leveletem csak úgy félre, és ne vessen meg, gondoljon arra, hogy egy ötcsaládos anyán segítene.”²⁶

Kisebb számban, de a háború előtti deklasszálódott középosztálybeli családok ugyancsak elszegényedtek az államszocialista rendszerben. Voltak továbbá olyan csoportok, amelyek még az 1960-as évek végén is az állami bér- és ellátórendszer hatókörén kívül éltek: „csövesek”, hajléktalanok stb. Őrölük kevésbé szólt a kutatás, mivel e csoportokról az államnak vagy a helyi hatóságoknak alig volt tudása, így kevésbé kerülhettek be a statisztikai módszerekkel végzett kuta-

²⁵ OSA 356-1-1. 1. d. R. Albert levele. Békés megye, Mezőgyán, 1971. február 16.

²⁶ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u., 1971. március 9.

tásba. (Megjegyzem, ők nem ostromolták levelekkel a szerencsés lottónyertest sem.)

Jellemző volt a korban, hogy a rossz jövedelmi viszonyokat tetézték bizonyos családok esetében a lakhatási költségek, például ha az ingázóknak jelentősebb összeget kellett fizetniük a lakhatásért, vagy ha a családok – sok esetben ekkor már kölcsönből – építkezésbe fogtak. Egy pedagógus, V. Elemérné ezekkel a mondatokkal magyarázta el a milliomos pincérnek szorult helyzetét:

„Rákosszentmihályon lakunk. 1967-ben lebontottuk öreg házunkat és egy építő ikerházat épített belőle egyik részét magának, másikat nekünk. Sajnos azonban ő megbetegedett így most 1971-ben sincs még készen a ház. Kölcsönt vettem fel az építkezésre, hogy kamasz fiamat itthon tartsam, még tévét is vettünk OTP kölcsönre, úgyhogy, mikor a fizetést megkapom, alig hozok haza valamit. Hármacskán élünk nyolc év óta ágyban fekvő Édesanyám, 17 éves fiam meg én. Én tanítok, de hát egy pedagógus fizetés nem bír ki ennyi megterhelést.”²⁷

Egy olyan országban, ahol az állami ellátórendszer működik, ezeknek a leveleknek a nagy részét – természetesen kevésbé személyes fogalmazással – szerzőik nyilvánvalóan a segélyekről döntő és azokat folyósító állami hatóságoknak címezték volna. Egy özvegyasszony, N. Sándorné alacsony nyugdíjára és egészségi állapotára hivatkozva, például így kért támogatást a lottónyertestől:

„58-ban meghalt a férjem, 13 éve beteges vagyok, magas vérnyomás, izületes, ideg-beteg vagyok, ha egy kicsit is együtt érez velem, segítsen rajtam.”²⁸

Volt olyan nyugdíjas asszony, P. Istvánné, aki levele tanúsága szerint férje sírjának elkészíttetésére kért pénzt Földi Jánostól:

„A Képes Újságban olvastam a szerencséjét. Elhatároztam, hogy Isten segítségével megkérem, hogy segítsen rajtam. Én 77 éves néni vagyok, két éve halt meg drága jó férjem, 57 évi házasságunk volt, ahogy meghalt. Nyugdíjam 800 forint, egy év óta minden hónapban félre tettem 400 forintot a sír megcsináltatásra, de már annyira kimerültem, hogy alig jutott 400 forint megélhetésemre. Még 4 ezer forint hiányzik, elő van a sírcsináltatás jegyzve márciusban.”²⁹

A levélírók, akik sok más sorstársukhoz hasonlóan nem számíthattak az állam gondoskodására, általában megmagyarázták azt is, hogy miért éppen a gyöngyösi pincértől várnak segítséget. Az egyik asszony például, aki 15 000 forintot kért anyagi gondjainak (adósság stb.) enyhítésére, egyszerűen így fogal-

²⁷ OSA 356-1-1. 1. d. V. Elemérné levele. Budapest, XVI. Rákosszentmihály, Kossuth Lajos u., 1971. február 23.

²⁸ OSA 356-1-1. 1. d. N. Sándorné levele. Ond, Petőfi u., 1971. február 16.

²⁹ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u., [1971].

mazott: „egy nagy kéréssel fordulok Önhöz, mivel ma Magyarország leggazdagabb embere”.³⁰ A leggyakoribb, sokszor kimondatlan érv a levelek háttérben azonban mégiscsak az volt, hogy nem volt kihez fordulniuk, hiszen az állam sem segített rajtuk. A korabeli ellátórendszeren belül – ahogyan ez a levelekből is érzékelhető – sem a nyugdíj-, sem a segélyezési rendszer nem működött megfelelően. A szocialistának mondott rendszer társadalompolitikája a legszegényebb családok számára nem teremtette meg a létbiztonságot.

Az 1969-ben meginduló szegénységkutatás, ahogy hangsúlyoztam, lényegében a KSH 1968-as jövedelemelosztási vizsgálatának a folytatása volt.³¹ (E kutatás eufemisztikus elnevezéssel *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata* címmel indulhatott meg.) Kemény István 1970-ben, a Magyar Tudományos Akadémián – szűk, kutatói körben – tartotta meg később híressé vált előadását a szegénységről. Ezt követően őt átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből; később, a kutatás 1972-ben elkészült záró tanulmányát pedig titkosították, és a KSH elnökének pánccelszekrényébe zárták.³² Hangsúlyozni kell, hogy ekkor – ahogy Kemény István előadásában utalt is rá – az 1969-es felvétel adatainak feldolgozása még nem történt meg. Mondanivalójának empirikus magyát így a korabeli jövedelemstatisztikai felmérés mellett két saját tanulmánya adta. Kemény István a Társadalomtudományi Intézet³³ megbízásából 1969-ben ugyanis két kutatást végzett; az egyik a Csepel Vas- és Fémművek munkásairól, a másik pedig a Pest megyei munkásokról szólt.³⁴ Akadémiai előadásában – ezek alapján – elsősorban az ipari munkásság alsóbb rétegeinek helyzetére fókuszált. A szegénység kérdését tehát a munkásság (munkásosztály) társadalmon belüli helyzetével kötötte össze, és talán ezzel váltotta ki a legnagyobb felháborodást, hiszen mindez a – magát „munkáshatalomként” meghatározó – rendszer legitimációs alapjait is érintette.³⁵

A kutatás 1972-ben elkészült összegzését mai szemmel olvasva, úgy tűnik, hogy a rendszer számára ez valójában kevésbé volt kritikus, mint az 1967. végi állapotról tudósító, 1969-ben publikált, a jövedelmi viszonyokról szóló adatfelvétel, hiszen a szegénység visszaszorulását mutatta ki. A statisztikai felmérés ugyanis azt jelezte, hogy 1969-re, illetve 1970-re csökkent Magyarországon a szegények aránya. Míg a szegénységi küszöb (660 forintos jövedelem) alatt élők

³⁰ OSA 356-1-1. 1. d. K. Lajosné levele. Kaba, Ifjúság u., 1971. március 10.

³¹ Kemény 1992.

³² Kemény 1991: 183. Kemény Istvánt 1973-ban végleg elbocsátották az MTA Szociológiai Intézetéből. 1977-ben kényszerűségből Párizsba emigrált, de Magyarországon iskolateremtő munkásságának kritikai hatása tovább élt. A szociológus Párizsban Kende Péterrel elindította a *Magyar Füzeteket*, azzal a szándékkal, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálja, és gépiratban „megjelentette” például a szegénységtanulmányt is. Írásaiban és a Szabad Európa Rádióban felolvasott jegyzeteiben követte és bírálta az itthoni fejleményeket (F. Havas 2008).

³³ Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének intézményi keretei között a kutatók ekkor rendszerkritikusnak számító kutatásokat is végeztek és publikálhattak.

³⁴ Kemény 1971a, 1971b.

³⁵ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*.10.

1967-ben összesen 1 380 000-en voltak (az 1968-as kutatás az előző év végén megfigyelt viszonyokat elemezte), ami az összlakosság 13,5%-át tette ki, 1969-ben már csak 910 000 ember tartozott ide, vagyis a lakosság 8,8%-a. A társadalmi minimum (880 forintos jövedelmi szint) alatt élők 1967-ben összesen 3 260 000-en lehettek, ami az összlakosság 31,9%-a, 1969-ben viszont a felmérés már csak 2 370 000-re becsülte az összlétszámukat, ami a teljes lakosság 23%-ának felel meg.³⁶

Az újabb kutatás mindazonáltal hangsúlyozottan a szegénység témájára fókuszált, és annak elemzését a kutatói érdeklődésből is következően a munkásság helyzetével kötötte össze. Ezzel ugyanakkor sok szempontból előrevetítette a szegénység társadalmi összetételében a következő évtizedekben kiteljesedő változásokat: a szegények között a munkásként leírt csoportok számarányának a növekedését (ami alapvetően a foglalkozásszerkezet megváltozásából következett, vagyis hogy a korábbi mezőgazdasági népesség jelentős részének ipari munkahelyeken kellett elhelyezkednie³⁷).

Az alacsony jövedelemmel meghatározható kereseti szintnél Kemény István tágabban értelmezte a szegénység fogalmát. A kutatás eredményeit ismertetve, jelezte, hogy a korábban meghatározott jövedelmi szint (a 660 forint) csak „tájékoztató pont” lehet, hiszen nyilvánvalóan más jövedelemre van szüksége a megélhetéshez az egyedülállóknak és a nagycsaládosoknak, illetve mások a lehetőségei a falun és a városokban élőknek. Külön kiemelte a lakhatás kérdését, mint ami alapvetően meghatározta a korabeli családok megélhetését. Súlyosbíthatta ugyanis a megélhetési problémákat az ingázók esetében például az útiköltség, az ideiglenes városi lakások sokszor igen magas bérleti díja, és egyáltalán az a körülmény, hogy két lakást/háztartást kellett fenntartaniuk. Más munkáscsaládoknál viszont éppen a családiház-építés költségei merítették ki az anyagi lehetőségeket. Bizonyos családokat, például a „telepen”³⁸ lakókat pedig egyszerűen a nem elfogadható – és őket környezetük szemében stigmatizáló – lakáskörülményeik sorolták a szegények közé. Kemény István a szegénységet nem egyszerűen az alacsony jövedelem, hanem a külső körülmények által meghatározott életformaként írta le, és ami ennél még fontosabb volt, nevén is nevezte a jelenséget:

„Helyesebb ezért, ha nem alacsonyjövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, s a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek

³⁶ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése*.

³⁷ Kemény István egy eredetileg 1972-ben született tanulmányában így jellemezte a munkásság társadalmi összetételét: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, és átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között...” (Kemény 1990: 9).

³⁸ Telepek alatt általánosságban a szegregált településrészeket értették.

azt nevezzük, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, tanulmányoznunk kell az érintetteknek – a szegényeknek – egész életformáját”.³⁹

A szociológus saját kutatása alapján, a Csepel Vas- és Fémművek munkásainak életformájával illusztrálta a szegények helyzetét. A vállalat Budapesten lakó segéd munkásainak 12%-ánál olyan rosszak voltak a lakó körülmények, hogy egy szobában öt vagy több ember aludt, s 13%-uk élt olyan lakásban, amelyben nem volt se fürdőszoba, se konyha, se WC. 5%-uk lakott olyan lakásban, amelybe nem vezették be se a gázt, se a villanyt. A vidéken lakó csepeli segéd munkások 16%-ánál nem volt a lakásban konyha, WC és gáz meg villany sem. A korban az állami juttatások (orvosi ellátás, étkeztetés, üdülés, stb.) nem hogy kiegyenlítették volna, hanem sokkal inkább növelték a szegények és a jobb módúak közötti egyenlőtlenségeket. A munkahelyek (vagyis: az állam) még a fizikai munkavégzés alapvető feltételeit sem biztosították, így meleg ételt például az ipari munkások közül a legtöbben csak munkából hazatérve ehettek.⁴⁰

A kutatás voltaképpen a megváltoztathatatlan létállapottá vált szegénységet jellemezte. Éppen erről, vagyis a szegénységben élők mindennapos megélhetési gondjairól tudósít a lottóötös nyerteséhez írt levelek többsége is. A gyöngyösi pincérnek a levélírók sokszor elpanaszolták azt, hogy még mindennapi megélhetésük feltételeit sem képesek előteremteni. Gyakran részletezték a lakbérfizetéssel kapcsolatos gondjaikat; többen nem tudták fizetni a bérlakás költségeit (s emiatt akár hajléktalanná is válhattak). Cs. Nándor, hatvanéves leszázalékolt munkás levelében így fogalmazott:

„Nagyon szépen megkérem a Földi urat, 60 éves ember vagyok, albérletbe[n] lakom, 1 éve beteg vagyok, legyen szíves 300 frt[-ot] küldeni postán.”⁴¹

P. Kálmánné, az egyik nyugdíjas levélíró szorult helyzetében cipőre kért pénzt Földi Jánostól:

„Nagyon kérem, küldjön 100 forintot, hogy tudjak venni egy pár cipőt, hogy tudjak menni dolgozni, szívességét előre is köszöni egy nyugdíjas néni.”⁴²

Egy másik nyugdíjas asszony, M. Aranka, mivel szintén nem tudta magát fenntartani, az általa készített kalotaszegi kézimunkákat szerette volna eladni neki.⁴³ D. Lajos pedig, aki levele tanúsága szerint „egy Pest melletti kőbányából” ment nyugdíjba, így fogalmazott: „Pesten sok a lakbér [egy] öregnek, akinek

³⁹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben*. 39.

⁴⁰ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*. 10.

⁴¹ OSA 356-1-1. 1. d. Cs. Nándor levele. Budapest, VIII. Baross u., 1971. február 24.

⁴² OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Kálmánné levele. Budapest, XVIII. Nyíregyháza u., [1971].

⁴³ OSA 356-1-1. 1. d. M. Aranka levele. Budapest, Landler Jenő u., [1971].

senkije sincs, méghozzá rokkant és nehéz élnie”.⁴⁴ Többen a levélírók közül a városokon, falvakon kívüli külterületeken, komfort nélküli lakásokban éltek, embertelen körülmények között. V. Ilona például a levelében, amelyben lakásvásárlásra kért pénzt, így jellemezte lakásviszonyait:

„Kapnék közelebb a faluhoz egy kis lakást, ami tízezer forintba kerülne, és meg tudnék szabadulni az esőtől, mert az, amiben lakom, [az] egy szalmatető [ház], és ha esik, az eső akkor folyik a fejemre, sajnos a saját erőmből nem tudok venni, mert havi háromszázhusz forint a havi jövedelmem, kérem, érezze át szörnyű életemet, és ha teheti, segítsen rajtam...”⁴⁵

F. Jánosné, akinek családjában csak a férje dolgozott, ő a betegsége miatt nem, azt panaszolta el levelében, hogy két gyermeküknek nem tudnak ruhát venni, s így gyermekeit nem tudta elengedni az osztálykirándulásra. Elmondta továbbá, hogy eladták debreceni házukat, öt másik családdal együtt a várostól távol egy romos kastélyban élnek, „ahol még a villany sem ég”.⁴⁶ Hasonló mindennapos megélhetési gondokat mutat az a levél, amelynek szerzője, T. Józsefné, így fogalmaz: „lenne olyan szíves kisegítene 500 forinttal, mert a férjem nagyon keveset keres és építkezünk, és a kislányom már hónapok óta kabát nélkül jár iskolába”.⁴⁷

Az egyéni panaszoknak, gondoknak hangot adó levelek jól érzékeltetik azt, hogy az államszocialista rendszer társadalompolitikája nem volt képes felszámolni a szegénységet. A szegénység tartósan a jövedelmi statisztikák által érzékeltettnél bizonyosan több, átmenetileg – azaz életpályájuk bizonyos szakaszaiban – pedig nagyságrendileg is népesebb csoportokat érintett. Kemény István rámutatott arra, hogy a szegénység örökletes állapotá vált ezekben a családokban:

„A szegénység következményei alighanem a gyerekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak. A Pest megyei munkások körében például, ha a középiskolába járó gyerekekhez hozzáadjuk az ipari tanulókat is, tehát összeadjuk mindazokat, akik egyáltalán tanulnak az általános iskola után, akkor a szakmunkások gyerekeinek fele, a segédmunkások gyerekeinek pedig csak 30 százaléka tanul tovább. Ez véleményünk szerint annyit jelent, hogy néhány évtized múlva a legsúlyosabb társadalmi problémával találjuk magunkat szemben. A technika fejlődése ugyanis néhány évtized alatt a termelésből kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola nyolc osztályánál [...], még ennél is rosszabb helyzet: a betanított és segédmunkások 15–18 éves gyermekeinek 15-20 százaléka még az általános iskolát sem végzi el.”⁴⁸

⁴⁴ OSA 356-1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u., 1971. február 19.

⁴⁵ OSA 356-1-1. 1. d. V. Ilona levele. Hajdúdorog, Kísszegegyháza, [1971].

⁴⁶ OSA 356-1-1. 1. d. F. Jánosné levele. Debrecen, Nyírmártonfalva, Melánia-kastély, [1971].

⁴⁷ OSA 356-1-1. 1. d. T. Józsefné levele. Veszprém, Esze Tamás u., 1971. március 2.

⁴⁸ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*. 10.

Ezzel a helyzetképpel, diagnózissal szinte előrevetítette a rendszerváltás utáni tömeges munkanélküliséget. A szociológus megjelölte ugyanakkor azt az utat is, amely szerinte a szegénység felszámolásához elvezethetett volna:

„A szegénység felszámolására irányuló intézményes segítség útja kettős lehet: egyrészt valamilyen biztosított létminimum megadása, másrészt átfogó terv kidolgozása a réteg továbbképzésére, iskolázására, kulturális színvonalának emelésére.”⁴⁹

A levelek egy részéből az világlik ki, hogy többen anyagi lehetőségeik miatt nem reménykedhettek a továbbtanulásban, és mivel az állam támogatására nem számíthattak, a pincér segítségét kérték tanulmányaikhoz. Ú. Julianna, a középiskolás lány, aki levelében kölcsönért fordult Földi Jánoshoz, így írta le akkori sanyarú helyzetüket és az abból való kitérés lehetetlenségét:

„Én anyámmal lakom egy eléggé elhagyott tanyavilágban. Ő nevelt egyedül, míg beteg nem lett. Sajnos 1960 óta nem tud nehéz munkát végezni. Azóta nagyon sokat kellett nélkülöznünk és folyton a megélhetésért küzdeni. 1966-ban végeztem a VIII. általánost, ekkor tovább nem tanulhattam. 1969-ig dolgoztam és utána újból elkezdtem a tanulást. Minden vágyam a tanulás, pedagógus szeretnék lenni, de sajnos mindig a nehézségekkel kell küzdeni. Sokszor úgy érzem, nem bírom tovább, de aztán mégis kezdeni kell mindent előlről. Tavaly kölcsönt vettünk fel a takaréktól, amelyet áprilisban kell visszafizetni. Ez az összeg 20 ezer forint. Tehát ennyit kérnek Öntől kölcsönbe, amelyet az év végéig visszafizetnénk.”⁵⁰

A szegénységből való kitérés legfőbb akadálya a valódi mobilitás hiánya volt. Bár látszólag jelentős társadalmi csoportok mozogtak – a rendszer által elképzelt és meghatározott társadalmi kategóriák – a „munkás- és a parasztsztyál”, illetve az „értelmiség” között. A magyar társadalom hagyományos csoportjainak – például a szegényeknek – a társadalmon belüli relatív helyzete attól függetlenül, hogy a hivatalos statisztika parasztként vagy munkásként írta-e le őket, azonban alig változott.⁵¹ 1967-ben Kemény István 1963-as adatokat elemezve kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon kisebb volt, mint a fejlett országokban, s a jelentősnek gondolt mobilitási arányszámokat a foglalkozási szerkezet változásai önmagukban is magyarázzák.⁵² A statisztikákban megjelenő

⁴⁹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*.10.

⁵⁰ OSA 356-1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Kültérület, 1971. február 7.

⁵¹ Az egymást követő iparosítási hullámok következményeit Kemény István a következőképpen foglalta össze, eredetileg 1972-ben írt tanulmányában: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecsedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között...” (Kemény 1990: 9–10).

⁵² A foglalkozási rendszer változása elsősorban strukturális mobilitást eredményezett, és ehhez képest a cirkuláris mobilitás lehetőségei korlátozottak voltak (Kemény 1967).

magas mobilitási arányszámok mellett, vagyis a foglalkozásszerkezet változásain túl, a társadalmi kategóriarendszer átalakításából, azaz a mobilitásvizsgálatokban alkalmazott fogalmakból is következtek.⁵³

Ferge Zsuzsa 2002-es tanulmányában a következőképpen értékeli az akkori viszonyokat:

„Az ország a hatvanas években még szegény volt. Ez a források viszonylag egyenletes eloszlása mellett a hatvanas évek végén is még azt jelentette, hogy a szűkösség általános volt, harminc-negyven százalék volt nagyon szegény, és gazdagnak csak a politikai elit és annak közvetlen kedvezményezettjei voltak tekinthetők.”⁵⁴

A szociológus ezzel nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak a legszegényebb 10%, hanem egy annál jóval jelentősebb kör számított szegénynek az 1960-as évek Magyarországon. A korabeli kutatások azt valószínűsítették, hogy a szegények elsősorban a már a Horthy-korban is szegénységben élő családok tagjai és leszármazottai; részben tehát a háború előtti szegénység örökösei voltak. A mezőgazdasági cselédek utódai az állami gazdaságok munkásaiként, napszámosaiként vagy városi segédmunkásokként dolgoztak tovább.

Ferge Zsuzsa úgy látja, hogy a hatvanas évek végétől a rendszer a gazdasági növekedés hatására, a foglalkoztatás kiterjesztése, az ellátások bővítése vagy a mesterséges árrendszer révén mindinkább képes volt gondoskodni az alacsony jövedelmű csoportokról. Még azok is munkát találhattak a teljes foglalkoztatás rendszerében, akik a piaci társadalmakban többnyire nem képesek elhelyezkedni. A számadatokat elemezve Ferge megállapítja, hogy „a nyolcvanas évek közepére az abszolút szegénység visszahúzódott, a relatív szegénység (az átlag alatt élők aránya) körülbelül öt százalékra zsugorodott”. Rámutat ezzel szemben ugyanakkor a történelmi differenciáló erők továbbélésére is, hogy „a szegénység nem szűnt meg, s hogy a szegénységből kitörés esélyei történelmileg-társadalmilag meghatározottan nagyon eltérők”.⁵⁵

A SZEGÉNYSÉG TÖRTÉNETE A KÁDÁR-KORBAN

A szegények korabeli helyzete a Kádár-korszak társadalompolitikájának a kontextusában is értelmezhető. Magyarországon az állami ellenőrzés szinte totális rendszerének a kiépítése a gazdaságban az 1960-as években fejeződött be. Ennek két döntő mozzanata volt: az egyik a mezőgazdaság szövetkezetesítése (1959–1961),⁵⁶ a másik pedig a cigányságról hozott kényszerasszimilációs párthatározat

⁵³ A mobilitás kérdéséről részletesebben is írok: Majtényi 2005a, 2005b.

⁵⁴ Ferge 2002: 16.

⁵⁵ Ferge 2002: 16.

⁵⁶ Az államhatalom egyik fő célja a kolhozosítással a paraszti népesség megmaradt önállóságának a megtörése volt. Történelmi munkákban sokáig azt lehetett olvasni, hogy a Kádár-rendszer

(1961)⁵⁷ végrehajtása, ami a cigánynak gondolt lakosság ipari (állami) munkahelyekre való kényszerítését jelentette.⁵⁸ Az 1960-as évektől kezdődően az ország lakossága szinte teljes mértékben az állami gazdaság fennhatósága, ellenőrzése alá került. Ezen a rendszeren belül, az ellenőrző állami politikák részeként született meg a Kádár-rendszer szociálpolitikája.

A Kádár-korszak hatalmi diskurzusaiból az következik, hogy az államszocializmus Magyarországon a hatvanas évektől általános életszínvonal-emelkedést, jólétet teremtett. Az újabb kutatások azonban jórészt cáfolják ezt. Az összehasonlítás alapja e munkákban ugyanis már nem a szovjet rendszer többi országa, hanem egyértelműen a nyugati demokráciák szociálpolitikája.⁵⁹ Az 1956 után Magyarországon kiépülő szociális rendszer céljaiban is alapvetően különbözött a nyugati országokétól; a szociálpolitika egyik funkciója Magyarországon az állami intézmények, az állam, sőt a rendszer legitimálása, a társadalmi igazságosság látszatának a megteremtése volt. Ez a rendszer nem adott lehetőséget valódi érdekérvényesítésre, és nem volt mód nyilvános, kollektív fellépésre sem. A diktatúra léte ráadásul erősen kapcsolódott azokhoz az uralmi gyakorlatokhoz, amelyek a különböző kisebbségi csoportok és a szegények elleni előítéletekre, kirekesztésre építettek.

A hatalom diskurzusai a kor nyilvánosságában felszámolták a szegénység jelenségét; a szegényekről, szegénységről nyilvános fórumokon sokáig nem lehetett szót ejteni. Az állam, amikor mégis foglalkozott a szegények valós helyzetével, akkor intézkedéseit többnyire a cigánypolitika, elsősorban a „telepfelszámolás” köntösébe burkolta, hiszen a szegénység hivatalosan nem létezett. 1970-ben például az illetékes állami hatóságok felmérést készítettek „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről”, vagyis a telepfelszámolás eredményeiről. A hivatalnokok megállapították, hogy nem lehet az összes telepet felszámolni belátható időn belül. Az országban e vizsgálat szerint 755 cigánytelep és 435 „vegyes” telep létezett még ekkor. Jellemző, hogy a hatóságok éppúgy „telepnek” minősítették a barlanglakásokat vagy a budapesti bérházakat, mint a faluszéli putrikat.⁶⁰ A hatalom egységesen „cigánykérdésként” láttatta a telepeken lakók szociális gondjait, és általában a szociális kérdést. Bár a párt, a minisztériumok és a tanácsok tisztviselői számára is egyértelmű volt, hogy nem csak cigányok

engedményekkel nyerte meg céljainak a korábban ellenálló parasztságot. A mikroszintű kutatások mutattak rá a korabeli intézkedések alapvetően erőszakos jellegére. Ezt korábban elfedte az a propagandisztikus szövegekkel telített nyelv, amely a pártvezetés legfelsőbb szintjén keletkezett dokumentumokat jellemezte (Ö. Kovács 2012).

⁵⁷ Az 1961. június 20-ai, *Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról* című, MSZMP-politikai bizottsági határozat.

⁵⁸ Magyarországon a cigány közösségek tudtak a legtovább és a leghatékonyabban ellenállni a központosító, államosító hatalomnak. Ami az 1961-es párthatározat után történt, leginkább a tévesítés második hullámához hasonlítható. A témáról bővebben: Majtényi–Majtényi 2012.

⁵⁹ Tomka 2003, 2004; Horváth 2012.

⁶⁰ Az elképzelések szerint a IV. ötéves terv során számoltak volna fel 43, az V. ötéves terv során 536, a VI. ötéves terv során 288 telepet, míg a maradék 323-at 1986 után (MNL OL XXVI-D-1-c. 16. d).

élnek Magyarországon rossz szociális körülmények között, állami intézkedésterv – a fenti okok miatt – kizárólag a „cigánytelepek” felszámolásáról született. A „cigánykérdés” megoldásának vagy a „cigánytelepek” felszámolásának örve alatt ugyanakkor a hatóságok több más szükségesnek vélt szociálpolitikai intézkedést is végrehajtottak.⁶¹

A párt- és az állami vezetők valójában széles körű információkkal rendelkeztek a szegénységről. Az Országos Tervhivatal egyik – 1979-ben készült – tanulmánya például arra mutatott rá, hogy a „többoldalúan hátrányosan érintett rétegek” (a szegények egyik korabeli eufemisztikus megnevezése) rossz szociális helyzete jórészt abból következik, hogy az állami juttatások, az elosztási rendszerek ezeket az egyéneket, csoportokat tartósan hátrányos helyzetbe kényszerítik.⁶² Az 1970-es évek végén a társadalmon belül e népszerűség számát 1 000 000 főre, vagyis az össznépesség 10%-ára tették, a cigányok arányát viszont ennél lényegesen kevesebbre, 3-3,5%-ra becsülték.⁶³

Annak ellenére, hogy a szegénység tabutémának számított a „létező szocializmusban”, több olyan engedélyezett vagy megtúrt szociológiai kutatás is született, amely lényegében a szegénységről szólt. A magyar szociológia mindvégig foglalkozott a szegénység jelenségével, csak a magyarországi helyzetről szólva nem nevezhette azt nevén. A Magyar Szociológiai Társaság 1981-ben konferenciát tartott a „többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálatáról”, és elméleti jellegű tanulmányok is megjelentek a deprivációról.⁶⁴ Az 1982. évi rétegződésmódel-vizsgálat 1987-ben közreadott kilenc kötete közül kettő valójában a szegények helyzetével foglalkozott: a Bokor Ágnes által írt, szerkesztett hatodik kötet így a szegényekről, az Utasi Ágnes által szerkesztett nyolcadik kötet a társadalom peremén élőkről szólt.⁶⁵ A kutatók érzékelték azt is, hogy számos olyan csoport kimaradhatott a felmérésből, amely szegénységben, kirekesztettségben élt. Emiatt külön is felmérték a gyakran munkahelyet váltó segédmunkások, illetve a munkásszálások rendszeresen nem ingázó lakóinak az életét, és

⁶¹ A szegények korabeli mindennapjait elemző tanulmány: Valuch 2010.

⁶² „Nagy valószínűséggel mégis kimondhatjuk, hogy az ezek alapján bemutatható réteg azért alacsony jövedelmű, mert több, a társadalom részéről általában elérhető jövedelem és szolgáltatás (társadalmi juttatás) ezeket a személyeket – az ide tartozó háztartásokat – az átlagos szint alatt érinti, illetve ezek a háztartások hátrányos helyzetűek ezek megszerzése tekintetében is” (MNL OL XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. A többoldalúan hátrányosan érintett rétegek összetétele, újratermelődéjük okai, helyzetük javításának módjai. Alapozó tanulmány [1979. október]).

⁶³ Az idézett dokumentumban a következő megállapítás olvasható: „valószínűsíthető, hogy a többoldalúan hátrányosan érintett népesség nagysága az 1970-es évek végén megközelítheti az 1 millió főt. Ez a halmaz, kibővítve a csak egy-egy tényező által súlyosabban érintettekkel 1,2–1,5 millió fő közötti intervallumban helyezkedhet el” (MNL OL XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. A többoldalúan hátrányosan érintett rétegek összetétele, újratermelődéjük okai, helyzetük javításának módjai. Alapozó tanulmány [1979. október]).

⁶⁴ Ferge–Gara–Horváth 1980; Ferge 1980.

⁶⁵ Bokor 1985; Utasi 1987.

készültek mélyinterjúk hajléktalanokkal vagy „csövesekkel” is.⁶⁶ E kutatások, amelyek visszhangtalanok maradtak a szélesebb nyilvánosságban, a nyugati szociológia módszereinek alkalmazásával, gyakorlatilag párhuzamot vontak a kapitalista országokban megfigyelhető szegénység és a hazai viszonyok között. Azt sejtették, hogy Magyarországon is létezik elhatárolható csoportként a szegények társadalma és a szegénység kultúrája. Oscar Lewisnak a mexikóvárosi szegénynegyedek világát leíró könyve hatására született Fábíán Katalinnak *A Makoldi család* című szociográfiája, mely a *Magyarország felfedezése* című sorozatban jelent meg. Ennek főhőse Makoldi Mihályné, ötvenkét éves konyhai segédmunkás, aki alkoholista férjétől különváltan él, és öt lányt nevelt fel egy Horthy-korból megmaradt munkástelepen.⁶⁷ Hasonló képet mutat a *Cséplő Gyuri* című, 1978-as Schiffer Pál-filmnek a csillaghegyi téglagyár telepen élő munkásait bemutató epizódja is, amely először a cenzorok kritikáját is kiváltotta.⁶⁸

Az államszocializmus korszakában a rendszerkritikus szemléletű, jórészt szamizdatban megjelenő szociológiai kutatásokat jellemezte valamiféle szemléleti egység, ugyanis a korabeli társadalom elfedett jelenségeit kívánták megmutatni. E megközelítésből pedig az a felismerés is következett, hogy létezik egy, a hatalom által legalábbis virtuálisan megalkotott társadalomszerkezet, és létezik egy másik, amelyik valamilyen módon ez alatt helyezkedik el, és amelyet a diktatúra intézményei – a hatalmi diskurzusok révén – megpróbálnak láthatatlanná tenni. A Kemény István által kezdeményezett empirikus szociológiai kutatások is a korabeli diskurzusok által elfedett jelenségek megismerését célozták. (Ehhez a korábbi, ideologikus jelentéstartalmú kategóriákat használó statisztikai vizsgálatokhoz képest új módszerekre volt szükség.⁶⁹ A terepmunka vagy a mélyinterjú így jelenhetett meg ismét a szociológia eszköztárában.⁷⁰)

⁶⁶ Ferge 2002: 16–17.

⁶⁷ Fábíán 1977.

⁶⁸ A film utóéletét is bemutató dokumentáció: OSA 356-1-4. 1–3. d.

⁶⁹ Tanulságos megvizsgálni Kemény István ekkori kutatásainak, kéziratainak a sorsát is. A cigánykutatás összefoglaló kiadványa 1973 elején készült el, és 1977 elején jelent meg a Szociológiai Kutató Intézet kiadásában (Kemény 1976). A munkáskorról szóló könyvének kéziratát 1973 végén zárta le, de az hosszú ideig kéziratban maradt, és csak 1990-ben jelenhetett meg (Kemény 1990). 1969 októbere és 1972 márciusa között a magyarországi szegény népességről vezetett reprezentatív kutatást, amit a fentiekben ismertettem; az eredményeket összefoglaló tanulmány 1972 márciusában készült el, de a teljes szöveget nem publikálhatta. 1969-ben és 1970-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából a gazdasági vezetők magatartásáról végzett kutatást Solt Ottíliaival. Ennek összefoglaló tanulmánya 1970-ben készült el, de ezt is szigorúan bizalmasnak nyilvánították, és csak 40 példányban nyomtatták ki. Kemény István ekkor végzett kutatásaiból többek között a következő kéziratok, szamizdatkiadványok, publikációk születtek: OSA Kemény István hagyaték. Kemény 1973: *Magyar munkások*; Kemény 1975: *Futószalag a motorkerékpárgyárban*; Kemény 1976: *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában*; Kemény 1978: *A magyarországi szegénység*.

⁷⁰ Nem véletlen az sem, hogy Kemény István életművében kulcsszerepe van az „életforma” fogalmának, amelynek segítségével a korabeli társadalom szerveződéseit, hétköznapi viszonyrendszerit mutatta meg.

Solt Ottilia például a szegénységről írt, *A hetvenes évek budapesti szegényei* című tanulmányában így próbálta a szegénység jelenségének a létezését tudatosítani:

„Az emberiség – és a magyar társadalom – teljesen nincstelen, iskolázatlan, nyomorgó tartalékai akkor is irtózatossá méretűek, ha soha többé nem lesznek társadalmi csoportok, amelyek elvesztik biztonságos egzisztenciájukat.”⁷¹

Az intézmények alatti társadalom létezését hangsúlyozta többek között Zsille Zoltán *Tanulmány feketeben és vörösben* című fontos írása is.⁷² Leírása már-már egy koloniális társadalom képzetét kelti, mivel azt érzékelteti, hogy a szegénység, az alávetettség megváltoztathatatlan állapottá vált Magyarországon. A kutatókban sokszor nemcsak a hatalom szempontjából is elfogadható kategóriákat alkalmazó, engedélyezett szociológiai kutatásokkal, hanem általában a megismerés lehetőségeivel kapcsolatban is erős szkepszis munkált. Az egyik fő kérdés az volt számukra, hogy a diktatúra viszonyai között a megkérdoztetektől kaphatnak-e egyáltalán őszinte válaszokat a kérdéseikre. Jellemző, hogy egy 1975-ös mélyinterjúkra és a kutatók személyes megfigyeléseire is építő kutatás vezetője így fogalmazott: „az elmúlt évtizedek kutatási tapasztalatai bebizonyították, hogy az érzelmekre, a cselekedetek motívumaira feltett egyenes kérdések csak ritkán eredményeznek közvetlenül elfogadható választ”.⁷³ A megismerés és megismertetés másik útjává így a kortárs társadalom művészi eszközökkel is élő ábrázolása vált.⁷⁴

A SZEGÉNYSÉG TÖRTÉNELMI KONTEXTUSA

Alapvető kérdés a jelenség megítélése szempontjából, hogy a kétségkívül mindvégig létező államszocializmus kori szegénység miképp viszonyul a háború előtti, Horthy-kori és a rendszerváltás utáni szegénységhez. Már a Horthy-korban a rendszer akkori ellenzékének jelszavává, baloldali és szélsőjobboldali reflexiók tárgyává vált, hogy Horthy Miklós tekintélyelvű rendszere a hárommillió koldus országává változtatta Magyarországot. Oláh György, aki szociográfiájával megalkotta a „hárommillió koldus országának” toposzát,⁷⁵ mai fogalmaink szerint szélsőjobboldali publicista volt, és társadalomkritikai élel írt a Horthy-kor politikájáról. Nehezen meghatározható, hogy pontosan mekkora volt a szegény népesség a korszakban.⁷⁶ A szegénység észlelése és értelmezése a Horthy-kori dis-

⁷¹ Solt 1978: 44.

⁷² Zsille 1978.

⁷³ R. Törzsök 1975.

⁷⁴ A kérdéskörrel részletesebben: Majtényi 2015.

⁷⁵ Oláh 1928.

⁷⁶ Bódy Zsombor a Horthy-kori paraszti birtokszervezetet vizsgálva összefoglalóan megállapítja: „A kerekítve négy és félmillió parasztságnak hozzávetőleg kétharmada volt az, amely a mindig szűköss munkakínálatra szorult, hogy megélhetését – megfelelő gazdaság hiányában – bizto-

kurzusokban elsősorban a parasztság életkörülményeihez kapcsolódott. Jellemző, hogy a témára reflektáló népi szociográfia alig foglalkozott például a paraszti társadalom életszínvona alatt, a falusi társadalom perifériáján élő cigányság helyzetével, és a paraszti társadalom állapotához képest szintén kevésbé volt hangsúlyos a szűkölködő munkáscsaládok helyzetének vizsgálata. A népi írók a magyar – földműves – nép helyzetén keresztül reflektáltak a rendszer társadalompolitikai céljainak a megvalósulására.⁷⁷

Ezzel szemben az államszocialista korszak tabuvá változtatta a tovább élő szegénység jelenségét, a szegénységről csupán mint történelmi jelenségről lehetett írni, beszélni. Amikor a rendszerkritikus szociológia és szociográfia ismét elkezdett foglalkozni vele, a téma – a Horthy-korhoz hasonlóan – a rendszer társadalompolitikájára való reflexió egyik formájává vált, s mint ilyen, kiszorult a hivatalos diskurzusokból. Az 1970-es évek elején a szegénység nem csak a munkásság problémája volt, mégis alapvetően a „munkásosztály” helyzetének vizsgálatához kapcsolódott a szegénység értelmezése. Ha e munkákat a korabeli kontextusukban értelmezzük, hangsúlyozni kell, hogy e kutatások ugyancsak a rendszer legitimációjának a kérdését feszegették.

A szegénység jelensége vagy a szegénységben élők köre valójában sohasem volt azonosítható kizárólag a parasztság vagy a munkásság bizonyos csoportjával.⁷⁸ A jelenség hasonlóan széles kört érinthetett a Horthy-korban és az államszocializmus időszakában, és úgy tűnik, hogy a szegénységben élő társadalmi csoportok között erős a folytonosság. (Ugyanez elmondható a nyilvánvalóan létező Kádár-kori és a rendszerváltás utáni szegénység kapcsán.) Magyarországon ma még az egykor a Kádár-kor ellenzékéhez tartozó értelmiségiek is úgy írnak Kádár János rendszeréről, mint amely felszámolta a szegénységet, holott ez – a rendszer nyilvános diskurzusában megfogalmazódó, hamis állításokon kívül – semmivel sem igazolható.⁷⁹ A korabeli empirikus szociológiai vizsgálatok ennek az ellenkezőjét bizonyítják.

Nem gondolom, hogy a különböző korszakokban, különböző szempontok alapján született statisztikai adatok automatikusan összevethetők volnának egymással. Minden politikai rendszernek érdeke ugyanis, hogy a szegények számárányát a statisztikákban egy bizonyos szint alá szorítsa. Emiatt inkább a szegénységről szóló nyilvános és társadalmi diskurzusokat uralni kívánó állami politikák hasonlíthatók össze, mintsem a szegények számarányáról tudósító korabeli sta-

sítsa.” A parasztságon belül ennek a népességnek a különböző csoportjait sújthatta a szegénység időről időre, változó mértékben (Bódy 2013: 41). A paraszti szegénységről részletesebben: Bódy 2013: 41–43.

⁷⁷ Bartha 2010.

⁷⁸ Nem tartozik szorosan e tanulmány témájához, de a szegénység a rendszerváltás után még inkább etnikus értelmet kapott és a magyarországi romák helyzetére való reflexió tárgyává vált, holott egészen egyértelmű, hogy a szegények társadalmi csoportja nem azonosítható a romákkal.

⁷⁹ Az életszínvonal általános emelkedését mutató statisztikák ezt önmagukban természetesen nem igazolják.

tisztikák, amelyek végső soron e politikák (diskurzusok) hatékonyságát is tükrözik. Magyarországon sokáig a létminimumot tekintették az „abszolút szegénységet” meghatározó adatnak.⁸⁰ Az ellátórendszer látványos összeroppanása ellenére a létminimum alatt élők arányát a statisztikusok a 90-es években is 30% körüli arányban állapították meg. A KSH 1994-ben ugyanis, ahogy Ferge Zsuzsa rámutat, a „szegényedés” jelensége miatt a korábbinál alacsonyabb szinten határozta meg a létminimumot, és 1995-től már nem vezette tovább a korábbi létminimum adatokat, 1996-ban pedig új létminimum-számítást vezettek be.⁸¹ Napjaink fejleménye, hogy a létminimum-számításokat a KSH egyszerűen megszüntette.⁸²

A szegények mindenkori számának meghatározása függ a szegénység társadalmi kontextusától, a lakosság általános életszínvonalától, a társadalmon belüli életszínvonal-különbségektől, a rendszer társadalmpolitikájától, de még a társadalomkutatás korabeli kontextusától is. Attól függetlenül, hogy az elszegényedés bizonyos időszakokban tömegesen észlelhető jelenséggé vált, a magyar társadalomnak mindig is léteztek olyan csoportjai, ahol a szegénység többgenerációs állapotot jelentett. Ez egyfelől a különböző korszakokban egyaránt a mobilitás hiányát, illetve a magyar társadalom integrációs képességének hagyományosan alacsony fokát mutatja, másfelől nem független az egymást követő politikai rendszerek természetétől, szociálpolitikai teljesítményétől sem.

A nyilvánosságban a szegénység csak a rendszerváltás után vált ismét létező jelenséggé, elismert kollektív tapasztalattá, megvitatható társadalmi kérdéssé Magyarországon. A szegénységet létrehozó és fenntartó strukturális okokról – ahogy arra Szalai Júlia több tanulmányában is rámutat⁸³ – a Kádár-korban nem lehetett nyilvánosan beszélni. A szegénység – a korabeli leírások kategóriái szerint: többszörösen hátrányos helyzet, depriváció – eltitkolhatatlan formáit a hatalmi diskurzusok sokszor az egyének és a kisebb társadalmi csoportok hibájának mutatták (például beilleszkedési zavarként írták le), vagy a cigánysághoz kötötték. A rendszerváltás után, amikor a szegénység – az új vagyonok tükrében is – látványos jelenséggé vált, elfelejtődött az a tény, hogy annak valójában évtizedekre, a családokon belül több generáció életére visszanyúló gyökerei vannak. A szegénységet egyértelműen a rendszerváltás utáni demokratikus Magyarország társadalmi jelenségeként könyvelte el a közvélemény. Valójában a Horthy-kori szegénység tovább élt az államszocializmusban, és a szegény családoknak, kire-

⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a létminimum és az átlagjövedelmek összevetése azt mutatja, hogy a korábbi évtizedekben a létminimum-számítások során – a fent idézett 1994-es változtatásig – a statisztikusok fokozatosan emelték a létminimum összegét az átlagjövedelemhez képest, ami szintén érzékelteti a létminimum alatt élők számáról tudósító statisztikák viszonylagosságát. Havasi Éva idézi Keszthelyiné Rédei Márta kéziratos munkáját, amely szerint 1968-ban a létminimum az átlagjövedelemnek 51, 1984-ben 53, 1989-ben 54, 1994-ben pedig 60%-át tette ki (Havasi 2015: 898)

⁸¹ Ferge 2001: 20.

⁸² Havasi 2015.

⁸³ Szalai 1998, 2002

kesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét a Kádár-korban az államosított gazdaság és az ipari munka világa sem változtatta meg alapvetően. A rendszerváltás kori új szegénységnek (a tömeges munkanélküliségnek) is ők lettek legnagyobb számban az áldozatai.⁸⁴

* * *

A Nyílt Társadalom Archívumban őrzött, a lottónyertesnek címzett levelek érzékletesen szemléltetik a kirekesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét, amit a korabeli szociológia nyelvén a szegénységkutatás is leírt a hatvan-hetvenes évek fordulóján. Ezek a levelek beszédes dokumentumai annak, hogy bár a magát „szocialistának” nevező állam erős függelmi rendszereket alakított ki a társadalomban, a hétköznapi emberek, úgy tűnik, a legkevésbé az állam gondoskodásában bízhattak.

Az államszocialista rendszer posztkoloniálisnak tekinthető, legalábbis abban az értelemben, hogy az alávetettséget, a kirekesztettek társadalmi helyzetét megváltoztathatatlan állapotként kezelte, s ez tükröződött az állami intézmények működésének mindennapos gyakorlatában is. A korabeli hatalmi diskurzusok ugyanakkor máig hatóan elfedik a kizárás jelenségét, valamint a Kádár-kori szegénység egyéni és kollektív tapasztalatait. A rezsím, a propaganda szólamai ellenére, valójában nem számolta fel a szegénységet, és nem is integrálta a leszakadó társadalmi csoportokat, hanem egyszerűen állami bérekkel, szolgáltatásokkal és juttatásokkal többnyire az állami ellenőrzés rendszerén belülré kényszerítette és ott is tartotta őket. Az életszínvonal általános emelkedése ugyan elérte e csoportokat is, ám a társadalmon belüli helyzetüket ez sem változtatta meg alapvetően, mivel nem csökkentek az őket a társadalom többi csoportjától elválasztó társadalmi távolságok. A szegények számára a kitörés szinte egyedüli reménye a „lottótűs” maradt. Emiatt is válhatott a Kádár-korban a lottózás a legerősebb társadalmi gyökerekkel bíró „mozgalommá”, ösznépi szokássá, szenvedéllyé, ahogyan Schiffer Pálnak a *Levelek az öttalálathoz* című filmje ezt érzékletesen bemutatta. A levélírók többségének életében nemcsak a gazdagság számított elérhetetlen álmoknak, hanem a biztos megélhetés is. A szegénység mindennapos tapasztalát egyikük – a lottómilliomos segítségével reménykedve – így fogalmazta meg: „nagyon sokat kellett nélkülöznünk és folyton a megélhetésért küzdeni”.⁸⁵

FORRÁSOK

Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (OSA)

Kemény István-hagyaték. Kemény István kéziratái.

Kemény István [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma*.

⁸⁴ Szalai 2002.

⁸⁵ OSA 356-1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Kültérület, 1971. február 7.

- Kemény István [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról.*
- Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése.*
- Kemény István [1970]: *Hozzászólás.*
- Kemény István [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve.*
- Kemény István [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei.*
- Kemény István 1973: *Magyar munkások.*
- Kemény István 1975: Futószalag a motorkerékpárgyárban. In: Kenedi János (szerk.): *Profil nélkül.* (Szamizdat.)
- Kemény István 1976: *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában.* Budapest.
- Kemény István 1978: *A magyarországi szegénység.* (Hozzáférhető az OSA 356-1-6 1. d. 9. jelzet alatt is.)
356. Schiffer Pál saját filmjeinek dokumentációja, 1965–1995.
- 1-1. A Híradó és Dokumentumfilm Stúdióban készült filmek, 1965–1995.
- 1-4. Cséplő Gyuri, 1976–1980.
- 1-6. Munkásinterjúk, 1973–1980.
- 1-6. 2. d. R. Törzsök Erika 1975: *Fiatalok az építőiparban.* Budapest.
- 1-6. 2. d. Zsille Zoltán 1978: *Tanulmány feketében és vörösben. Alanyi szociológia a fekete ökonómiáról: a gazdasági függetlenség és a szabaddási mozgalmak forrásvidékéről, 1976–1978.* Kézirat.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
- M-KS 276-54. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága iratai, 1955.
- XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal iratai, 1979.
- XXVI-D-1-c. Az Építésgazdasági és Szervezési Intézet Lakás- és településfejlesztési főosztály iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baráth Magdolna (szerk.) 2009: *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7. – 1958. január 25.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Bartha Ákos 2010: Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa* (8.) 4. 48–54.
- Bódy Zsombor 2013: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/body_zsombor-magyarország_tarsadalomtortenete_a_ket_vilaghaboru_kozott.pdf – utolsó letöltés: 2016. április 30.
- Bokor Ágnes 1985: *Depriváció és szegénység.* (Rétegződés-modell vizsgálat VI.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

- Childs, Peter R. J. – Patrick, Williams 1997: *An Introduction to Post-colonial Theory*. Prentice Hall, London.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965: *A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái*. KSH, Budapest.
- Fábián Katalin 1977: *A Makoldi család*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa – Gara Judit – Horváth Ágota 1980: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság* (23.) 2. 3–15.
- Ferge Zsuzsa 1980: Társadalmi struktúra – Társadalmi hátrány. *Valóság* (23.) 2. 15–30.
- Ferge Zsuzsa 2001: A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány* (15.) 54. 17–26.
- Ferge Zsuzsa 2002: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* (12.) 4. 9–33.
- F. Havas Gábor 2008: Kemény István 1925–2008. *Beszélő* (13.) 5. 62–66.
- Havasi Éva 2015: A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statistikai Szemle* (93.) 10. 885–916.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kemény István 1967: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. Statisztikai Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971a: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet–Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971b: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet–Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István 1976: *A magyarországi cigány lakosság*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István 1990: A magyar munkásosztály rétegződése. In: uő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. (Szociológiai tanulmányok.) VITA, Budapest, 7–20.
- Kemény István 1991: Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In: uő: *Közelről s távolból*. Gondolat, Budapest, 179–189.
- Kemény István 1992: „A szegénységről.” In: uő: *Szociológiai írások*. Replika Kör, Szeged, 79–84.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley.
- Majtényi Balázs – Majtényi György 2012: *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Libri, Budapest.
- Majtényi György 2005a: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvről. *Korall* (6.) 19–20. 37–52.
- Majtényi György 2005b: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Majtényi György 2015: „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika* (24.) 94. 92–112.
- Oláh György 1928: *Három millió koldus*. Magyar Jövő Rt., Miskolc.

- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.
- Said, Edward W. 1978: *Orientalism.* Vintage Books, New York.
- Solt Otilia 1978: A hetvenes évek budapesti szegényei. In: Bence György – Kis János (szerk.): *Mit ér a kéziratot irodalom, ha magyar?* Dialogues Européennes, Budapest–Párizs, 38–44.
- Szalai Júlia 1998: Hatalom és szegénység. In: uő: *Uram! A jogaimért jöttem!* Új Mandátum, Budapest, 55–66.
- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (12.) 4. 34–50.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Századvég, Budapest.
- Tomka, Béla 2004: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990.* Akademie Verlag, Berlin.
- Utasi Ágnes (szerk.) 1987: *Peremhelyzetek. (Rétegződés-modell vizsgálat VIII.)* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Valuch Tibor 2010: „Szegény ember vízzel főz.” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In: Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Argumentum, Budapest, 269–281.

Gyáni Gábor

Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör?

A magyarországi társadalomtörténet-írás mint önálló történeti diszciplína megszületése és majdani intézményesülése szorosan kapcsolódik a Hajnal István Kör létrejöttéhez. Ennek a szakmai szervezetnek a keletkezése a nemzedéki önszerveződés és egy merőben új szakmai identitás érlelődésének a körülményei között ment végbe. A folyamatot áttekintve bemutatható és egyben meg is magyarázható, hogy miért nőtt meg a társadalomtörténet-írás hazai vonzereje a 20. század utolsó néhány évtizedében.

A hetvenes évek már hozott némi változást az akadémiai történettudományi gondolkodásban is Magyarországon. A struktúratörténeti beállítottság korábban sem volt teljesen ismeretlen idehaza, az olykor már deklaráltan sem marxista gazdaságtörténet-írás ugyanis ekkorra már kivívott magának egy bizonyos akadémiai megbecsülést. Ez mindenekelőtt Ránki György és Berend T. Iván nemzetközileg elismert modern kori gazdaságtörténeti munkáinak volt köszönhető.¹ A rendíthetetlenül ökonomista felfogás mellett és annak alternatívájaként a társadalom- és mentalitástörténeti érdeklődés, tematika és érzékenység is ekkortájt kezdett ébredni, főként a francia *Annales*-hoz kötődő történészek munkái számítottak példamutatónak nálunk e tekintetben.² Az MTA Történettudományi Intézete, a hazai történetírás akkori fellegetvára kezdeményező szerepet vállalt ezen a téren is. Az Intézet a hetvenes évek derekán kutatási programként meghirdette a 19–20. századi hazai társadalom történetének szigorúan forrásalapú feltárását. Az Intézet vezetése kutatási tervet dolgozott ki ebből a célból,³ amit azonban nem követett módszeres feltáró munka. Ránki György, akinek a figyelme ekkor fordult a társadalomtörténet felé,⁴ meggyőződéssel jelentette ki: joggal beszélhetünk külön társadalomtörténeti aldiszciplínáról is, ami nem független ugyan a gazdaságtörténettől, de önálló stúdium, mert „kikutatja és feldolgozza a társadalom bizonyos, a gazdasági fejlődéstől alapjában, de nem kizárólagosan meghatározott folyamatait”.⁵ A gazdaság, Ránki szerint, csak „ontológiai elsőbbséget” élvez a társadalomhoz képest, „ami nem jelent mindig közvetlen oksági viszonyt”.⁶ E meggyőződésének kívánt érvényt szerezni azzal, hogy intézeti

¹ Gyáni 2009.

² Czoch 2015.

³ Vörös–Orbán–Sándor 1976.

⁴ Ránki 1977.

⁵ Ránki 1977: 778.

⁶ Ránki 1977: 778.

programba vette egy magyar társadalomtörténeti szintézis megírását, amely az ország modern kori történelmét fogta volna át. A munka elvégzése három vezető historikus, Vörös Károly, Hanák Péter és Ránki György feladatát képezte volna. A társadalomtörténeti összefoglalóból nem lett végül semmi, jóllehet Ránki valóban hozzáfogott a szintézis rá eső részének a megírásához, de csak a Horthy-kor népszerűségfejlődését tárgyaló fejezet készült el ebből a munkából (az is kéziratban maradt).

TÁRSADALOMTÖRTÉNET A MÉLYBEN

Az akadémiai törekvésektől függetlenül, és jóval e szint alatt azonban már ekkor is létezett hazánkban társadalomtörténet-írás. Ennek igazán fontos „műhelye” volt a KSH könyvtára mellett felállított Történeti Statisztikai Kutatócsoport, ahol marginális helyzetben lévő történészek dolgoztak (Perjés Géza, Fügedi Erik és egy ideig Sándor Pál); a hetvenes évek elején a kis kutatócsoport fiatalok egy csoportjával egészült ki (Benda Gyula, Faragó Tamás), hogy idővel a társadalomtörténeti mozgolódások egyik alternatív „szervezeti” centruma kerekedjék belőle. A kutatócsoport vezetőjének, Dányi Dezsőnek a szavai szerint „a nagy magyar történetírás [...] háta mögött [...] valahol ott volt egy olyan kvantitatív történetírás, ami a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai események mögötti összefüggések nagyságrendjét és számszerűsítésének feltárását tűzte a zászlajára”.⁷ Dányi elmondása szerint rájuk is elsősorban az *Annales* folyóirat körüli történetírás hatott, de – fűzte hozzá nem leplezett keserűséggel – a „magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk”.⁸

E kutatóműhely mellett számos további „kis kör” akadt még, ahol némi társadalomtörténeti kutatás folyt ez idő tájt. Veres Éva és Perjés Géza agrártörténeti adatbank létrehozásán fáradozott, Bácskai Vera és Nagy Lajos kvantitatív város-történeti kutatásokba kezdett, Hofer Tamás pedig az antropológiai társadalomtudományi érzékenység felkeltését szorgalmazta.⁹ Ez utóbbiból nőtt ki, Hofer Tamás szervezésében, az 1980-as évek elején az a történelmi antropológia égisze alatt megrendezett konferencia, amely a hazai társadalomtörténészek első hazai seregszemléje lett.¹⁰

A már említett egyéni kutatói törekvések egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy idővel, valójában már a hetvenes évek derekát követően létrejöjjön egy sor informális szakmai szerveződés. Az interdiszciplinaritás lázában égő, zömmel kutatói pályájuk elején álló történészek, néprajzosok és szociológusok alkották az 1975-ben megalakult első informális vitaklubot, melynek a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya biztosított menedéket. Az itt osztályvezetőként dolgozó Benda

⁷ Huszár–Kovács 2001: 18.

⁸ Huszár–Kovács 2001: 19.

⁹ Veres 1980; Gyáni 1997.

¹⁰ Hofer (szerk.) 1984.

Gyula állt a kezdeményezés élére, de egyebek közt Andorka Rudolf is aktív szerepet vállalt benne, aki akkoriban már élen érdeklődött a családrekonstrukciós történeti vizsgálatok iránt. Andorka lett a téma hazai kutatásának az egyik úttörője.¹¹ A későbbiekben tovább gyarapodott az informális műhelyek száma, a társadalomtörténet-írás azonban ennek ellenére nem volt képes áttörni az akadémiai tudományosság falát. Erre a kezdeti időszakra visszatekintve Benda Gyula utóbb ki is jelentette: „Az 1970-es években a nagy [történetírói] fordulatból nem lett semmi, de a fiatal kutatók sora fordult társadalomtörténeti témák felé.”¹² Annak okát, hogy miért nem sikerülhetett ebben az időben nagyobb sikert elérni a társadalomtörténet hazai elfogadtatása terén, Benda így magyarázta:

„Az 1975-höz köthető látványos fordulat ellenére a nemzedéki váltás nem következett be, a tényleges társadalomtörténeti kutatás marginális maradt: az úttörő kutatások mindegyike az akadémiai kutatóintézeteken és az egyetemeken kívül indult el, a társadalom története iránt érdeklődő ifjabb nemzedékek levéltárakban, múzeumokban dolgoztak.”¹³

A társadalomtörténet hazai művelése – alulról induló kezdeményezések nyomán – az 1980-as években vett komolyabb lendületet, amikor már követendő példaként is szolgált az új utakat kereső hazai társadalomtudományi törekvések számára. Szemléletmód és metodika tekintetében az „új” társadalomtörténet Magyarországon többnyire makroszintű vizsgálódásokat irányzott elő, bár a történeti demográfia mikro jellegű kutatásokat követelt. Fontos volt továbbá, hogy a mérést, a kvantifikációt helyezte előtérbe mint ideális kutatási módszert. Különösen nagy hatással volt ezen törekvésekre a nyugati, akkoriban polgárinak minősített struktúratörténet, a manapság klasszikus társadalomtörténetként számon tartott, olykor a nyugati marxizmustól is ihletett „új történetírás”. A lassan kibontakozni kezdő magyarországi társadalomtörténet-írás utat talált ugyanakkor a két világháború közötti hazai struktúratörténeti és szociológiai gondolkodáshoz is: főként Hajnal István, Erdei Ferenc és Mályusz Elemér frissen felfedezett szellemi öröksége hatott rá inspiratív módon.¹⁴ A társadalomtörténet korabeli hívei többségükben a hatvanas évek „generációs lázadásának” a szocializációs útját járták. A gyakorta „68-as nemzedékként” is megnevezett, egyetemi tanulmányaikat a hatvanas évek közepe és a hetvenes évek eleje között végző történészek képezték a társadalomtörténeti mozgolódás döntő hajtóerejét, akik mondhatni beleszülettek a tudományos paradigmaváltás e folyamatába. Az „új

¹¹ Ez irányú kutatásainak eredményei együtt olvashatók a következő tanulmánykötetben: Andorka 2001: 147–279.

¹² Benda 1997: 35.

¹³ Benda 1997: 36.

¹⁴ Ezt alkalomadtán a véletlen is segítette. Ekkoriban látott (először) napvilágot a *Valóság* hasábjain Erdei Ferenc addig kéziratban lappangó, a magyar társadalom történeti és szociológiai fogalmáról az 1940-es évek közepén papírra vetett szövege, amely máig nagy hatással van a hazai szociológiai és társadalomtörténeti gondolkodásra (Erdei 1976).

történetírás” nyugati, mindenekelőtt angol, amerikai és nyugatnémet képviselői szintén az 1968-as diáklázadások által teremtett lázas szellemi útkeresés folyamánként „letek rá” a struktúratörténeti paradigmára.¹⁵ Az „új” hazai társadalomtörténészek egyik csoportját az ELTE-n a hatvanas évek végén végzetek jelentették, másik csoportját a KLTE-n (a debreceni egyetemen) a hetvenes évek első éveiben végzetek adták. Ezek a fiatal kutatók – ritka kivételektől eltekintve – rendszerint nem központi kutatóhelyeken, hanem közgyűjteményekben dolgoztak, így könnyebben távol tarthatták magukat a mainstream történetírástól. Egzisztenciális meghatározottságuk szintén hozzájárult szakmai függetlenségi törekvéseik állhatatosságához.

Az 1980-as években mind jobban kezdett kibontakozni Magyarországon a társadalomtörténet-írás *nyilvános* szakmai diskurzusa. Ezt a tendenciát részben a szakmai identitáskeresés, részben egy új politikai és társadalmi önzonosság igénye motiválta.

„A társadalomtörténet szemléletváltása ígéretesen összefonódott az 1980-as években az ideológiai, politikai életben zajló változásokkal, s kimondatlanul is élt az a lehetőség, hogy a széles értelemben vett társadalomtörténeti szemlélet egy új civil társadalom alapvető beszédmódjává, diskurzusává válhat, s leváltja az állam, a politika, az eseménytörténetre épülő nemzeti történelmet. A polgárosodás fogalma egyszerre vált a politikai nyelv részévé és a társadalomtudományok, a történettudomány vitáinak tárgyává.”¹⁶

Benda fent idézett megállapítását nem egy korabeli történeti kutatási program is fényesen igazolja.¹⁷

EGYESÜLETALAPÍTÁSI PRÓBÁLKOZÁSOK

Nem csoda tehát, ha az egymással laza kapcsolatokat ápoló „körök” tagjaiban az 1980-as évek derekán megérlelődött az intézményesülés vágya. Elhatározásukhoz társult az is, hogy többen közülük önálló folyóirat indítására is gondoltak, ami szintúgy szakmai intézményesülést követelt – lapot csak legális szervezet indíthatott és adhatott ki akkoriban. Egyetlen szakmai szervezet működött ekkortájt, amely elvileg lehetőséget adott, vagy adhatott volna lapalapításra, a Magyar Történelmi Társulat. 1984 őszén ezért öten (Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István, az utóbbi kivételével mind az MTA Történettudományi Intézetében dolgoztak) javasolták a Társulat elnökségének,

¹⁵ Berger 1996; Sewell 2005; Eley 2007: különösen 13–60. 1968 magyar (kelet-európai) fogalmáról lásd Gyáni 2008.

¹⁶ Benda 1997: 36.

¹⁷ Bácskai (Hg.) 1986; Hanák (összeáll., bev.) 1992. Az utóbbi projekt kéziratái már 1985-re elkészültek, nem akadt azonban hazai kiadó, amelyik akkor megjelentette volna a könyvet.

hogy járuljon hozzá a testület kebelén belül egy Fialat Történészek Szekció létrehozásához. A Közgazdasági Társaság keretein belül ekkor már működött ilyen szekció, ez jelentette a követendő példát.¹⁸ Az elnökség 1985 májusában megtárgyalta és nyomban el is vetette a javaslatot. Makkai László társulati elnök tájékoztatása szerint a javaslattal szembeni fő ellenérv az volt, hogy nem helyes, ha nemzedéki alapon szerveződik egy ilyen szakmai társaság. Az elutasító döntés hatására a javaslattevők 1985 júniusában vitát rendeztek a Történettudományi Intézetben, ahol a történész szakma ott megjelent rangos képviselői mind előadták a javaslattal kapcsolatos véleményüket. A javaslattevők ennek ellenére tovább próbálkoztak. 1985 őszén pályázatot nyújtottak be az MTA Soros Foundation-höz Történelem és társadalomtudományok – Szakmai Műhely létrehozására. A tervezett műhely feladatául vitadélutánok és konferenciák szervezését, valamint egy szakmai hírlevél megjelentetését jelölték meg. A Soros Alapítvány – a lektorok kedvezőtlen véleménye miatt – nem támogatta a pályázatot.¹⁹ A kezdeményezők lendülete azonban így sem tört meg.

A nyolcvanas évek informális szakmai köreinek Benda Gyula körül tömörülő csoportja, megunva a huzavonát, elhatározta, hogy megszervezi az első országos társadalomtörténeti konferenciát. Benda Gyula, Faragó Tamás, Gyáni Gábor, Kövér György és Á. Varga László, a később megalakult Hajnal István Kör „alapító atyáinak” szűkebb köre között is tett egy konferenciafelhívást. Á. Varga László, aki ekkor a Nógrád Megyei Levéltár igazgatója volt, vállalta, hogy megteremti a tervezett rendezvény megtartásához szükséges tárgyi feltételeket. Így került sor végül 1986. szeptember végén Salgótarjában a tanácskozássra, ahol ötven előadás hangzott el. A *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* címen rendezett tudományos eszmecsere²⁰ szervezői kettős célt tűztek maguk elé: körképet kívántak adni a 18–20. századi hazai társadalomtörténeti kutatások helyzetéről, az alkalmazott módszerekről, a lehetséges forrásokról és az előtérben álló kutatási témákról. Nem titkolt célkitűzésük volt továbbá a társadalomtörténet iránt érdeklődő történészek – zömmel az ország közgyűjteményeiben dolgozó kutatók – összefogása, számukra kommunikációs fórum megteremtése.²¹

Eközben komoly erőfeszítések történtek a szervezeti keretek létrehozására is. Néhány héttel a salgótarjáni konferencia előtt Gyáni Gábor és Klaniczay Gábor újabb javaslattal fordult a Magyar Történelmi Társulathoz: Társadalomtörténeti Szekció megalakításához kérte a szervezet hozzájárulását. Ennek programjaként konferenciák rendszeres szervezését, szakmai bulletin kiadását, egy adatbanképítő csoport felállítását, társadalomtörténeti információs kiadványsorozat megjelente-

¹⁸ Vö. Klaniczay 1988a. Együttal a saját emlékeimre is támaszkodom a bemutatandó fejlemények rekonstruálása során.

¹⁹ Az egyik lektor, Szabad György ugyanakkor pártolta a kezdeményezést („Helyreigazítás” 1988).
²⁰ A tanácskozás anyaga egy év múlva önálló kötetben látott napvilágot (Á. Varga [szerk.] 1987).

²¹ Kövér György beszélt erről a konferencia megnyitó beszédében, ahol arról is szólt, hogy milyen út vezetett a tanácskozás létrejöttéhez (Kövért 1987).

tését és vitadélutánok szervezését irányozták elő, és arról is szó esett a kérelemben, hogy a létrehozandó szekció fel kívánja venni a kapcsolatot a hasonszőrű nemzetközi szakmai szervezetekkel.²²

Az indítvány támogatása érdekében hét történész külön javaslatot fogalmazott meg 1987 februárjában a Társulat számára, melyben erőteljesen kérték a szekció megalakítását. Ez utóbbi kezdeményezést idősebb és nagy tekintélyű társadalomtörténészek, így Bácskai Vera, Puskás Julianna és Vörös Károly írták alá, a javaslat szövegét pedig Benda Gyula, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor és Tóth Zoltán öntötte írásba.²³ A Társulat igazgatóválasztmánya maga is támogatta a kezdeményezést, és Glatz Ferenc vezetésével bizottságot küldött ki a szakosztály megalapításának előkészítésére. A javaslattevők képviselőiben Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Vörös Károly lett a bizottság tagja, a Társulatot Godó Ágnes, Kállay István és Sipos Levente képviselte, és további tagként bekerült még Pajkossy Gábor.²⁴ Az 1987 júliusában és novemberében tartott ülésein a bizottság jóváhagyta a leendő társadalomtörténeti szakosztály programját és működési rendjét. A tervezet kimondta, az a cél, hogy a „minden szervezeti keret nélkül megrendezett 1986. évi salgótarjáni és az 1987. évi gyulai társadalomtörténeti konferenciák eredményeiből kiindulva és ezekre támaszkodva a társadalomtörténet területén működő kutatókat összefogja, [és] segítse az önállósodni akaró diszciplína megszerveződését”.²⁵ Az előkészítő bizottság nem társulati tagjai, pontosan érzékelve a megalakulás előkészítése körüli megannyi bizonytalanságot, már menet közben elhatározták, hogy: „[a]mennyiben a Társulaton belül mindezek megvalósítására nincs mód, úgy megfontolandó az önálló egyesület létrehozása”. Ugyanakkor, szögezték le:

„[A]kár szekció, akár más formában működne is a társadalomtörténetet művelők, szervezetük alapelvevé kell tenni: – a teljes nyitottságot; – a nem céhszerű érdekképviselőtet; – különböző szintű fórumok kialakítását a vidéki és központi intézményeknél dolgozó kutatók rendszeres találkozására; – a kritika becsületének visszaállítását, az érdemi viták biztosítását, párbeszéd és iskolák teremtését.”²⁶

Olyan személyeket javasoltak a szekció vezetőinek, akik már az eddigi szerveződések is mozgatták; elnökek Bácskai Verát, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ kutatóját, alelnöknek az ellenzéki tevékenysége miatt korábban a KSH-ból a Néprajzi Múzeumba száműzött Benda Gyulát, titkárnak az első konferenciát megszervező Á. Varga Lászlót jelölte a bizottság. A 22 tagú választmány „népfrontos” jelleget öltött: az „alapító atyák” mellett helyet kaptak benne a „nagy öregek” (Hanák

²² Gyáni–Klaniczay 1988.

²³ Bácskai et al. 1988.

²⁴ Pajkossy 1988.

²⁵ Á. Varga 1988: 11–12.

²⁶ Á. Varga 1988: 12–13.

Péter, Hofer Tamás, Katus László, Orosz István), a társtudományok társadalom-történészekkel szimpatizáló képviselői (Kiss Gy. Csaba, Lengyel György, Lengyel László, Somlai Péter), a vidéki „közgyűjteményi” kutatók közül pedig Bán Péter, Erdmann Gyula, Praznovszky Mihály, Szabó László; a Társulat által delegált, a hivatalos történetírást képviselő Sipos Péter és Szakály Sándor szintén a választmány tagja lett (volna).²⁷

A társulati szekció ügye végül mégis megfeneklett (ennek közelebbi okát e sorok szerzője máig nem ismeri); ezzel pedig automatikusan életbe lépett a másik forgatókönyv. A kört évek óta buzgón szervezők, akik az intézményesülés folyamatát is elindították annak idején, úgy határoztak, hogy élnek az *önálló* egyesületalapítás lehetőségével. 1988. március 22-én az MKKE egyik előadótermében – több mint 100 taggal – megalakult a Hajnal István Kör. Az alakuló ülés résztvevői megválasztották a kör vezetőségét, a tanácsadó testületként működő választmányt, és újtárra indították az egyesületalapítás jogi procedúráját. Az alapszabályba foglalt egyleti tevékenység „nem egyéb, mint a már sok éve szűkebb és tágabb körökben folytatott szakmai tevékenységünk új kerete”. Az önálló egyesületként felálló szakmai szervezet a már korábban javasolt elnökséggel (Bácskai Vera, Benda Gyula, Á. Varga László), a választmányt illetően pedig egy-két kiegészítéssel (Bibó István, Harcsa István, Márkus István, Szabad György, Vörös Károly) terjesztette be egyletalapító szándékát az állami szervekhez.²⁸

A HAJNAL KÖR ELSŐ ÉVEI

A Hajnal István Kör az állami engedélyeztetés lezárulását követően Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven 1989 márciusában jött létre jogi értelemben. A sikeres egyletalapítás időpontjából visszatekintve a kör alapítói számot vetettek az addig történekekkel. A „miért is kellett egy új társaság” kérdését latolgatva adtak hangot azon meggyőződésüknek, hogy csupán így lehetett megvalósítani a Kör eredetileg kitűzött célját.

„Utólag szemlélve magunk is nehezen értjük, miért vesztegettünk annyi időt azzal, hogy – hivatlanul – csoportos bebocsáttatást kérjünk a szakma legpatinásabb intézményébe. A Történelmi Társulat keretei közé való »beilleszkedés« eredeti terve még abból az időből való, amikor – rövid távon – a tudomány berkeiben is változtathatatlannak, bővíthetetlennek tűnt a monolitikus jellegű hazai intézménystruktúra. 1987–88-ban azonban a körök, egyletek, egyesületek, társaságok hirtelen és örvendetes elszaporodása, s az egyesülési törvény közeljövőbeli változása e téren új helyzetet teremtett. Mi sem természetesebb, mint hogy egy új szakmai csoportosulás, amely már képesnek mutatkozott arra, hogy a tudományos közéleten belül önálló

²⁷ „Javaslat...” 1988.

²⁸ A vonatkozó dokumentumokhoz vö. „A »Hajnal István Kör«...” 1988.

rendezvényeket (vitákat, konferenciákat) szervezzen és kiadványokat adjon ki – egy idő után új szakmai társulatként intézményesül.”²⁹

S miért épp Hajnal István nevét vette föl az új társadalomtörténeti szervezet? Nem másért, hanem azért, mert „úgy éreztük, hogy az ő életműve pontosabb iránytűt ad szakmai törekvéseinkhez, mint valamely tárgyyszerű megjelölés”.³⁰ Az „illegálisból” ekként kikecmergő tudományos ambíciókhoz egyébként is „jól illett” a magyar társadalomtörténeti gondolkodás egyik hazai előfutárának, az 1940-es évek végén a szakmai életből kitagadott historikusnak az emblematikus alakja.

A Kör ezt követően intenzív munkába fogott. A Soros Alapítvány három éven át évi százezer forinttal támogatta a Hajnal Kör (HIK), ez képezte az egyesület egyedüli anyagi forrását. Az éves országos konferenciák szervezése és a konferenciák anyagának önálló kötetben, a *Rendi társadalom – polgári társadalom* című könyvsorozatban való kiadása jelentette a kör egyik meghatározó tevékenységét. Kezdetben, úgy nagyjából az 1990-es évek elejéig, azonban a HIK komoly szerepet játszott nemcsak szorosabban vett szakmai műhelyként, hanem a közvéleményt érintő kérdésekben nyilvános véleményt formáló társadalmi egyesületként is. A második Salgótarjánban megrendezett konferenciáját például a társadalmi konfliktusok témájának szentelte az egyesület, ahol az előadók a kommunista korszakkal is behatóan foglalkoztak. A konferencia időpontjában, 1989. június 16-án került sor a budapesti Hősök terén Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetésére. A HIK-et hivatalosan felkérték, hogy vegyen részt az eseményen és helyezze el a szervezet koszorúját a szimbolikus koporsók előtt. A felkérés annak szólt, hogy a HIK azok közé az új civil társadalmi szervezetek közé tartozott, melyek tevékenesen kivették a részüket a politikai rendszerváltás eseményeiből.³¹ Hadd említsek néhány példát a HIK ez irányú aktivitásának a dokumentálására. A HIK vezetősége 1988 decemberében kéréssel fordult az MTA Történeti Bizottságához, hogy tegyen meg mindent az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott tudósok rehabilitálása érdekében.³² 1989 februárjában a Kör nyilatkozatot bocsátott ki az 1945 és 1962 között lezajló politikai perek felülvizsgálatának tisztességes megoldása érdekében.³³ 1989 márciusában a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtételi Bizottság és a Független Jogász Fórum, valamint a HIK közös nyilatkozatot adott ki, melyben sürgették egy, az 1956 történetének kutatására létrehozandó intézet felállítását.³⁴ S végül: 1989. május 6-án az MKKE egyik nagy előadójában *Elhallgatások és torzítások, avagy*

²⁹ Klaniczay 1988b: 2.

³⁰ Klaniczay 1988b: 2.

³¹ Ezért is kapott a HIK önálló szócikket az új civil társadalmi szervezetek ekkor kiadott katalógusában: Gyáni 1989a.

³² „Beszámoló...” 1989: 4.

³³ „A Hajnal István Kör részvétele...” 1989.

³⁴ *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989: 23.

hogyan kutatható a közelmúlt magyar történelme címmel a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a Hajnal Kör vitát rendezett; jelen sorok írója tartotta a rendezvény egyik főreferátumát.³⁵ Érdeemes bővebben szólni arról is, mit tett a Kör a levéltári kutatási feltételek „normalizálása” érdekében. Azt követően, hogy a Németh Miklós-kormány – engedve a nyilvánosság nyomásának – 1989 novemberében rendeleti úton újraszabályozta a levéltári kutatások rendjét,³⁶ a HIK további kezdeményező lépéseket tett e téren. 1990 januárjában felállított egy eseti bizottságot Varga János elnök (a Magyar Országos Levéltár főigazgatója), valamint Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Karsai László, Litván György, Ortutay András, Pető Iván, Á. Varga László és Vonyó József tagokkal, és azt tűzte célul a bizottság elé, hogy foglaljon állást az új kutatási szabályokról, egyúttal tegyen javaslatot a kormány számára az „állampárt iratanyaga jogállásának, továbbá a megyei volt MSZMP-archívumok elhelyezésének a kérdésében”. 1990. január 15-én meg is kezdte a bizottság a munkáját, és úgy határozott, hogy olyan javaslatot terjeszt a kormány elé, amely kizárhatja „a múlt feltárásától elzárkózó pártpolitikai törekvések további kiszolgálását”.³⁷ Mivel azonban 1990 tavaszán szabad parlamenti választásokra került sor az országban, az új helyzetben a bizottság munkája végül abbamaradt.

A HIK tevékenységének középpontjában a szorosan vett szakmai munka állt. Havi gyakorisággal rendezett műhelyvitákat az MKKE előadótermeiben; állandó jelleggel kutatóműhelyeket működtetett; 1988–1989 folyamán Kövér György szemináriumot szervezett a Széchenyi István Szakkollégium keretében a társadalomtudományok elméleti-módszertani kérdéseit tárgyalandó. Kutatóműhelyek (tematikai szekciók) indultak a következő témákban: oral history, számítógépes adatbank, népesedés-, család- és háztartástörténet, város- és biográfiatörténet.³⁸

A külvilággal való szakmai kapcsolattartás érdekében szoros együttműködés jött létre a HIK és néhány könyvkiadó között. A Magvető Kiadó Klaniczay Gábor sorozatszerkesztőre bízta a *Mikrotörténelem* című, újonnan indított sorozatának a szerkesztését, ahol elsőként Bácskai Verának, a kör elnökének a propográfiai munkája látott napvilágot;³⁹ ezt később több más társadalom- és mentalitástörténeti munka megjelenése követte. Gyümölcsöző együttműködés jött létre a Századvég Kiadó és a HIK között is: *Metamorphosis Historiae* címmel könyvsorozat indult fontos külföldi társadalom- és mentalitástörténeti monográfiák magyar nyelvű kiadására. Az egyik sorozatszerkesztő Benda Gyula, a HIK alelnöke volt.⁴⁰ A Kör nem gondolt önálló folyóirat indítására, az egyesület alapítását kezdeményezők egy másik csoportja viszont (Gyáni Gábor, Klaniczay

³⁵ Vita a kutatások nyilvánosságáról. Vö. Gyáni 1989b; Gyáni 1990.

³⁶ „A Minisztertanács...” 1989.

³⁷ A bizottsággal kapcsolatos dokumentumok lelőhelye: *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1990: 15–19.

³⁸ „Kutatói műhelyek...” 1989.

³⁹ Bácskai 1989. A sorozat indításáról lásd *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989: 76.

⁴⁰ A sorozatban megjelent: Dümlen 1990; Burke 1991; Macfarlane 1993.

Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István), összefogva számos humán- és társadalomtudományi kutatóval, 1989 őszén megindította a mai napig megjelenő *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* társadalomtudományi kritikai negyedéves periodikát.⁴¹ Idővel felmerült egy angol nyelvű szakfolyóirat kiadásának az igénye. Bak János és Bácskai Vera közös erőfeszítésének eredményeként 1991-ben látott napvilágot a *History and Society in Central Europe* című angol nyelvű társadalomtörténeti folyóirat, amely azonban, pénz hiányában, két szám után megszűnt. Több mint egy évtized múlva született meg az „alapító atyák” tanítványi körének kezdeményezéséből a már rég óhajtott hazai társadalomtörténeti szakfolyóirat, a *Korall*, melynek kezdetben Horváth Gergely Krisztián, 2006-tól mindmáig Czoch Gábor a főszerkesztője. A *Korall* pontosan beleilleszkedik a HIK eredeti programjába: szakmai fórumot biztosít a társadalomtörténet-írás számára. A lap szerkesztői újabban társadalomtörténeti könyvsorozattal is tovább bővítik a publikációs kínálatot; ebben a sorozatban a *Korall* leginkább a HIK-hez szorosan kötődő társadalomtörténészek fiatalabb nemzedékének a tagjai által írt monográfiákat ad közre.⁴²

Hadd szóljunk végül néhány szót a műhely jellegű megbeszélésekről és a plenáris vitákról. A Kör számos idősebb és rangos történészt is meginvitált, hogy beszéljenek szakmai problémáikról és az életútjukról. Így került sor Szabad György, Fügedi Erik, Glatz Ferenc, Bak János, Marosi Ernő, Puskás Julianna, Natalie Zemon Davis, Király Béla, Deák István és mások vitával egybekötött előadásaira. Ezeken az összejöveteleken a HIK tagjai is felléptek időnként egy-egy előadással. A rendezvények alapvető funkciója az volt, hogy segítsék az akkor meglehetősen szétesett állapotban lévő, nemzedéki alapon is megosztott magyar történésztársadalom belső szellemi integrációját. A Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott rendezvények roppant népszerűek voltak, nagy számban vettek rajta részt a HIK vidéken élő tagjai is.

Korán felmerült, hogy a HIK tevélegesen vegyen részt az egyetemi történész-képzés esedékesnek tűnő átalakításában, egyúttal vesse meg a lábát az egyetemi történészoktatásban. A Kör vezetősége és emellett több tagja külön is kidolgozott néhány társadalomtörténeti egyetemi kurzustematikát, és felajánlották őket az egyetemi karok vezetőinek. A legkimunkáltabb tervezet 1990-ben az ELTE BTK számára készült, melynek elvi alapvetésében ez volt olvasható: „A társadalomtörténetnek mint önálló diszciplínának (programnak) a tantervbe illesztése nem egyszerűen egy új tantárgy bevezetését jelenti, hanem [...] jelentős hatást gyakorolhat a bölcsészkarai oktatás korszerűsítésének egész folyamatára.” Elsősorban úgy, hogy a kronológiai tanítási rend helyébe azt a tematikát állítaná, amely a problémacentrikus, a *longue durée* kereteit kitöltő történelmi folyamatok oktatását emeli ki. A tervbe vett tanügyi reform múlhatatlanul fontos célja lett volna továbbá az új történetírás egyes áramlatainak oktatása, az interdiszciplinaritás

⁴¹ „Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)” 1989: 74.

⁴² Ö. Kovács 2012; Sasfi 2013; Nagy 2013; Szegedi 2014.

kultiválása és az összehasonlító módszertan széles körű alkalmazása. A tervezet készítői arra is gondoltak, hogy kiket, mely történéseket (és szociológusokat, statisztikusokat) javasolják bevonni, akik nélkül nem lehetséges e curriculum tanítása; ők zömmel a HIK tágabb köréhez tartoztak.⁴³ Hasonló oktatási programmal állt elő Faragó Tamás a Miskolci Egyetem újonnan létesített bölcsészkarára számára.⁴⁴

Igazi áttörést az hozott azonban, hogy 1991 tavaszán az ELTE BTK-n – a Politikai Gazdaságtan Tanszék szervezeti helyén – felállt a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, melynek élére Bácskai Vera kapott tanszékvezetői kinevezést, az oktatók közé pedig bekerült számos hajnalkörös történész is (Benda Gyula, Halmos Károly és átmeneti időre Vári András); évekkel később Kövér György is csatlakozott a tanszék oktatói állományához. Ezzel egy csapásra egyetemi otthonra lelt a hazai társadalomtörténet-írás. E fejleménnyel közel egy időben az egyetem másik oktatási egységében, a Szociológiai Intézetben is létesült társadalomtörténeti tanszék. A szociológusok ekkor már évek óta kísérleteztek a modern kori magyar társadalomtörténet tanításával, végül azonban úgy döntöttek, hogy a társadalomtörténesek kezébe adják a dolgot. Ez okból került a Történeti Szociológia Tanszékre 1992-ben Kövér György, majd – félállású oktatóként – 1993-ban Gyáni Gábor.⁴⁵ A szociológia (és szociálpolitika) szakos hallgatóknak szóló, három féléves magyar társadalomtörténeti egyetemi kurzus – mindmáig – a hazai társadalomtörténet egyik legszisztematikusabb oktatási programja. Már ezért sem véletlen, hogy az itt megtartott főelőadásokból nőtt ki az 1990-es években az első magyar társadalomtörténeti szintézis, amely mondhatni betetőzte a HIK égisze alatt már egy ideje folyó hazai társadalomtörténeti kutatásokat.⁴⁶ Ezt a munkát gyorsan követte a 20. század második feléről szóló társadalomtörténeti szintézis.⁴⁷ S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a társadalomtörténeti historiográfiai és módszertani kézikönyv szakmai háttérét (a szerzőgárdáját) szintén a HIK adta, valamint azt, hogy a HIK-tag, és a cikk megjelenése idején alelnök Tomka Béla időközben megírta a 20. századi európai társadalomtörténeti szintézist,⁴⁸ akkor nyugodtan kijelenthetjük: röpké másfél évtized alatt megvalósult a HIK egyik legfontosabb eredeti célkitűzése, a társadalomtörténeti mesterelbeszélés megalkotása.

A Kör fő tevékenységi területe – az idő előrehaladtával – egyre inkább az évente sorra kerülő országos konferenciák rendezésére korlátozódott, és arra, hogy kötetben kiadja e tanácskozások anyagát. Szinte minden évben volt rendezvény, 2015-ig összesen huszonnyolc konferenciát szervezett a HIK. A vidéki

⁴³ „Társadalomtörténeti programtervezet...” 1990.

⁴⁴ Faragó 1990.

⁴⁵ Ennek a történetéhez lásd Kövér 2012.

⁴⁶ Gyáni–Kövért 1998. A munka hat kiadást ért meg, és utóbb angolul is napvilágot látott az Egyesült Államokban.

⁴⁷ Valuch 2001. A munka folytatása: Valuch 2015.

⁴⁸ Bódy–Ö. Kovács (szerk.) 2006 [2003]; Tomka 2009. Az utóbbi egy neves angol könyvkiadónál angolul is megjelent (Tomka 2013).

városokban megtartott, zömmel levéltárak vagy más közgyűjtemények által rendezett tanácskozások tematikus jellegű összejövetelek, melyek mindig szerteágazó témákat fognak át, követve a társadalom- és mentalitástörténet éppen aktuális toposzait, és figyelve az előtérben álló tudományos problémákra is. A konferenciák anyagából 19 vaskos kötet látott eddig napvilágot a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozatcím alatt. Erről és a Kör aktuális tevékenységéről az egyesület honlapja ad tájékoztatást (*hajnalkor.hu*).

A kezdetben Bácskai Vera, majd rövid ideig Tóth Zoltán, később pedig Kövér György, Gyáni Gábor és jelenleg Valuch Tibor által elnökölt HIK egyesületi tagjainak a száma kezdetben 175 fő volt, és manapság is hasonló létszámmal működik (lásd: <http://hajnalkor.hu> – Tagnévsor). A tanácskozásokon kezdetben 45-50 előadó adott elő, újabban 60-80 előadás is elhangzik. Ez olykor már szét is feszíti a meghitt és bensőséges, a vitáknak bő teret adó eszmecsere kereteit.

MI MA A TÁRSADALOMTÖRTÉNET?

Áttekintésünk nem lenne teljes a tartalmi, a tudományos szemléletet érintő kérdések felvetése nélkül. A hetvenes és nyolcvanas évek nemzetközi és hazai tudományosságát uraló beállítottsággal összhangban eleinte a társadalomtudományos (a struktúraorientált) társadalomtörténeti tematika, metodika és megközelítés dominált a Kört alkotó történészek tudományos munkásságában, és ez nyert leginkább kifejezést a HIK tanácskozásain is. Ez gyakran összekapcsolódott azzal a pozitivista ethosszal, amely a forrásközpontú társadalomtörténet-írás programjának látszott megfelelni. Idővel egyre több teret kaptak a lágyabb megközelítésmódok, ami a történeti antropológiának, a mikrotörténetnek és általában a kulturális paradigmának a társadalomtörténet-írásán belüli növekvő súlyát tükrözte vissza. A szemléletváltás olykor és egyesekben válsághangulatot váltott ki,⁴⁹ mások ellenben az új tájékozódás, a frissebb szellemi orientáció jelét vélték benne fölfedezni. Az utóbbira jó példa Kövér György, aki így felelt a „Hogyan reagált a Hajnal István Kör élcsapata a társadalomtörténet legújabb fejleményeire?” kérdésre:

„A társadalomtudományos irányzat oldalvizen haladó Hajnal István Kör-ös avantgard maga is némi fáziskéséssel vette tudomásul a választott bárka réseit, repedéseit. [...] A maga idejében a Kör újszerűségét jelentő sokrétűség csorbulását, s a működési zavar jelét látom abban, hogy az eredeti intenciók szerint a *repciónak és adaptációnak* szisztematikusan és naprakésznek kellene lennie, és szemlátomást mégsem az. [...] Különösen szembetűnő, hogy a [...] nyelvi, nyelvészeti fordulatként aposztrofált áramlat szinte teljesen reflektálatlan maradt általunk.”⁵⁰

⁴⁹ Benda 1997: 38–39.

⁵⁰ Kövér 1997: 51–52. (Kiemelés az eredetiben.)

A 2000-es években aztán megszólalt ez a korábban még olyannyira hiányolt önreflexió is. Ekkor látta elérkezettnek az időt Kövér György arra, hogy kijelentse: a társadalomtörténet kezdi elveszíteni hagyományos és jól megszokott tárgyát, a társadalmi csoportot, és ezzel együtt néminemű bizonytalanság is eluralkodott a diszciplína művelőin azt illetően, hogy lehetséges-e egyáltalán a múlt objektív megismerése. „Az eltűnt főszereplő” helyét lassanként elfoglalja az individuum, a pőre történelmi tények helyébe pedig a történelmi tapasztalat kutatása kerül, egyszóval: az egyéni identitás (a szubjektum, a szubjektivitás) az, ami a társadalomtörténezek döntő kutatási problémájává kezd újabban válni. Ez persze sokak megrökönyödését is nyomban kiváltja.⁵¹

A magam részéről a kérdés kapcsán azt hangsúlyozom, hogy a történetírás mint a múltat utólag jelentéssel felruházó interpretatív szellemi tevékenység, nem feltétlenül önálló diszciplína ma már, ráadásul nem is csak szűken nemzeti, sokkal inkább transznacionális léptékben igyekszik feltárni és elbeszélni a múlt historikumát.⁵² Tóth Zoltán posztumusz megjelent, a társadalomstatisztikai fogalmak történetiségéről szóló munkájában pedig amellet kardoskodik, hogy nincs, nem lehetséges „objektív” megismerés akár csak a mérés, a kvantifikáció szakszerű használata esetén sem.⁵³

Ide, erre a pontra érkezve a társadalomtörténész nem érzi már oly távolinak örök ellenlábasa, a politikátörténész szellemi horizontját sem. A külön e téma megvitatásának szentelt 2008. évi HIK-konferencia plenáris előadóinak egybehangzó véleménye szerint „a lehetőségek itthon is adottak a politikátörténet és a társadalomtörténet közelítésére, ám erre eddig csak kevéssé került sor”.⁵⁴ Kövér György már előadásának a címével is ezt a meggyőződését kívánta érvényre juttatni: *A politikátörténet „visszavétele”*.⁵⁵ A politikátörténeti narratíva képviselőiben a konferencián megszólaló Sipos Balázs szintén arra mutatott rá, hogy teljesen értelmetlen mereven szembeállítani egymással a társadalom és a politika fogalmát, tekintve, hogy „a társadalom és a politika nem ugyanaz »volt«, nem ugyanazt jelentette az elmúlt évszázadokban”.⁵⁶ Állam és társadalom elkülönülése – fejtegette Sipos – olyan tisztán történeti fejlemény, amely időnként meg is változhat, sőt alkalmasint még meg is szűnhet. Napjaink gyorsan változó körülményei között éppen egy ilyen átalakulásnak lehetünk a tanúi.

Itt tartunk ebben a pillanatban a Hajnal Kör történészeinek a szellemi tájékozódását tekintve, miközben a tudományos élet szervezeti verkleije megállás nélkül forog tovább. Az a társadalomtörténet, melynek ígézetében egy vagy másfél generáció valamikor az 1960-as és 1980-as évtizedek során megmozdult, ma új definícióra szorul. Nem lehet ma még pontosan tudni, hogy mit vallanak majd

⁵¹ Kövér 2006.

⁵² Gyáni 2006, 2015.

⁵³ Tóth 2015.

⁵⁴ Cieger 2009: 141.

⁵⁵ Kövér 2009: 147.

⁵⁶ Sipos 2009: 166.

magukénak a HIK mozgalmát alkotó újabb történész nemzedékek az „alapító atyák” hajdani elveiből és gyakorlatából. Egy dolog azonban biztosnak tűnik: a Hajnal István Kör által képviselt tudományos gyakorlat ténylegesen megújította az utóbbi évtizedek magyarországi történetírását.⁵⁷

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „A »Hajnal István Kör« 1988 március 22-én megválasztott Választmánya” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 3–11.
- „A Hajnal István Kör részvétele a koncepciók perék felülvizsgálata körüli vitákban” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 21–22.
- „A Minisztertanács 118/1989. (XI. 22.) MT rendelete a közgyűjteményekben folytatható kutatások egyes kérdéseiről” 1989: *Magyar Közlöny* 85. 1401.
- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Á. Varga László (szerk.) 1987: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Á. Varga László 1988: Tervezet a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának programjára. *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 11–13.
- Bácskai, Vera (Hg.) 1986: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. I–II*. Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest.
- Bácskai Vera et al. 1988: „Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának létrehozására.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 9–10.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.
- Benda Gyula 1997: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 33–42.
- Berger, Stefan 1996: The rise and fall of 'critical' historiography? Some reflections on the historiographical agenda of the left in Britain, France and Germany at the end of the twentieth century. *European Review of History – Revue Européenne d'Histoire* (3.) 2. 213–232.
- „Beszámoló a Hajnal István Kör 1988. évi működéséről” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 4–9.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2006 [2003]: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest.
- „Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 74–75.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.

⁵⁷ Ezt a megállapítást az újabb historiográfiai áttekintések szerzői is többé-kevésbé mind nyugtázzák: Trencsényi–Apor 2007: 12–19; Romsics 2011: 484–485; Erős 2015: 399–400, 404, 427.

- Cieger András 2009: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas* (24.) 3. 138–146.
- Czoch Gábor 2015: Az *Annales* történetírásának magyarországi recepciója. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-Vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Atelier–Korall, Budapest, 115–143.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.
- Eley, Geoff 2007: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* (19.) 4. 22–53; 5. 36–58.
- Faragó Tamás 1990: Tervezet a Miskolci Bölcsész Egyetemen folyó történelem oktatására. *Társadalomtörténeti Hírlevél* (3.) 3–4. 83–95.
- Gyáni Gábor 1989a: Hajnal István Kör. In: Bányai Gábor – Bercsi János (szerk.): *Lel-tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa II*. Tudósítások, Budapest, 67–68.
- Gyáni Gábor 1989b: Láthatási jog. *HVG* (11.) 19. (520.) 1989. május 13. 4–6.
- Gyáni Gábor 1990: A levéltárak és a kutatás szabadsága. *Hiány* 1990. március 13. 3–5.
- Gyáni Gábor 1997: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 55–67.
- Gyáni Gábor 2006: A történetírás újragondolása. *Történelmi Szemle* (48.) 3–4. 261–273.
- Gyáni Gábor 2008: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ* (34.) 8. 29–34.
- Gyáni Gábor 2009: Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás műve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 539–551.
- Gyáni Gábor 2015: A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A történész műhelye*. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 69–82.
- Gyáni Gábor – Klaniczay Gábor 1988: „A Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója. Programtervezet.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 8–9.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Hanák Péter (összeáll., bev.) 1992: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA TTI, Budapest.
- „Helyreigazítás” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 2.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Huszár Tibor – Kovács I. Gábor 2001: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel (1993. november). *Korall* (2.) 3–4. 5–19.
- „Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója vezetőségére” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 14.
- Klaniczay Gábor 1988a: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 5.

- Klanciczay Gábor 1988b: „Miért egy új társaság?” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 1–2.
- Kövéér 1987: A konferencia megnyitása. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 15–16.
- Kövéér György 1997: Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” – tíz év múltán. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 43–54.
- Kövéér György 2006: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle* (48.) 3–4. 235–260.
- Kövéér György 2009: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas* (24.) 3. 147–155.
- Kövéér György 2012: Volt egyszer egy társadalomtörténet... *BUKSZ* (24.) 3–4. 213–219.
- „Kutatói műhelyek, kutatási és képzési programok” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 42–68.
- Macfarlane, Alan 1993: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Pajkossy Gábor 1988: „A MTT Igazgatóválasztmánya által kiküldött bizottság összefoglaló véleménye a Társadalomtörténeti Szekció ügyében.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 10–11.
- Ránki György 1977: Jegyzetek a társadalomtörténetről. *Századok* (111.) 4. 775–799.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Korall, Budapest.
- Sewell, Jr., William H. 2005: The political unconscious of social, and cultural history, or, confessions of a former quantitative historian. In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. University of Chicago Press, Chicago, 22–80.
- Sipos Balázs 2009: Van-e a politikának társadalomtörténete? A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya. *Aetas* (24.) 3. 156–166.
- Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Korall, Budapest.
- Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989. (2.) 2.
- Társadalomtörténeti Hírlevél* 1990. (3.) 3–4.
- „Társadalomtörténeti programtervezet. Készítette a Hajnal István Kör az ELTE Bölcsészettudományi Kara számára.” 1990: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (3.) 3–4. 64–74.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- Tomka Béla 2013: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. Routledge, London.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Balassi, Budapest.
- Trencsényi, Balázs – Apor, Péter 2007: Fine-tuning the poliphonic past: Hungarian historical writing in the 1990s. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter

- (eds): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. CEU Press, Budapest–New York, 1–99.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- Valuch Tibor 2015: *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest.
- Veres Éva 1980: Számítógépes agrártörténeti archívum. (Kutatási jelentés.) In: Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980*. Budapest, 413–435.
- Vörös Károly – Orbán Sándor – Sándor Pál 1976: Az új- és legújabb kori társadalomtörténeti kutatásokhoz. (Tervezet.) *Történelmi Szemle* (19.) 4. 582–607.

Vázlat Európa elfüggönyözött régiójáról

Anne Applebaum: Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956.

(Fordította Szabó Hedvig.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014. 610 oldal.

Anne Applebaum (1965) amerikai–lengyel újságíró, történész eddigi legnagyobb szakmai sikerét a 2003-as *Gulag* című könyvével aratta, amiért Pulitzer-díjat kapott. Legújabb munkája, a *Vasfüggöny* Amerikában 2012-ben jelent meg először. Az alcím jelzi, hogy a könyv témája egy kulturális és politikai régió átalakítása. A szerző bevezetőjében, melyben az 1913-ban alapított *Liga Kobiet* (Lengyel Nőszövetség) történetét írja meg, ügyesen érzékelteti kötetének narratíváját. A II. világháború romjai mögül előbújó önkéntesek hihetetlen munkabírással segítették a rászorulókat egészen 1950-ig, amíg a kommunista párt női részlegévé nem alacsonyították a szervezetet. Applebaum e pár bekezdéssel markánsan láttatja tanulmányának módszerét, a különböző országok „társadalmi szerveinek” szovjetizálását, ezek összehasonlítását, s az átalakulás folyamatát, amelyben a „tervszerűséget” keresi. Szerinte ugyanis a balti államok szovjet bekebelezésekor már létezett egy olyan terv, amelyet 1945 után Kelet-Európában alkalmaztak a „felszabadítók”. Az alábbi recenzióban azt vizsgáljuk, vajon sikerült-e a szerzőnek bemutatnia a „civil társadalom megtörését” (30–31).

Kötetének mondanivalóját a *totalitarizmus* fogalmából vezeti le Applebaum. Carl J. Friedrichet, Zbigniew Brzezinskit és Hannah Arendtet idézi, akik szerint a totális állam a modernizmus terméke; ismérve a mindent átható ideológia, az egypártrendszer, a terror eszközeit használó rendőrség, a tervgazdaság és a tájékoztatás monopóliuma. Ám Applebaum szerint ez nem értelmezhető pusztán totális kontrollként, sem pedig a liberális demokráciával való szembeállításként, hanem azt egy folyamat eredményeként kell felfogni. Ennek a folyamatnak specifikus kelet-európai fajtája van, amely 1944/45 és 1948 között született. A *Vasfüggöny* fejezetei e fogalmi köröket, „állomásokat”, tematikus módon igyekeznek követni, de mint látni fogjuk, bizonyításaik kevésbé sikeresek.

A könyv a *Csalóka napfény* és *A klasszikus sztálinizmus* című részből áll, amelyek összesen tizennyolc fejezetet tartalmaznak; ezeket keretezi a *Bevezetés* és az *Epilógus*. A szerző a II. világháború utáni kelet-európai rendszerváltások (*presztálinista*) korszakát veszi górcső alá, de jobbra csak a Kelet-Németország (1949-től NDK)–Lengyelország–Magyarország tengelyben gondolkodik.¹ Szerinte ezek az országok egykor nagyhatalomak voltak, melyek ekkorra elvesztették e státuszukat. A szerzői koncepció itt megbicsaklik, hiszen e három ország „nagyhatalmi” nemzeti múltja kérdéses és vitatott. Kelet-Németország és Magyarország nem önállóan, hanem egy nagyobb politikai egységben képzett gazdasági

¹ A „presztálinizmus” fogalmát nem használja a szerző, azt Gyarmati Györgytől vettük át. Gyarmati György 2011: *Rákosi-korszak – A rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 25.

erőteret, Lengyelország nagy hatalmi státusza pedig a nemzeti emlékezet mitológikus késő középkori érájába nyúlik vissza. Ráadásul Applebaum szerint az idézett országoknak „eleve sem volt sok közük egymáshoz” (21) a háború előtt, amely kijelentés megdöbbentőnek hat. A kötet így is lengyelközpontú (Applebaum is itt él), s közelebbi segítőtársainak hazája a másik két ország. Vélhetően ez indokolta a keretek meghatározását, nem pedig egy letisztult módszertan. Bár a szöveg mögött hatévnyi levéltári munka áll, nagyrészt mégis feldolgozásokból és interjúkból vett idézetek segítik a reprezentációs visszacsatolást.

A szerző narratíváján a publicisztikai stílus, vizsgálati tárgyán és kötetének felépítésén a történelmi attitűd érződik. A könyv fejezetei azonos séma szerint épülnek fel: az adott témát egy mottó nyitja, majd nagy vonalakban – sokszor hatásvadász elemekkel tarkítva – megismerhetjük belőlük az „átalakulás” sajátosságait, a különböző országok történeteit egymáshoz rendezve. Három fogalomból indítja a szerző a művét: az első a *Truman-doktrína* (természetesen a jaltai területi megegyezésekkel együtt), amely értelmében a szabad népeket támogatni fogja Amerika, ha fegyveres erővel ellenszegülnek az elnyomásnak.² A második a *Kelet-Európa-tematika* (Balkán és Baltikum nélkül), amely szerinte gazdag és eltérő kultúrák világa.³ A harmadikban pedig a *sztálinizmus történelmi előzményeit* veszi sorra. Nem beszél azonban a *Zsdanov-elvről*, s a kelet-európai régió képlékeny fejlődéséről sem.⁴ A sztálini érába (1928–1953) egy 1944/45-ös korszakéket üt, ahonnan az már „nemzeti” jellegűvé is válik (20–21). Véleménye szerint a régióban azért nem született meg a demokrácia, mert a szovjet rendszer elemei már a Vörös Hadsereg benyomulásakor jelen voltak (23).

Applebaum történelmi rincintet vázol az átmenetre: 1. az ország Vörös Hadsereg általi katonai megszállása; 2. az NKVD átveszi a hatalmat, s ekkortól regisztrálják, illetve megfigyelik a politikai ellenfeleket; 3. a tömegtájékoztatás feltöltése kommunistákkal; 4. a civil társadalom üldözése; 5. etnikai tisztogatások.⁵

² A tágabb diplomáciatörténettel nem foglalkozik Applebaum, pedig a világháború utolsó időszakában lezajlott nagy hatalmi konferenciák (Teherán, Jalta) nem csak a kelet-európai tömb sorsát döntötték el. Lásd például Fischer Ferenc 2005: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Pécs, 11–89.

³ Ebben Applebaumnak igaza van, de a tematika fogalmi szintjei legalább annyira képlékenyek és változóak, mint kulturálisan sokszínűek. Annak ellenére, hogy ez már a középkorban is változó fogalomnak számított, a szerző megspórolja megfogalmazását. Erről a kérdéstről lásd: Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat – Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 9–19.

⁴ A szerző Mark Kramer előadását és tanulmányát idézi, akinek „zseniális” Kelet-Európa meghatározása „nyolc olyan európai országot fed, amelyek szovjet uralom alatt álltak a negyvenes évektől a nyolcvanas évekig” (525). Applebaum nem használja a történelmi régió fogalmát. Vö. Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest.

⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy az „átmenet” epizódjai nem egymást követően, hanem egymással párhuzamosan folytak, így egyes esetekben a magukat demokratikusnak nevező pártok is kivették a részüket, például az etnikai tisztogatásból. Az átmenet egyik összefoglalása: Németh István (szerk.) 2005: *A 20. század egyetemes története*. I. kötet. Budapest, 226–242.

E séma a klasszikus totalitarizmus narratíváján alapszik,⁶ ráadásul a traumatikus narratívák szemszögéből; a választott országok különbözősége már itt elsikkad, hiszen a mű csak e forgatókönyv megvalósításának történetével foglalkozik. Sem a diktatúra antropológiai jellege, sem végrehajtóinak ideológiamentes elemzése nem érdekli.⁷ Jószerivel csak a modern, diabolikus hatalmat láttatja olvasójával. Ez már akkor tetten érhető, amikor nem kapunk jellemzést sem a magyar, sem a lengyel – háború előtti – társadalmi berendezkedésről: nem tudjuk meg, vajon Pilsudski (1918–1935) vagy Horthy (1920–1944) autokratikus rendszere gyakorlati elemeiben hasonlított-e a totális állam egyes elképzeléseire.⁸

A könyv történelmének „nulladik órája” 1945. Már a németek is gazdasági gyarmatként tekintettek Kelet-Európára, főleg a zsidó vagyon megszerzése miatt⁹ (44), de nemcsak a kommunizmus és a nácizmus összecsapási területe volt ez, hanem az USA és a Szovjetunió kollíziós mezője (berlini légi híd, Ausztria „elengedése” stb.) is. A *Vasfüggöny* által feldolgozott korszakot „klasszikus hidegháborúnak” (1947–1953) nevezik a történészek.¹⁰ A tágabb kontextus azonban teljesen hidegen hagyja a szerzőt, és ez súlyos hiba, hiszen hiányzik Európa 1945 utáni geostratégiai jelentőségének bemutatása.¹¹ Ha meg is említi a fő konfliktusokat, nem elemzi az összefüggésüket. *A győztesek* című (3.) fejezet mérlegre teszi a „felszabadulás” és a „megszállás” értelmezését. Egyértelműen nem foglal állást Applebaum, inkább azt igyekszik felvázolni, milyen mentális állapotban lehettek a Vörös Hadsereg katonái, amikor templomokat romboltak le és nőket becstelentettek meg. Catherine Merridale történészre hivatkozva meggyőzően érvel amellett, hogy a honi elnyomás, a düh és a bosszú tört ki a katonákból, akik egy világméretű forradalom beteljesülését látták a „felszabadításban”, majd itt szembesültek azzal a ténnyel is, hogy az otthoni propaganda ellenére mégsem szegény a „nyugati közép-európai világ”. A Vörös Hadsereg által véghezvitt rekvirálásokat és az erőszakot a háborús társadalom részeként értelmezi, amelyből a civil és a harcoló egységek erkölcsi válságát emeli ki. A szerző sokszor rátapint a lényegre, amikor ennek eredőjét keresi, például a kommunista és a náci sors ütköztetésével. Míg előbbi a „romokon” keresztül, a harc hevében találja meg identitását, addig a másik a kommunizmusellenességben: mindkét identitás azonos pontja az emberi szenvedés iránti közöny. Ez a közöny a régió diktatúrái vizsgálatának

⁶ A totalitarizmus angolszász irodalmának összefoglalása: Bartha Eszter 2001: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, 62–83.

⁷ Lásd például: Gyáni Gábor 2007: A látható és láthatatlan erőszak. *Pannonhalmi Szemle* (15.) 1. 39–48.

⁸ A magyar szakirodalomból csak egy-két átfogó művet ismer Applebaum könyve. Kár, hogy tanácsadói nem ajánlották figyelmébe Bibó István munkáit, lásd például: Bibó István 1946: *A kelet-európai államok nyomorúsága*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html> – utolsó letöltés: 2016. június 26.

⁹ Részletesebben: Davis, Norman 2008: *A varsói felkelés. „A ’44-es varsói csata”*. Budapest, 109–171.

¹⁰ Lásd például: Fischer 2005: 89–225.

¹¹ Fischer 2005: 11–39.

kulcsfogalma lehetne, hiszen a háborús társadalom erőszakstruktúráiból könnyen táplálkozott az a közömbösség, amely a „modern diktatúrák” alapja.¹² De a gondolatmenet sajnos elapad, helyette Applebaum inkább a tömegtől tart az egyének felé, némiképp elkanyarodva a „civil társadalomtól” az új hatalom irányába. A kommunista pártokat és vezetőiket, a *kis Sztálinokat*, Walter Ulbrichtot, Bolesław Bierutot és Rákosi Mátyást jellemzi. Mindhárman moszkoviták voltak, nyugat-európai tapasztalatokkal rendelkeztek, de hazájukban kezdetben kevésbé voltak ismertek. Mozgalmi tagságuk elitista identitással ruházta fel őket. Applebaum szerint (94) ez a tudat meghatározta nemcsak a 30-as évek nyugati, kommunista politikai emigránsait, hanem „kinevelte” a későbbi végrehajtó erőszak-szervezetek főnökeit. Jozef Lobatiuk, Czesław Kistczak, Tömpe András és Péter Gábor karrierje egyaránt tipikus, regénybe illő mozzanatok együttese.

Az erőszak intézményeinek leírása után Applebaum az erőszak kiépülésére, elterjedésére tér rá. Fordított narratívája spekulatív, mert az erőszak természetét egybemossa a háború utáni évtizedben. Kik voltak az első elszenvedői ennek? A tárgyalt országok nemzetiségei (németek, ukránok, magyarok, szlovének) nemcsak hogy eltérő identitással, de eltérő történeti narratívával is rendelkeztek a többségi társadalomban. Kiszolgáltatottságukat a kiépülő diktatúra azonnal kihasználta saját céljaira. Applebaum leírása azonban ehelyütt is hiátust szenved. A Vörös Hadsereg 1944-ben a polgári lakosságot is kényszermunkára hurcolta, s ez nemcsak a civilek elleni erőszak, de az etnikai tisztogatás nyitánya is volt (6. fejezet), hiszen a deportálások 0060-as parancsa elsősorban a németekre vonatkozott.¹³ A hazai szakirodalomban – kiváltképp a német nemzetiségűekkel kapcsolatban – nem elterjedt az *etnikai tisztogatás* definíciója. Szerinte ez Sztálin 30-as évekbeli etnikai tisztogatásaiból eredeztethető. A szerző a *nagy elűzések és nagy menekülések* korszakainak elődjét látja az SS-kényszersorozásokban, amit tévesen 1943-ra datál Magyarországon (150).¹⁴ A kötet a kitelepítések, elhurcolások körében a korábbiaknál nagyobb szeletet markol. A németek sorsát Románia, Csehszlovákia, Lengyelország kontextusában vizsgálja. Tévedése azonban, hogy a nyugati szövetségesek támogatták ezeket az elűzéseket. Ugyan dolgoztak ki terveket, de azokat a kényszermigrációs eszközöket, amelyeket a felsorolt országok alkalmaztak, nem támogatták.¹⁵ „A kiűzések szó szerint megvetették az egy-két év múlva következő terror intézményi alapját” (157) – állapítja meg Apple-

¹² Erről a fajta apátiáról, a szociális jellegű antiszemitizmusról lásd például: Ungváry Krisztián 2013: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest, 603–612.

¹³ 0060-as parancs: A német származású munkaképes személyeknek [...] közmunkára való mozgósításáról. Vö. Bognár Zalán (szerk.) 2009: „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, 13–72.

¹⁴ Vö. Tilkovszky Lóránt 1974: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest.

¹⁵ Lásd például: Seewann, Gerhard 2010: Brit források a potsdami konferencia előtti és utáni kitelepítési folyamatok történetéhez. In: Fischer Ferenc – Hegedűs Katalin – Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai – Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Pécs, 419–432.

baum. Külön kitér a könyv a zsidók és a kommunizmus kapcsolatára, kiemelve, hogy Magyarországon és Csehszlovákiában a háború után is történtek vérvádak (Kunmadaras, Kielc), amelyek szintén az etnikai feszültségek közé sorolhatók. A zsidók – Andrzej Paczkowskira hivatkozik itt – a kommunista titkosrendőrség tagjainak 30%-át tették csak ki. „Ami még fontosabb: a zsidók vezető pozíciókba kerülése a kelet-európai kommunista pártokban sehol sem eredményezett »zsidóbarátnak« nevezhető politikai irányvonalat” (174). Applebaum elemzése az etnikai konfliktusokról némiképp árnyaltabb korábbi fejezeteihez képest, összehasonlítása több érdekes adalékot felszínre hoz, azonban sajnálatos, hogy nem elemzi a háború előtti nemzetiségi konfliktusokat, állapotokat.

A „civil társadalom” lerohanásának tárgyalását *Az ifjúság, A rádió, a Politika* és a *Gazdaság* című fejezetekben folytatja a szerző. Mivel azonban nem elemzi az országokat, nem pontosan érteni, „mit” is szovjetizálnak itt. A cél, hogy a *Homo sovieticus* emberképe felváltsa a katolikust, a jobboldalit, a nácit, a nemzetit. Hogy ez mennyire sikerül, azt a politika szintjén sem tudjuk meg. Aránytalanul kerülnek egymás mellé a különböző szervezetek (a KALOT-tól a lengyel cserkészeken át a népi kollégiumokig), a sajtótermékek (rádióállomások államosítása) és a „vezető” politikusok (Stanisław Mikołajczyk, a lengyel emigráns kormány feje; Nagy Ferenc magyar miniszterelnök; Ernst Benda CSU-vezető) történetei, de nem beszél a szerző ezek háború előtti munkásságáról, a sajtó államosításáról, illetve az országok államiságának helyreállításáról, anomáliáiról, vagy az államiság hiányáról (lásd Kelet-Németország). Hasonlóan elnagyoltak a gazdasági fejtegetések, amelyek a marxizmusból, illetve a magántulajdon megsértéséből indulnak ki. Ez először a nemzetiségiek, főként a németek ellen irányult („Junkerland in Bauerhand”, magyar földreform). Szinte az egész könyvből hiányzik a parasztság mint társadalmi réteg kommunista diktatúrabeli ábrázolása.¹⁶ A vidék embere kilógott a kommunizmus látószögéből; a falusi miliő – legalábbis a 60-as évekig – megbolydult, de mégis „felszámolatlan” társadalomként létezett.¹⁷ A szerző szinte rácsodálkozik arra, hogy a kommunisták jól tudták, gazdasági tragédiát idéztek elő az államosítással, sőt, a magántulajdont hatékonyabbnak is tartották. Ha Applebaum megvizsgálta volna a paraszti társadalom fejlődését 1945 és 1960 között, láthatta volna, hogy ez a következtetés nem is olyan meglepő.¹⁸

A *Vasfüggöny* második részének (11–18. fejezet) tükörszerű az íve: először a kommunista ideálokról olvashatunk, majd azokról a rendszerellenes viselkedésekről, megmozdulásokról, melyek aztán nyílt ellenállást vagy éppen forradalmat

¹⁶ A régió földreformjairól több ismert tanulmánykötet és konferenciaanyag is megjelent. Krauss, Karl Peter (Hg.) 2009: *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen – Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart.

¹⁷ A vidéki társadalommal kapcsolatban lásd például: Schlett András (szerk.) 2012: *Földindulás – Sorsfordulók – Kollektivizálás. Agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest; Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. Budapest; Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.) 2015: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 168.

¹⁸ Vö. Ö. Kovács 2012.

eredményeztek. A szovjetekben a Marshall-segély, a berlini blokád és Tito különutas politikája miatt megerősödött a paranoia, amely fokozta a terrort a társadalom autonóm egységeiben. Applebaum fókuszában az egyházak, a vélt jobboldaliak (például „titoisták”) koncepciói pererei és felszámolásuk áll, ám a szerző itt is megspórolja az alaposságot. Megelégszik pusztán a nagy formátumú egyházi személyek (Mindszenty József, Stefan Wyszyński) és a hírhedt koncepciói perek szereplőinek (Rajk László, Władisław Gomułka) bemutatásával. Hiába a portrék összehasonlítása, ha ennek eredménye elemzés nélküli kronologikus felsorolás, a szorongató terror érzékeltetésének igényével.

A rendszer üldözöttei által megtestesített negatív emberkép után, Applebaum a pozitív szovjet ember arcát festi meg, azt a „civil szovjet társadalmat”, amelyet a sztálinizmus elképzelt. A *Homo Sovieticus* (13. fejezet) jó érzékkel megírt ideológiakritika. A fejezetben a szerző kitér az oktatásra (tankönyvek), azok elméleteire; Trofim Lisenkóra és Anton Makarenkóra, akik szerint az emberi jellem örökölhető, s amely meghatározza a nevelést. A természeti átalakítás, amely fontos eleme lehetett volna egy ilyen összehasonlításnak, azonban kimarad. Érzékletesen festi meg ellenben a szerző a porosz tanítási rendszer megszüntetését, illetve a „leigázás” kudarcát Lengyelországban. A „reformnak” voltak azonban eredményei is: lényegében megszűnt az írástudatlanság, új vidéki, munkás értelmiséget próbáltak kinevelni, nagyobb szerepet kapott a sport. Az újfajta embertípus emblematisz figurája Sztahanov volt. A szerző a *kis Sztahanovokat* is összehasonlítja, megmutatva a mozgalom gazdasági és emberi kudarcait (főként Paul Gregory történész munkája alapján). A versenyszellemet nemcsak az egyéni teljesítményekben lehetett mérni: a békeversenyek és világhíjásági találkozók is ezt voltak hivatottak megteremteni – ám e sok nevelési akció magával hozta a generációs konfliktusokat is.

A *Vasfüggöny* kerüli a vidék társadalmát, de foglalkozik az utópisztikus iparvárosok képeivel (15. fejezet). Applebaum szerint ezek számítottak a „kommunista mennyországnak” (415). A leghíresebbek a lengyel Nowa Huta, a német Eisenhüttenstadt (Stalinstadt) és a magyar Sztálinváros. A kitalált környezet azonban kitalált társadalom volt, valójában e települések barakkvárosokká váltak, s a rossz körülmények miatt a nyomor jellemezte őket. A tervezési kényszer és az anomáliák folyamata itt sem jelenik meg, a szerző továbbá adós marad azzal is, hogy volt-e lehetősége e közösségeknek az önálló szerveződésre.¹⁹

A kötet utolsó három fejezete a különféle ellenzéki ségekről szól. A *Kelletlen kollaboránsok* (16. fejezet) talán a legérdekesebb ezek közül. Olyan marxistákat mutat be, akik a józan ész jegyében, a tudományosság mércéjét követve akarták a rendszert megreformálni, ámde sikertelenül (például Hajdú-Gimes Lilly pszichoanalitikus és Hermann Imre filozófus). Sajnos a szerző ismét csak inkább visszaemlékezésekre hivatkozik, szakirodalomra nem, pedig a „saját agy-

¹⁹ Egy Applebaum által is idézett, Sztálinvárosról szóló munka: Horváth Sándor 2004: *Kapu és határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.

mosás” (Vitányi Iván megjegyzése, 449), az öncenzúra mélyebb elemzést kívánt volna. Szintén tapasztalattörténeti dimenzióban mozog a mind Lengyelországban, mind Magyarországon nagy hagyományokkal rendelkező passzív ellenállás bemutatása (17. fejezet). A falfirkák, viccek, sértegetések, bűzbombák dobálása és nyilvános versikék szavalása jellemzik a lázadó ifjúságot, amelynek nemcsak viselkedése, de zenei ízlése (dzsessz) és öltözködése is lázadó volt. A szerző meggyőzően elemzi a verseket és a vicceket; olyan átfogó érvelés keretében teszi ezt, hogy még a vallási képzetekből is rendszerellenességet mutat ki (Mária-jelenések elterjedése). Applebaum ehelyütt jól adagolja az oral historyt, izgalmasan tárja fel, hogy e magatartás az NDK-ban – a határátkelések, a menekülések révén – miként alakult aktív ellenállássá. Hiába tág azonban a panoráma, Applebaum figyelmét elkerülte az egyik legnagyobb társadalmi lázadás. A labdarúgás, a „magyar foci” szerepe ugyanis kétségtelenül a rendszerrel szembeni feszültség levezetése volt. Kár, hogy ez csak pár szóban jelenik meg a sportra vonatkozó fejezeteknél, pedig kétségtelenül adalékot nyújthatott volna az aktív és a passzív ellenállások világához.

A pattanásig feszült helyzet Sztálin halálával, az „olvasás” korszakával, a hatalom elleni tömegmegmozdulásokkal, forradalmakkal (és eltiprásukkal) csúcsondott ki (18. fejezet). A lengyelországi VIT (1951), a berlini felkelés (1953. július 17.), a poznani sztrájk (1956. június), illetve az 1956-os magyar forradalom tekinthetők azoknak az emblematikus eseményeknek, melyek szétfeszítették a rendszert. Az irányváltás az NDK-ban rögtön, de a többi országban is hamarosan némi liberalizációt hozott. E „forradalmaknak” közös jellegzetessége, hogy az értelmiségtől a munkásságig közös társadalmi akarat eredményei voltak. Nem véletlen, hogy ezek a felkelések a 20. század legnagyobb kollektív teljesítményei voltak,²⁰ melyek váratlanságukkal enyhülést hoztak a régióknak és stabilizálták a hidegháborús status quót.²¹ Sajnálatos, hogy ezek menetét is mindössze két oldalban rendezi le a szerző.

A totális hatalmak egy része 1956 után megengedőbbé vált, de Applebaum nem tér ki arra, hogy a diktatúra ezután ügynökrendszerével a magánszférába is beférkőzve, szinte cinkossá tett több nemzedéket is. Csak arra a vitatható következtetésre jut, miszerint a rendszerből hiányzott a stabilitás (512). Az 1990-es újjászervezés nehéz volt. Azok a posztkommunista államok lettek sikeresek, ahol „civil társadalom” is létezett a diktatúrában – véli a szerző nem kis spekulációval Lengyelországra gondolva. Applebaum a *Liga Kobiet* 1990-es újjáalakulásával zárja könyvét. Sajnos azonban pont az egyik kítüzött céljával, a „civil társadalom” bemutatásával marad adós. Nem tudjuk meg, hogy e szervezkedések miként éltek tovább, volt-e valamilyen nyomuk az 1956–1990 közötti időszakban. Ennek oka, hogy Applebaum alapvetően nem ismerteti azokat a lehetséges dimenziókat, melyekben a vallási, politikai, társadalmi, művészeti önszervező-

²⁰ Gyarmati György szerint az 56-os forradalom a magyar társadalom „kollektív” lázadása volt. Vö. Gyarmati 2011: 407.

²¹ Gyarmati 2011: 411.

dések önállóságot mutattak volna.²² A részletek ismerete fontos és sokkal érzékletesebb adalékot nyújthat, mint az általános elméletek (ahogyan azt a szerző is állítja: 519), de a *Vasfüggöny* inkább a részletekből válogató, csonka műnek tűnik. Nem valósul meg ugyanis az a célja sem, hogy az elfüggönyözött Kelet-Európa „lerohanását” mutassa be, lényegében egy erősen csonka régióelemzésből, vázlatosan vezeti le következtetéseit. Mindezt továbbá a „civil társadalom felszámolásának” mélyfúrásán keresztül kívánta megtenni, de itt szinte csak a lengyel példát ismerteti, s ezáltal sokszor úgy tűnik, mintha minden önállóság eredője lengyel lett volna. Végül a totalitárius elemzéssel is zsákutcába kerül, hiszen Applebaum nem bír kilépni a fekete-fehér keretek közül, nem látja a sztálinizmus *civilizatórikus* jellegét,²³ annak valódi hatásmechanizmusát. A *Vasfüggöny* nem más, mint egy csonka kelet-európai látószöggel rendelkező (lengyel) nemzeti narratíva vértömlesztése, amely folytatja azt a régi történelmi diskurzust (főleg az elnyomás szempontjából), amely szerint a kelet-európai diktatúrák inkább csak a külső elnyomók rendszerei voltak. Éppen ezért furcsa, hogy a szerző azt javasolja, nem érdemes fekete-fehéren látni ezt a világot, hanem a motivációkat kell elemezni. Némileg nagyképűnek tűnik ez a megállapítás egy olyan kötetben, amely hemzseg az összefoglaló művek gyermekbetegségeitől, a motivációk elemzésének hiányától, s amely nem ismeri se a kortárs társadalomtörténet módszereit, se a régióelméleteket. Az ilyesféle hiányok miatt az 520 oldalnyi szöveg súlytalanul, történelmi kontextusok nélkül *lóg a levegőben*.

Ritter György

²² Meggondolandó módszertan erre: Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában*. Budapest.

²³ Bartha 2001: 83.

Csatári Bence: Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája.

Jaffa Kiadó, Budapest, 2015. 384 oldal.

Csatári Bence történész 2008-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán védte meg doktori disszertációját.¹ Jelen kötete annak átdolgozott, zenészek anekdotáival kiegészített változata. A kiadvány gyarapítja a Kádár-korszak könnyűzenei életét ismertető könyvek sorát,² ugyanakkor különbözik tőlük abban, hogy bőséges levéltári apparátust felhasználva részletesebben foglalkozik a kultúrpolitikai háttérrel és egyes zenei-szakmai intézmények tevékenységével. A szerző a hivatalos iratokat interjúkból vett adatokkal fűszerezve információgazdag szöveget hoz létre, melyben elsősorban a rendszer végrehajtó mechanizmusainak kiszámíthatatlanságát, illetve a könnyűzenészek és dalszövegíróik nehéz helyzetét hangsúlyozza.

A kötetben példákat találunk többek között a szakmai intézmények összehangolatlan működésére, a könnyűzenei élet irányítóinak zenei műveletlenségére, a könnyűzenészeket elmarasztaló kifogásokra, előírásokra, intézkedésekre; a zenészeket és a koncertszervezőket egyaránt érintő szűkös anyagi körülmények szülte leleményes ötletekre, a magyar zenészek külföldi megítélésére, valamint hanglezemelt- és dalszöveg-cenzúrára.

A könyv címe egy Illés-dalt³ idéz, amelynek témáját a korszak egyik legfontosabb és egyben abszurd előírása adta, miszerint a szocialista világnézetű fiúknak nem lehet hosszú a hajuk. A címadás is mutatja, hogy a kötet egymástól stílárisan is különböző szövegeket fűz egybe: a popkultúrából vett, ismertsége révén figyelemfelkeltő frázis teszi eladhatóvá a kötet valódi tárgyát, mely a borítón csak alcímként szerepel: a Kádár-rendszer könnyűzenei politikáját.

A kötet borítóján két, szögesdrótok mellett táncoló fiút látunk az egyébként élénkzöld háttér előtt. Ez az összehatás következtetni enged a szabadság korlátozására (ebbe a koncepcióba illeszkedik a borító szabadságot jelképező zöld színe is). Az előzéklapokon látható fényképek pedig már meggyőzően tolmácsolják a kötet egyik üzenetét: a könnyűzenészek és rajongóik a Kádár-korszakban a hatalom folyamatos szorításában éltek. Az előzéklapokon az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó – néhány éve az interneten is terjedő – képek az 1984-es pusztavacsi békefesztiválon történt rendőrségi beavatkozást dokumen-

¹ Csatári Bence 2008: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/csatari/disszert.pdf> – utolsó letöltés: 2016. május 5.

² A legutóbbiak: Fonyódi Péter 2003: *Beatkorszak a pártállamban 1963–1973*. Budapest; Szőnyei Tamás 2005: *Nyilván tartottak*. Budapest; Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János 2005–2006: *A magyarrock története 1–2*. Budapest; Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János 2007: *A Rock Története 1–2*. Budapest.

³ *Az ész a fontos, nem a haj* a *Nebéz az út* című Illés-albumon szerepel (1969, Qualiton).

tálják. Az első fotón egy hosszú hajú férfi próbál kiszabadulni a rendőrök gyűrűjéből. A könyv végén található kép középpontjában egy rendőrségi vízagyú áll, körülötte kupacokban otthagytott ruhák, a jobb oldalon egy félmeztelen, hosszú hajú férfi nézi az elvonuló autót.

A kötet elő- és utószóából, bibliográfiából, rövidítésjegyzékből, névmutatóból és öt nagyobb fejezetből áll; utóbbiak mindegyike egy-egy belpolitikai periódust jelöl a Kádár-korszakon belül. A szerző kreatívan a zenészek számára ismerősen csengő „Hangolás, nyitóakkord” és „Záróakkord” címet adta kötetének elő-, illetve utószavának, ezzel is erősítve a könnyed, zeneközpontú téma látszatát. A *Nyitóakkord* egyik hangsúlyos megállapítása a kultúrpolitikai intézkedések kiszámíthatatlanságából fakadó kiskapukra hívja fel a figyelmet: „A rendszer kijátszhatósága éppen abban mutatkozott meg, hogy egyes könnyűzenei objektumokban nagy szigorúsággal, máshol pedig szinte egyáltalán nem vették figyelembe az elvárásokat” (14). Az előszó feltűnő motívuma, hogy a szerző mitizálja a korszak könnyűzenei életének szereplőit, edzett veteránoknak, túlélőknek mutatva be őket: „Hazai rockberkekben úgy tartják, hogy aki eltöltött akár csak néhány évet is a Kádár-rendszer idején a könnyűzenei életben, azt nyugodtan ledobhatják egy repülőgépről deszantosnak bármelyik dzsungelbe, mert biztosan életben marad” (9). A *Záróakkord* ezt a mítoszt szövi tovább azzal, hogy leírja, sokan inkább más megélhetési forrást kerestek a feszültségek miatt, de ez a könyv azokról szól, akik a konfliktusok ellenére a könnyűzenei élet aktív résztvevői maradtak. „Ők megkeményítették magukat, hozzáedződtek a nemritkán embert próbáló körülményekhez, és keresték a megfelelő pillanatot, hogy amikor kell – képletesen szólva –, odacsaphassanak” (338). Csatári Bence könyvéről ezek alapján elmondható, hogy nem mentes a figyelemfelkeltő meseszövéstől és heroizálástól, de talán épp ez a gesztus az, amivel sikerül szélesebb közönség számára is olvasmányossá tennie az amúgy nagyszámú történeti forrással „megterhelte” szöveget.

A kötet forráshivatkozásokkal bőven ellátott fejezetei a forradalom utáni megtorlás, a kádári konszolidáció, az új gazdasági mechanizmus és az azt követő visszarendeződés, valamint a rendszerváltást megelőző évtized könnyűzenei és politikai történéseit taglalják.

Az első nagyobb egység bevezető fejezetében a szerző kísérletet tesz a korszak kultúrpolitikáját is irányító pártszervek közötti kommunikáció bemutatására a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) Tudományos és Kulturális Osztály (TKO), az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) és Agitációs és Propaganda Bizottság, valamint a Politikai Bizottság (PB) viszonyrendszerét elemezve. Kiemeli, hogy a könnyűzenei élet szervezésének területén az MSZMP vezetése meghatározó szerepet szánt a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek (KISZ), mivel a pártfunkcionáriusok szerint a KISZ képviselői koruknál fogva is jobban ismerték a fiatalok szórakozási szokásait, és az oktatási intézményekben közvetlenül befolyásolhatták lehetőségeiket.

Csatári Bence fontos, egyben a könnyűzene-kutatás történeti aspektusát hangsúlyozó észrevétele, hogy a kultúra fokozott felügyeletének jelentősége már

a megtorlás időszakában is helyet kapott a párt legfelsőbb fórumain. A kulturális élet szabályozása kiemelt feladata volt a szocialista építkezésnek, mivel – ahogyan azt a kötetben többször idézett 1958-as művelődéspolitikai irányelvek is mutatják – a pártvezetés úgy vélte, hogy a szocialista viszonyok megteremtése ezen a területen lehet a leghosszabb folyamat. A kultúra részeként felfogott könnyűzene pedig – mivel az elsősorban nyugati hatásokat követett – a pártvezetés szemében táptalaja volt az ellenzéki megnyilvánulásoknak.

A szerző az első rész fókuszába azt helyezi, hogy minden intézkedés első sorban a pártállami ellenőrzés fokozását szolgálta. Álláspontja szerint a Magyar Rádió könnyűzenei stúdiójának létrehozását is az indokolhatta, hogy bizonyos zenéket ily módon szabályozhattak, és így támogatást kaphattak a „rendszerhűbb” dalok (25). Ahogyan a klubhálózat kiépítése is azért volt célszerű, mivel segítségével a fiatalokat sikerült egy helyre gyűjtve közvetlenül felügyelni, és ezzel a klubhálózat a „huliganizmus” visszaszorításának eszköze lehetett (27, 39). De szemléletében a tánciskolák megnyitása is a nagyobb kontrollnak kedvezett, mivel e táncórákon még a táncosok mozdulatait is a „szocialista erkölcs” irányába lehetett terelni (57).

A szakmai intézmények ismertetése során a kötetben hangsúlyos szerepet kap a zenészek fellépési engedélyeit intéző Országos Rendező Iroda (ORI), a külföldi szereplésekért felelős Nemzetközi Koncertigazgatóság (NKI), a cenzurális intézkedéseket gyakorló Táncdal- és Sanzonbizottság, a felvételekért és sajtópropagandáért is felelős Magyar Rádió és Televízió, valamint a lemezek elkészítését és kiadását intéző Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV) tevékenysége. A szerző ezeket a kultúrpolitikai utasításokat követő szakmai szervezeteket úgy látta, mint egy helyenként hibásan működő gépezet részeit, ahol tájékozatlanságból fakadó hibák bőven akadtak, viszont ezek az intézmények segítséget nyújtottak a kulturális termékek és alkotóik folyamatos ellenőrzésében.

A kötet visszatérő motívuma a könnyű- és komolyzene társadalmi hasznosságának kultúrpolitikai szempontú összevetése. A szerző által idézett hivatalos diskurzusokban az előbbi alárendelték az utóbbinak, sőt, a könnyűzenészeket sok esetben még kriminalizálták is a pártfunkcionáriusok azzal, hogy kapcsolatba hozták őket a „huliganizmus” jelenségével és az együttesek köre szerveződő – a „nyugati eszmei áramlatok” terjesztése miatt társadalmilag veszélyesnek ítélt – „hippi-csoportokkal” is (44, 96). A pártiratok készítői művészi szempontból is elmarasztalták a műfajt a könnyűzenei dalszövegek „alacsony színvonalára”, „sekélyességére” (54) hivatkozva. A szerző külön fejezetet szentel Aczél György „kulturáirányító” szerepének. Kiemeli, hogy Aczél könnyűzenéről alkotott véleménye illeszkedik a fent említett diskurzusba, mivel egyik állásfoglalása szerint a könnyűzene „ízlésrontó”, „a zene megcsúfolása” (54).

A második – az 1963 és 1968 közötti időszakot tárgyaló – részben a hangsúly a könnyűzene megnövekedett médiareprezentációjára helyeződik. Csatári Bence szerint „a rendszer kialakuló stabilitását” jelzi „a könnyűzenei intézmények folyamatos működése, illetve a dzsessz mellett a beat legális megjelenése”

(81). Kiemeli, hogy ebben az időszakban a beatzenekarok száma ugrásszerűen megnövekedett. Ezt a folyamatot inspirálták az 1962-ben indult *Ki mit tud?* vetélkedők és az először 1966-ban megrendezett *Táncdalfesztiválok* is, amelyekben a könnyűzene egyes irányzatai nagyobb publicitást kaptak. Viszont említése szerint a szórakozás külsőségeit még ekkor sem tudták elfogadni a szervezők, a *Táncdalfesztiválon* a helytelen „mozgáskoordináció” miatt leállíthatták a zenekarokat, hogy a döntőben már fegyelmezetten adják elő ugyanazt a számot (81). Mindezek mellett a szerző megjegyzi, hogy az MSZMP KB TKO-iratok tanúsága szerint további „kulturpolitikai harc” folyt a „fellazító” médiatartalmak ellen. A pártszervek többek között bírálták a Szabad Európa Rádió⁴ műsortevékenységét, és egyes jelentéseikben kiemelték Cseke László⁵ rádiós műsorvezető *Délutáni randevú* és *Teenager party* című adásainak „nyugatmajmoló” megnyilvánulásait. A *Magyar Ifjúság* és az *Ifjúsági Magazin* folyóiratok megnövekedett nyugatizene-témájú publikációit ugyancsak kritizálták a pártszervek (86–87).⁶

A kötet következő két egységének kerete az 1968-tól 1980-ig tartó időszak. A szerző a belpolitikai periódus egyik fő momentumaként említi az új gazdasági mechanizmust követő „kormányzati megszorításokat” és a könnyűzenészek ebből is fakadó nehezebb anyagi körülményeit. A zenészek jövedelmét nagymértékben befolyásoló rendelkezésként azt a jövedelemdifferenciálást megcélzó művelődésügyi minisztériumi rendeletet emeli ki, amely a „társadalmilag értékes művészetek” között nem sorolta fel a táncdalszövegírói és tánczene-előadóművészi tevékenységet, és ezért az úgynevezett giccsadó fizetetésével nehezítette a zenei irányzat képviselőinek anyagi helyzetét (150). A szerző több alkalommal is hangsúlyozza, hogy az új gazdasági mechanizmus leállítását követően a pártfunkcionáriusok igyekeztek visszaszorítani a kulturális élet progresszív törekvéseit, és ezzel nagyobb belügyminisztériumi ellenőrzés alá kerültek mind az ifjúsági klubok, mind a könnyűzenei intézmények.

A hetvenes évek közepe kapcsán a hanglemezyártás és -eladás, valamint a reklámtevékenység növekvő tendenciájára hívja fel Csatári a figyelmet. Az üzleti siker jelentőségének növekedését jelzi, hogy a Hanglemezyártó Vállalat a lemez-eladóknek tanfolyamokat és munkaversenyeket is szervezett. Erre az időszakra esik az a hanglemezy piac problémáit jól jellemző „árnyékbokszolás” is, melyben az egyik álláspont szerint – megfogalmazója Erdős Péter, az MHV sajtóosztályának akkori vezetője – a szovjet lemezeket célszerűbb lenne nem behozni az országba, mivel nincs rájuk igény (238). A probléma megértéséhez fontos tudni, hogy az említett lemezeket a Kulturális Minisztérium utasítására az MHV-nak kötelező volt megvenni a Szovjetuniótól. Azonban a hanglemezyár

⁴ A Szabad Európa Rádió, angolul Radio Free Europe, 1949 decemberében alakult meg New Yorkban. 1950 augusztusától már magyar nyelvű adással is jelentkezett. 1951-ben európai központja Münchenbe került át, az évtől kezdve egész napos magyar nyelvű műsort is közvetített.

⁵ Cseke László, eredeti nevén Ekecs Géza (Budapest, 1927), 1946-ban Németországba emigrált, 1951–1992 között a müncheni Szabad Európa Rádió egyes adásait vezette.

⁶ A szerző az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) és az MSZMP KB APO állásfoglalásaira utal.

„menedzserét” ez idő tájt már zavarta ez a kötelezettség, mivel szerinte a vállalatnak nagyobb nyeresége lett volna, ha eltekint a nem túl népszerű szovjet lemezek forgalmazásától. A szerző Erdős Péter ezen állásfoglalásában azt a megváltozott törekvést éri tetten, melyben a „nyereségevülés” már felülírja a „kulturpolitikai elkötelezettséget” (238).

A szerző az *Amikor több magyar popzene volt a keletnémet tévében, mint a magyarban* című, izgalmas és szórakoztató fejezettel zárja a negyedik részt. Összefoglalása szerint a magyar könnyűzene meglepően népszerű volt külföldön, és a zenészek több okból is érdekeltek voltak a külföldi fellépésekben. Hivatkozásai szerint például az NDK televíziójában több műsoridőt kapott a magyar könnyűzene az itthoni lehetőségekhez képest, a szovjet könnyűzene „fejletlensége miatt” (252) nagyobb magyar importra szorult, Lengyelországban pedig a magyar zenészek hamarabb koncertezhettek együtt világsztárokkal, ráadásul szinte mindenhol nagyobb fizetéshez jutottak. Nem véletlen tehát – sugallja –, hogy a magyar zenészek jelentős része az év nagy részét valamelyik szocialista országban töltötte.

A nyolcvanas évek könnyűzenei történéseit magában foglaló utolsó részben többek között olyan intézkedések kerülnek felsorolásra, amelyek a könnyűzenei élet „javuló” politikai megítélését sejtetik. A szerző a változások lehetőségét látja többek között abban, hogy egy 1983. novemberi minisztertanácsi rendelettel megszüntették a „giccsadót” (286), és egy szintén az évi rendeletben sikeresnek mondtak olyan könnyűzenei kezdeményezéseket, mint a Petőfi Csarnok megnyitásának terve⁷, illetve a Rock Színház működése (286). A politikai felügyelet enyhülésének példajaként említi „a cenzúra megosztásának a jelét”, amely abban érhető tetten, hogy az évtized második felében már saját kiadói jogot kaphatott a Magyar Televízió, a Rádió, valamint a Magyar Filmgyártó Vállalat is (284). A kötet ezen egységében mindemellet egy KISZ KB-jelentést idézve szó esik a „magyar punk” háttérében álló „széthulló családokról” (299) és a „diszkóversenyek tánckultúrát fejlesztő hatásáról” (302) is. A szerző az úgynevezett „kis Sportcsarnokban” (Nemzeti Sportcsarnok) 1990 márciusában megrendezett *Rendszerzáró házibuli* és a Hajógyári-szigeten 1991 júniusában tartott *I. Kelet-európai rockfesztivál* felidézésével zárja le az öt fejezetet (337).

Csatári Bence könyve kiemelkedik a Kádár-korszak könnyűzenei életét tárgyaló kötetek közül gazdag történeti forrásjegyzéke okán, a szövegek mondanivalójának a felépítését ellenben több szempontból zavarónak találok. A sok kis eset példatárszerű felsorakoztatása gyakran nem rajzolja ki – akár egy fejezeten belül sem –, hogy a szerző mit állít elbeszélésének a fókuszába, milyen összefüggésben állnak egymással a felsorolt információk, és milyen nagyobb viszonyrendszer adja a háttérüket. Ugyanakkor megnehezíti az értelmezést azzal, hogy hosszabb, leíró jellegű kitérők mellett villanásszerűen mutat be alaposabb elemzés

⁷ A Petőfi Csarnok 1985. április 27-én nyílt meg.

nélkül hagyott történeti forrásokat. Vélhetően ennek is a következménye, hogy a fejezetcímek gyakran nem fedik maradéktalanul a tartalmat.

Például az *NKI: devizahajszja és vizsgaprocedúra* című – mindössze hét oldal terjedelmű – fejezetben a Koncertigazgatóság egyes anyagi érdekeltségeinek egy oldalban való összesűritése után (118), az ORI szervezeti felépítésén és tevékenységének főbb irányvonalain keresztül (119–121) Radics Béla ORI-ban történt megaláztatásain át (121–122) eljutunk a táncdalfesztiválok „reguláihoz”, valamint néhány díjazott énekes és dal felsorolásához (124). Nemcsak hogy a fejezetcím nem indokolt – a címben szereplő szervezet és vonatkozásai háttérbe szorultak a sok információ között –, de a szöveg értő befogadását teljes mértékben megakadályozza a különböző szálacon futó (más és más időbeli, intézményi, tárgyi háttérrel rendelkező) és hatásukban eltérő jelentőségű témák néhány oldalban való összesűritése.

A szerző által feltárt források érdekes kérdéseket vetnek fel a Kádár-kori kultúrpolitika szigorának változásai vonatkozásában. Csatári a rendelkezésre álló iratokat vizsgálva megállapítja, hogy 1963-tól kezdve egyes szakmai intézmények eltérő módon és intenzitással követték a pártutasításokat. Az MHV és az ORI működése kapcsán említi, hogy az adott időszakban ezek az intézmények nem követték pontról pontra a pártszervek utasításait. Állítása szerint: „Már a konszolidáció első szakaszában kezdték képlékenyen kezelni a párt iránymutatásait a gyakorlatban, a pártállami utasításokhoz az ORI vagy az MHV akár némileg eltérő módon is viszonyulhatott, persze csak a kiválasztott zenekarok esetében. Ennek lehetősége bizonyítja, hogy a politikai rendszer végrehajtó mechanizmusának szigorúsága enyhült [...]” (81–82). A végrehajtás gyakorlatának folyamatos változását más alkalommal is hangsúlyozza. A hetvenes évek közepének kultúrpolitikai sajátosságai kapcsán a következőket írja: „A másik ok, ami miatt még ebben az időszakban is szabadabbnak érezhették magukat a könnyűzenészek, a párthatározatok időnkénti rugalmas kezelése volt. Ez ugyan mutatott némi eltérést az intézmények között, de egy vállalaton belül is változhatott, időről időre” (235). Tehát a fentivel egyező megállapítás – amit még fokozott is azzal a megjegyzéssel, hogy az eljárások egy vállalaton belül is többféleképpen alakultak – ismét bizonyítás nélkül maradt, és a szerző a következő mondatban már másik témát keres. Felvetődik a kérdés, hogy ilyen kulcsfontosságú, ráadásul motívumszerűen felbukkanó állítások miért kerülnek be a kötetbe, ha azok bizonyítása hiányzik?

Az együttesek említésének gyakorisága talán egyoldalú képet mutat a korszak közéletében játszott szerepükhöz képest. Az oldalakban mért előfordulások számai: Omega 38, Hobo Blues Band 29, P. Mobil 28, Koncz Zsuzsa 23, Beatrice 22. Ehhez képest a szintén nagy hatású LGT 20, a Hungária 7, Szécsi Pál 7, a Bergendy-zenekar 6, Máté Péter 6, az Illés-együttes pedig mindössze 3 (viszont az együttestagok közül: Bródy János 25, Szörényi Levente 19) oldalon került megemlítésre. Bár a szerző nem jelzi, hogy reprezentatív képet kívánna nyújtani,

az összeállítás véleményem szerint aránytalanságokat mutat az alkotók jelentőségéhez képest.

A kötet szerkesztése is kérdéseket vet fel. A kiadvány értékes eleme a korszak zenei életét szervező egyes szakmai szervek részletesebb bemutatása, ugyanakkor talán előnyösebb lett volna egy-egy hosszabb, különálló részt szentelni minden egyes intézménynek, mivel így valószínűleg jobban rekonstruálhatók lettek volna működési sajátosságaik. Zavarónak találtam, hogy egyes intézmények tevékenysége négy-öt alkalommal is előkerül az időkeret által elhatárolt nagyobb egységekben, miközben az olvasónak már hiányos emlékei vannak arról, hogy például mi jellemezte a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat tevékenységét a száz-kétszáz oldalal korábban leírt időszakban. (A fejezetcímek szerint az MHV tevékenysége mind az öt nagyobb egységben előkerül, az NKI-é kettőben, az ORI-é pedig csupán egyben, bár a szerző több alkalommal hivatkozik rá.) Ehhez kapcsolódik a kronológiai alapú szerkesztés problémája, amely leginkább akkor vetődik fel, amikor az elbeszélésben nem rajzolódnak ki az egyes időszakok történetéből levont következtetések. Ha ez a viszonyítási alap elvész a történelmi periódusok között, akkor nem biztos, hogy célszerű az időrend követése, egy más szempontú összeállítás talán alkalmasabb lett volna az összefüggések megértésére. A működési sajátosságok jobban kirajzolódnának, ha az olvasónak nem csupán az időrend által meghatározott különálló fejezetekből, részekre tagolva mutatna be momentumokat.

Felvetődik továbbá a kérdés, hogy érdemes-e egyáltalán egy kötetben bemutatni alaposabb elemzés nélkül hagyott, ám összetett struktúrával rendelkező – életmóddal, gazdasággal, politikai háttérrel kapcsolatos – történelmi forrásokat azzal a szándékkal, hogy olvasóbarát szöveget hozzunk létre? De ha a szerző motivációja nem a használható tudás átadása, akkor a másik felvetődő kérdés, hogy tudományos szempontból megalapozott következtetéseket lehet-e levonni a különféle megközelítési módszereket kívánó témák egybefűzéséből? Lehetőség nyílik-e újdonságerejű észrevételekre, a köztudatban meggyökeresedett sémák árnyalására problémaközpontú elemzés nélkül?

A szerkesztés és a megállapítások efféle bizonytalanságai egyúttal azonban jól demonstrálják a korszak bürokratikus rendszerének azt az átláthatatlanságát, mely a kötetben többször is említett kommunikációs hibákhoz vezetett. A Kádár-kor könnyűzenei életével foglalkozó történészek előtt álló kérdés, hogy milyen narrációs stílusban és milyen módszerrel szerkesztett forrásbázissal tudnak az olvasók számára megragadható képet adni a közel sem egyoldalú folyamatokról. Ezzel együtt Csatóri Bence részletes (együttesek, előadók, dalszövegírók és politikusok nevét egyaránt tartalmazó) névmutatóval ellátott, és ezért kézikönyvként is használható kötete a témák sokfélesége révén többfajta célkitűzéssel olvasható, legyen az egy-egy alkotó pályájának alaposabb megismerése vagy a gazdasági-politikai körülmények vizsgálata.

Szabó Kata

Malte Rolf: Soviet Mass Festivals, 1917–1991.

(Pitt Series in Russian and East European Studies.) University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2013. 258 oldal.

Malte Rolf 2004-ben, a tübingeni egyetemen írt és kiválósági díjat nyert, szovjet tömegrendezvényekkel és ünnepekkel foglalkozó doktori disszertációja 2006-ban jelent meg németül.¹ 2009-ben lefordították oroszra,² 2013-ban pedig Cynthia Klohr filozófus fordításában angolul is megjelent a University of Pittsburgh Press Oroszországgal és Kelet-Európával foglalkozó sorozatában. E szériában eddig már mintegy hetven, a 20. századi közép- és kelet-európai történelemmel foglalkozó kötet látott napvilágot, a századelő egyes kérdéseitől a posztkommunizmusig vizsgálva a kontinens keleti felét.

Rolf könyvének fő kérdése az, hogyan és miért vált a szovjet ünnep, a „prázdnyik” a pártállam üzeneteinek egyik legfőbb médiumává, hogyan tartotta meg ezt a pozícióját, és egyáltalán mi volt az, amit közvetített? Kötetével egy olyan, a Szovjetunió rendszerének vizsgálata során eddig elhanyagolt területet vizsgál, amely kulcsfontosságú a szovjet szimbolika és a társadalmi berendezkedés megértése szempontjából: az ünnepeknek a szovjet politikában és a társadalomban betöltött szerepére kíváncsi. Peter Kenez 1985-ös kifejezését átvéve,³ Rolf állítása szerint ugyanis

a szovjet hatalom „dramatizált diktatúraként” (*staged dictatorship*) működött, és ennek kiemelten fontos megnyilvánulásai voltak a tömeges ünnepek.

A német történész mellett érvel, hogy a szovjet ünnepek le kívánták nyugtázni a résztvevőket és a megfigyeltöket, láthatóvá és valóságossá tették a hatalmat, közvetítették a politikai célokat, és nevelni igyekeztek a tömegeket. Az ünnepek emellett a Szovjetunió egységét és összetartozását is demonstrálták azáltal, hogy elvileg minden tagköztársaságban egyszerre ünnepeltek azonos formában, a tömegek minél nagyobb arányú részvétele pedig létfontosságú volt a vezetők legitimitációja szempontjából. Rolf emellett kitér arra is, hogy az ünnepek az ország „belső szovjetizációja”, illetve „belső gyarmatosítása” eszközeiként is szolgáltak, Moszkvából kiindulva ugyanis lassan eljutottak mindenhova, szimbolizálták a szovjet hatalmat, és a mikrostruktúrákba behatolva közvetítették az elvárt normákat (146–154). A szovjet ünnep Rolf szerint a korábbi hagyományoktól eltérően nem egyszerűen ünnep, hanem „totális műalkotás”, amely különböző műfajokat ötvözött (64–65); az előkészítésével, a megvalósításával és az ünnepet követő médiamegjelenésekkel pedig szintézist alkotott. Az ünnepek mint totális műalkotások Rolf osztályozása szerint dramaturgiaiilag három részre oszthatók: az ünnep előestéjéig történő felkészülés; maga az ünnep napja reggeltől délutánig a hivatalos

¹ Rolf, Malte 2006: *Das sowjetische Massenfest*. Hamburg.

² Rolf, Malte 2009: *Szovjetszkije masszövije prázdnjiki*. Moszkva.

³ Kenez, Peter 1985: *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge–New York.

rendezvényekkel; végül az ünnep estéje, többnapos ünnep esetén a másnapja is, amely a kulturális, esetleg sportrendezvényeknek adott helyet. Ez utóbbiak a tömegszórakoztatás jegyében teltek, és élesen elváltak a hivatalos, politikai tartalmú rendezvényektől.

Bár célkitűzése értelmében a könyv az 1917-es forradalomtól egészen a Szovjetunió felbomlásáig vizsgálja a szovjet tömegrendezvények és ünnepek történetét, valójában a hat fejezetéből öt csak az 1917–1941 közötti időszakkal foglalkozik, mely a rendszer megszilárdításának, valamint a szovjet ünnepek kidolgozásának és elterjesztésének az időszaka. Rolf könyvében kitér az 1917 előtti hagyományokra is, összekapcsolja a tovább élő vallási rítusokat és a szovjet ünnepeket, érzékeltetve az egymással versengő világnézetek és ünnepek harcát az ezzel kapcsolatos bolsevik diskurzuson keresztül. A szerző elsősorban azonban nem Moszkvára és a központi döntésekre fókuszál, sőt, az egész Szovjetunió mintaként szolgáló moszkvai eseményeket csupán érintőlegesen tárgyalja, ugyanis az ünnepek működését és elterjesztését a helyi vidéki viszonyok között vizsgálja. Elemzésének fókuszpontjába két földrajzilag és történetileg is eltérő régiót helyezett: egyrészt a komoly történelmi múlttal rendelkező Voronyezst és környékét, másrészt a csak a 19. század végétől fejlődésnek induló Nyugat-Szibériát és Novoszibirszkét. A két régió és város példáján keresztül mutatja be, miként éltek egymás mellett az 1917 előtti világból megmaradt vallásos és népi hagyományok, illetve a helyettük propagált új szovjet ünnepek, milyen kísérletek történtek az új ünnepek be-

vezetésére Moszkvától távol, ezek hogyan valósultak meg a hiánygazdaság idején, valamint azt is vizsgálja, végül milyen, a központilag előírttól eltérő ünnepi formák alakultak ki. Rolf megállapítja, hogy a bolsevikok ugyan le akartak számolni az egyházi ünnepekkel, azok hagyományai azonban makacsul tartották magukat, és nemcsak vidéken, de még a városokban is megmaradtak a keresztény ünnepek rítusai, párhuzamosan a szovjet állami ünnepekkel. Az 1930-as évekre pedig a szovjet évfordulók végül összerosódtak olyan hagyományokkal, melyek eredetileg a vallási ünnepekkel forrtak össze.

Az ünnepeken keresztül Malte Rolf betekintést ad a szovjet társadalom szerkezetébe, az új, szovjet embertípus alakjának jellemzőibe, illetve a hatalom önreprezentációinak változásába is. Mivel a Szovjetunió a szerző értelmezésében „dramatizált diktatúra”, Rolf szerint az ünnepek formája, szerkezete és eseményei tükrözik az ország hatalmi berendezkedését, valamint az egyének is tájékozódási pontot jelentenek, hogy hol a helye a társadalomban – ezt mutatja az ünneplési formák változása is (83). A szerző alapvető különbséget tesz az 1920-as és az 1930-as évek ünnepei között, a kezdetben rendezetlen tömeggyűlésekből mintegy tíz év alatt ugyanis rendezett tömegfelvonulások váltak, amelyeken a politikai vezetők a tömegből kiemelve, egy tribünről szemlélődve tekintettek le az előttük elvonulókra. Rolf megállapítása szerint a tömegtől a rendezvényeken egyre inkább elkülönülő vezetők jól jelzik a társadalomtól is eltávolodó hatalmat. A rendezetten vonuló tömeg pedig a szovjet társadalom eszményét fejezte

ki, amelynek sorrendje és elrendezése is tükrözte a társadalmi hierarchiát: elől a jól teljesítők menetelhetek, kiemelt jelentőséget kaptak a fiatalok és a nők, a paraszti küldöttek pedig legfeljebb a sorok között elosztva jelenhettek meg.

Malte Rolf könyvéhez igen széles körből válogat forrásokat: az ünnepek szervezését, az állami és pártszervek közti kommunikációt dokumentáló levéltári források mellett felhasználja az ünnepekkel kapcsolatos korabeli szakmai diskurzus anyagait, egykorú naplóból próbálja visszafejteni az ünnepek recepcióját, vizuális forrásokkal, fényképekkel és festményekkel illusztrálja az ünneplési formák változásait, valamint kitér a szovjet városok építészetére és térrendezésére is a „tér szovjetizálása” kapcsán. A tér átalakítását Rolf szintén Voronyezs és Novoszibirszk példáján keresztül szemlélteti, amelyek bár eltérő múlttal rendelkeznek, a szovjet városi tér kialakítása hasonlóképp zajlott mindkettőben. Az átnevezések és új, az ünnepségeknek is helyet adó épületek felépítése mellett szükség volt új városközpontokra is, amelyek nagy üres teret biztosítanak a tömegrendezvényekhez, illetve a szovjet emlékművek felállításához.

A szerző azonban nem áll meg a szovjet propaganda és a hatalmi elvárások tárgyalásánál. Mint láttuk, helyi példákon szemléltetve mutatja be, milyen egymással versengő hagyományok éltek párhuzamosan egymás mellett a Szovjetunióban az 1920–1930-as években, de naplókra és különféle jelentésekre támaszkodva megpróbálja a szovjet ünnepekkel és az ünnepléssel kapcsolatos viselkedési mintázatokat

is elkülöníteni. Megkülönbözteti az ünneplésből kizártakat (a nép ellenségei, fogvatartottak, koldusok, hajléktalanok, prostituáltak), az ünneplést visszautasítókat (akik inkább a vallási ünnepeket tartották, ezekre viszont nem mentek el), az aktivistákat (akik mikroszinten szervezték az ünnepet és kiálltak mellette), az ünnepből hasznot húzókat (éltanulók, élmunkások, sztahanovisták, akik jutalmat kaptak ünnepnapokon), az ünnepeket elfogadókat és az alkalmazkodókat (akik saját céljaikra próbáltak forrást találni az ünnepeket kihasználva), valamint a falusiakat (akiket szinte alig érintettek az új ünnepek és továbbra is a korábbi rend szerint éltek).

Malte Rolf könyvének háromnegyede foglalkozik a szovjet ünnepek fentebb vázolt kialakításával, valamint azok történetének első két évtizedével, a formák változásával. Kötetének rövidebb utolsó két fejezete viszont egyfajta kitekintést ad a szovjet ünnepek világából, földrajzilag és történetileg is tágabb kontextusba helyezve a vizsgálat tárgyát. Az ötödik fejezetben Rolf kapcsolódik a totalitárius diktatúrákról kialakult történeti diskurzushoz, a náci Németország és a fasiszta Olaszország ünneplési mintázatainak felvázolása után ugyanis összeveti ezeket a Szovjetunióról leírtakkal, illetve az Egyesült Államok demokratikus-liberális hagyományával, és arra keresi a választ, hogy volt-e kapcsolat a három 1920–1930-as évekbeli diktatúra között, próbáltak-e egymás ünnepi vagy drámai stílusából meríteni. A történész az összehasonlítás alapján arra jut, hogy míg az olasz fasiszmus és a német nácizmus élénk kapcsolatban volt egymással, ünnepeik

között komoly hasonlóságok mutathatók ki abban, hogy a korábbi hagyományokból miként merítettek, és végül hogyan gyúrtak belőlük eklektikus új szimbolikát, addig a bolsevik ünnepek kizárólagosságra törekedtek, és végül ugyan összemósítottak bizonyos hagyományokkal, de ez nem volt az ideológia része úgy, mint a nemzetiszocialistáknál vagy a fasisztáknál. Rolf megállapítása szerint mindhárom diktatúra alapvetően különbözött az Egyesült Államok ünneplési gyakorlatától abban, hogy központilag szervezett, uniformizált ünnepekkel próbálták legitimálni magukat. A nemzetiszocialista és a fasiszta ünnepek mégis különböztek a szovjet mintától, a hagyományok eltérő kezelése mellett a tömegekről és a háborúról is eltért a véleményük – a nácik és a fasiszták hősihalál-kultusza például egyáltalán nem jelenik meg a szovjeteknél, a tömegpszichózis helyett pedig a szovjet példában inkább a nép neveléséről van szó. A szerző emellett vitatkozik azzal a nézettel is, miszerint a totális diktatúrák „új politikai vallást” kívántak volna bevezetni. Szerinte mindössze arról van szó, hogy új, a náciknál és a fasisztáknál részben vallásos elemekből is épített politikai ünnepekkel próbálták helyettesíteni az egyházi ünnepeket, de korántsem vallási alapokon szerettek volna új világrendet bevezetni.

Malte Rolf munkája a címe ellenére nem tér ki részletesen az ünnepek II. világháború utáni történetére, ezt csupán vázlatosan tárgyalja, rövid kitekintéssel a szovjet ünnepek kelet-európai kiterjesztésére, majd a Szovjetunió felbomlására és az azóta tapasztalható ünneplési tendenciákra. Bár a Sztálin halála utáni időszak ismertetése az

akkori politikai változások ellenére meglehetősen vázlatosnak tekinthető, ennek ellenére Malte Rolf könyvéről bizvást kijelenthető, hogy hiánypótló alapmunka a szocialista ünnepek szovjet megteremtésével és jellemzőivel kapcsolatban. Az ünnepeken keresztül látványosan mutatja be a Szovjetunióban az 1920-as és 1930-as években végbemenő társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokat, amelyek végül a sztálinizmus megszilárdulásához vezettek. A mű érzékletesen szemlélteti, hogyan keresték az új ünneplési formákat a NEP-korszakban, emellett pedig a könyvből világosan látható az is, hogy a propaganda, valamint a drámai megjelenítés milyen szerepet kapott a Szovjetunió hatalmi-politikai berendezkedésében. Külön érdekessége a kötetnek, hogy nem a moszkvai központi ünnepségek, hanem vidéki városi rendezvények alapján írja meg a szovjet ünnepek történetét, ezáltal pedig sajátos nézőpontot ad a vizsgálatnak, ami lehetővé teszi, hogy a központi döntések és ünnepségek helyett az előirányzott tervek megvalósítását és fogadtatását is vizsgálni tudja.

Bár az ünnepekkel kapcsolatos viselkedési minták valószínűleg helytállóak, Rolf maga is elismeri, hogy ezekkel kapcsolatban kevés forrás található, és azt már aligha lehet utólag megállapítani, hogy az 1930-as években valójában hányan ünnepeltek, mit gondoltak, miért mentek el ünnepelni, vagy éppen miért nem. Ennek ellenére a könyvben Rolf kísérletet tesz a szovjet ünnepekkel kapcsolatos társadalmi gyakorlatok felvázolására is, amely különösen problémás kérdés a szovjet rendszer vagy bármely más diktatúra esetében.

Malte Rolf gazdag forrásanyagot feldolgozó munkájában összességében fontos megállapításokat tesz és több oldalról világítja meg az ünnepek történetét, a városi tér átalakításától a társadalmi vonatkozásokon át a korábbi hagyományokhoz való viszonyukig. Forrásait történeti antropológiai szemlélettel közelíti meg, az alkalmazott ösz-

szevetések hihetően szemléltetik a szovjet ünnepek sajátosságait. Könyvével Rolf a szocializmus és a Szovjetunió hivatalos ideológiája és propagandája, az ünnepek, valamint a Szovjetunió története mellett a totális diktatúrák tipológiájához is érdemben szól hozzá.

Fazekas Zsuzsanna

Valuch Tibor: A jelenkori magyar társadalom.

(A mai Magyarország 2.) Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 300 oldal.

A rendszerváltozást követően eltelt negyedszázad legfontosabb társadalmi változásait összegző, egyben összehasonlító és nemzetközi kitekintő vizsgálatokra is ösztönző könyvében¹ Valuch Tibor az ezredforduló Magyarországnak társadalomképét kívánja megrajzolni. A várt és a végül ténylegesen meg-, illetve meg nem valósult társadalmi folyamatok elemzésével a szerző objektív képet nyújt a mai magyar társadalom fejlődési irányait meghatározó erővonalakról. A kötet tizenegy fejezetben tárja fel a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltozás eredményeit, a demográfiai mutatók negatív tendenciáit, részletesen ismerteti és sajátos kategóriákat alkalmazva illusztrálja a hazai társadalmi csoportok helyzetét, valamint a hétköznapi világába is betekintést enged.² A munkát mintegy harminc ábra, valamint közel ugyanennyi táblázat és fotó egészíti ki. A közérthetőség, a világos gondolatmenet és a korábbi periódusokra visszautaló összevetések mellett külön érdeme a kötetnek, hogy az olvasó saját társadalmi pozícióját is azonosítani tudja az „új” társadalomban.

A könyv szerkezete logikus, a szerző korábbi műveiből már ismert gondolatmenetet követ. A történeti előzményeket is vázoló, értelmezési kereteket nyújtó blokkot a népesedési viszonyokat és azok következményeit ismertető, majd a társadalom „térbeliségének” ismérveit, mutatóit, megoszlását és a közigazgatási rendszer összetevőit elemző részek követik. Az etnicitás kérdése ezt követően került külön fejezetbe, amely a trianoni határok nyújtotta kereteken kívül, a Kárpát-medence magyarságában gondolkodva tér ki a szomszédos országokban élő magyar kisebbség megmaradási esélyeire, lehetőségeire. A társadalom horizontális és vertikális vizsgálata, több szempontú strukturálódásának elemzése a kiindulópontnak tekintett és társadalomtörténeti szempontból „átmenetként” definiált rendszerváltozásból kiindulva a szerkezetiség kérdéskörének tárgyalásával folytatódik, az 1980-as évek elejére kialakult klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezetének „újratagolódására” felhívja a figyelmet. Nem marad el a társadalom és a politika kapcsolatának, a vallásosságának vagy a közgondolkodásnak részben értékszociológiai értékelése sem, miközben a mindennapok világa és a szociális ellátórendszer elemzése révén betekintést nyerhetünk többek között a rendszerváltozás fő „vesztéseinek”, a perifériára szorult rétegek életének legfőbb problémáiba is.

A bevezetésnek szánt fogalmi keretek értelmezése a szerző jelen köte-

¹ A mű sok szempontból a szerző 2001-es kötetének a folytatása: Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

² Hasonlóan a szerző egy korábbi munkájához: Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak – Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest.

téből sem hiányzik. Fő problémaként jelentkezik e tekintetben a politika- és a társadalomtudományok berkeiben is folyó vita olyan alapfogalmakról, mint a *rendszerváltozás/rendszer váltás/rendszer változtatás*. A változások *forradalomként, átmenetként*, illetve *reformként* történő megközelítésére a neves brit történész, Timothy Garton Ash által használt „refolúció” kifejezés egyfajta konszenzusként értékelhető. A forradalmi jelentőségű, jelentős reformokat hozó átmenet Valuch immár történeti távlatokban gondolkodó megállapítása szerint „többé-kevésbé stabil és működőképes” demokráciákat eredményezett (32). Elméleti síkon e konszenzus lényege, hogy a sokrétű, egymással gyakran ellentétes elméletek a változások tényét, így a közép-kelet-európai országokban végbement átmenetet elismerik, azok történelmi jelentőségét nem vitatják. A fejezet nem titkolt célja, hogy a történelmi álláspontokat más társadalomtudományos nézetekkel is összevesse, azokból is merítve alkosson komplexebb értelmezést, rendszerelméleti összefoglalást. A szerzőnek mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásokra, társadalomelméletekre való rálátását hatalmas bibliográfiai háttéranyag felhasználása igazolja, amiről a közel húszoldalas záró irodalomjegyzék tanúskodik.

A mai magyar társadalom időben és térben való ábrázolása a kötet elsődleges célja. A bemutatott demográfiai adatok a 2010-es népszámlálást is figyelembe véve térnek ki az élveszületések, illetve a halandóság kérdésére. A szerző nemenkénti bontásban rajzolja meg az ezredforduló előtti és utáni magyarországi korfát, jellemzi az átalakuló csa-

ládformákat és ezek összefüggéseiben a kedvezőtlen népesedési helyzetet. Igazán éles kontraszt azonban térben jelentkezik: a területi egyenlőtlenségek, a szub- és reurbanizáció által ösztönzött belső migráció új és meglehetősen éles különbségeket generáló polarizálódást eredményez a településállományban, miközben a leszakadó régiókban erősödik a vagyoni és etnikai alapú szegregáció. A falusi térségek nagy része 1990 után a strukturális hátrányokat halmozó „vesztes” térségek közé került, ideértve főként sok észak-magyarországi és alföldi települést. Ehhez kapcsolódó kitekintő rész a határokon belüli és kívüli kisebbségek, nemzetiségek helyzetének elemzése, kiemelve a zsidósággal és a roma etnikummal kapcsolatban korábban olyan tabuként kezelt kérdéseket is, mint utóbbi esetében az egyes országrészek aprófalvainál tapasztalt népességcserélődésben, valamint egyes városrészek gettósodásában játszott szerepet.

A hagyományosnak mondható rétegelemzések során Valuch Tibor az elitek (politikai, gazdasági és kulturális), a köztes szinten elhelyezkedő „jómódúak” (nagyvállalatok vezetői, tulajdonosai, vezető tisztségviselők) és a középosztály (középrétegek, közép- és kisvállalkozók, egyes értelmiségiek, magasabb bérkategóriájú szakmunkások) mellett a társadalom alsóbb rétegeit is vizsgálja, így a vidéki szegények és marginalizálódott csoportok helyzetét. Kovách Imre szóhasználatával élve, a „falusi underclass” jelentős hányadát a romák teszik ki, akik egyre kisebb eséllyel próbálkoz(hat)nak munkával jövedelemhez jutni és azt legális módon kiegészíteni. A nem kevés

strukturális hátránnyal küzdő vidéki szociális gettók és a mélyszegénységben élő „falusi underclass” lakóhelyei sokszor önmagukban komoly akadályt jelentenek a kitörési kísérletekben.³ A rétegelemzés történeti előzményei Valuch Tibornak a 20. század második felét bemutató társadalomtörténeti könyvében már felvázolásra kerültek, azonban – összehasonlításképpen – a szerző itt is feleleveníti a Kádár-korszak utolsó harmadának több lényeges sajátosságát közvetlen előzményként: így például a kisvállalkozói réteg kialakulását, illetve a 90-es években elterjedő önfoglalkoztatók csoportjának „kényszer szülte” feltűnését. A munkanélkülivé válás előli menekülést célzó különféle stratégiák szereplői a felértékelődő iskolázottság ellenére sem válhattak volna egy amúgy sem létező erős középosztály részévé, helyette egy jövedelem, státusz, vagyon és foglalkozás tekintetében is erősen differenciált társadalmi közép körvonalazódott. A társadalmi szerkezetváltozás és rétegződés összegzése a könyv egyik legfontosabb része. Az iskolai végzettség és a tudás, a foglalkoztatottság és a gazdasági aktivitás, a jövedelem, valamint a társadalmi mobilitás és rétegződés ugyanakkor meghatározza a könyv további fejezeteiben tárgyalt életkörülményeket, életstílusokat is.

A társadalom vertikális vizsgálata mellett a horizontális megközelítés sem hiányzik. A nemzetiségi viszonyok mellett a szerző tárgyalja a vallás, vallásosság, felekezeti hovatartozás sokszínűségét (2011-ben 286 féle vallás volt jelen

az országban), korcsoportok és nemek szerinti bontásban is. Nem marad el a társadalom és a politika kapcsolatának elemzése sem, melynek – a mai demokráciákra nézve – talán legkese-rőbb konklúziója a kollektív cselekvés felé mutató szándék és az öntudatosság (172), valamint a „valódi polgár” (citoyen) hiánya.⁴ Laki László megfogalmazását idézve, a „roncstársadalom” mindennapjaiban a megélhetésért folytatott küzdelem során az individuális és nem a közösségi értékek kerülnek előtérbe az egyének életében. A közgondolkodás bizalmatlanságból sokszor elutasítja a politika világát, és a nyugat-európai trendektől eltérő, azoknál zártabb, kevésbé befogadó értékrend jellemzi az egyes hazai társadalmi csoportokat. Mindeközben a Kádár-korszak sokakban a mai napig már-már a jóléti társadalom nosztalgikus emlékeként él. A nagy foglalkoztatók gazdasági szerkezetváltás miatti megszűnésével, a technológiai megújulás hiányában piacukat veszített nehézipari üzemek és gyárak leépülésével azonban hamar világgossá vált, hogy nincs biztosíték sem a munkahely megtartására, sem a mélyszegénységből való visszamelkedésre, az ezzel kapcsolatos hamis illúziók kergetése pedig inkább váltott ki érezhető csalódottságot.

A mai magyar társadalom legdrámaibb szegmensei tűnnek fel az utolsó előtti, tizedik fejezetben, amely a szociálpolitika, a devianciák és a szegénység kérdéskörét járja körül. Itt ismét említ

³ Kovách Imre 2013: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, 47–48.

⁴ Kern Tamás – Szabó Andrea 2011: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, 49.

tést kap az individualizálódás folyamatának előtérbe kerülése, amit a szerző a társadalmi szolidaritás és integráció gyengeségével is összefüggésbe hoz. A társadalom peremén élők körében egyre fiatalabb korcsoportokkal találkozhatunk 1990 után, a statisztikai vizsgálatok pedig folyamatosan romló, jellegüket tekintve ugyanakkor változó szegénységi mutatókat publikálnak. A hétköznapi életben tapasztalható perifériára szorulás során az amerikai antropológus, James Ferguson (Stanford University, USA) által megfigyelt – részben Bartha Eszter kelet-európai kutatásaival is alátámasztott –, a nyugati országok „utolérhető fejlődésébe”⁵ vetett bizalom nálunk eltűnni látszik. A Ferguson által leírt jelenség értelmében a modernizációba és fejlődésbe vetett, a gondolkodást és mentalitást egyaránt befolyásoló hit erősebbnek bizonyul a hétköznapiok realitásánál, a valódi, illetve igazából átélt élethelyzeteknél. A magyarországi tapasztalatok ellenben nem ezt mutatják: Valuch oldalakon keresztül részletezi a mai Magyarország valós társadalmi problémáit, így a kedvezőtlen foglalkoztatási helyzetet, a nettó keresetek gyorsuló értékvesztését, az alacsony értékű szociális juttatások rendszerét, a munkaerőpiac szegmentálódását, a helyzetet súlyosbító legutóbbi pénzügyi és gazdasági válság halmozódó negatív hatásait, a nyomor, a hajléktalanná válás és a társadalmi devianciák összetettségét, valamint egymással való összefüggéseit. Mindezt

az EUROSTAT felmérésével támasztja alá, amely 2014-ben a lakosság 33%-át a szegénységi küszöb alatti jövedelmi kategóriába sorolta (213).

A kötet záró fejezete a mindennapok világát, a fogyasztást és a lakáshelyzetet tárgyalja. Az életviteli szokások változását több statisztikai forrást – például a 2005. évi mikrocenzust, továbbá időmérleg-felvételt, táplálkozási vizsgálatokat, étkezésszokás-felméréseket – felhasználva ábrázolja a szerző. A fogyasztásbeli különbségek vizsgálatából kiderül, hogy a két szélsőséges társadalmi kategória, az alulfogyasztó mélyszegény, illetve a magának luxust megengedni képes vagyonos rétegek körüli és közötti társadalmi verseny már a szocialista korban is létezett, de 1990 után sokkal szélesebb szakadékot teremtett.⁶ Meghatározó módon utal erre többek között a státuszjelző fogyasztás erősödése (249), a lakásállomány felszereltsége (262), illetve az infokommunikációs kultúra terjedése (271). A fenti tényezők közvetlen környezetünkben az újonnan kialakult középosztály és más jómódú társadalmi csoportok „önreprezentációs” eszközeivé váltak, miközben szinte áthidalhatatlanul nagy távolságokat teremtettek az alsó és felső rétegek között. Ennek igazolásaképpen kiemelhető, hogy a magyarországi lakáshelyzet terén ugyan a komfortszint fokozatos emelkedése egyfajta társadalmi kiegyenlítődésre utal, a lakáskörülmények azonban – éles kontrasztként – sokkal inkább erősödő po-

⁵ Vö. Bartha Eszter 2015: A rendszerváltástól a struktúraváltásig. *socio.hu* (5.) 3. 253. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_3/bartha.pdf – utolsó letöltés: 2016. március 13.

⁶ Alabán Péter 2014: Így éltünk mi...” Látogat és illúzió a mindennapokban. *socio.hu* (4.) 1. 132. http://socio.hu/uploads/files/2014_1/8alaban.pdf – utolsó letöltés: 2016. március 13.

larizációról (például luxus lakóparkok, illetve szoba-konyhás szükséglakások) tanúskodnak.

A jelenkori magyar társadalom vizsgálata elsősorban szociológiai kérdéseket vet fel. Valuch Tibor szerzői érdeme, hogy nagy összefoglaló munkáit az „alulról” közelítő személetmód jellemzi, hatalmas forrásanyagát regionális és helyi viszonyokat tanulmányoz-

va egészíti ki. Mindezt közérthetően, a szemléltetésnek leginkább megfelelő ábrázolásmód kiválasztásával teszi. A kötetből hiányzik a zárszó, miképp a rendszerváltozással megkezdődött, és számos ponton párhuzamosan fejlődő gazdasági és társadalmi folyamatok sem tekinthetők lezártnak.

Alabán Péter

Jobst Ágnes: A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata, 1955–1989.

Jaffa Kiadó, Budapest, 2015. 344 oldal.

Jobst Ágnes könyvében tíz éve folyó kutatásának első hosszabb terjedelmű összefoglalását közli. A szerző a szocializmus kori magyar állambiztonság nemzetközi kapcsolatai közül a keletnémet Állambiztonsági Minisztériummal (rövid nevén a Stasival) való munkakapcsolatait kutatja 2004 óta. Ebben a témakörben már több előadást tartott és tanulmányokat, forrásokat publikált. A könyv borítóján olvasható ajánlás szerint az olvasók betekintést kaphatnak két szocialista ország állambiztonsági együttműködésébe, ami kevésbé feltárt téma annak ellenére, hogy az utóbbi években számtalan munka jelent meg az állambiztonsági szervek működéséről.

A bevezetőben Jobst kijelenti, munkája azzal a céllal íródott, hogy a levéltárakban őrzött elsődleges források (a két ország közti kapcsolatot fenntartó minisztériumok által kötött együttműködési megállapodások, az állambiztonsági szolgálatok együttműködéséről szóló iratok, a Stasi működését szabályozó parancsok, végrehajtási utasítások, a Stasi-ügynökök archivált személyi anyagai stb.) feldolgozásával bemutassa a két szervezet együttes tevékenységét. A könyvvégi jegyzetek tanúsága szerint közel azonos mennyiségben hivatkozott magyar és keletnémet iratokra. A borítócímlő vizuális megjelenése már előzetesen hangsúlyozza, hogy a szerző a Stasi szerepét fogja a két állambiztonsági szervezet közül mélyrehatóbban bemutatni. Erről a bevezetőben azonban csak utalás olvasható.

Jobst Ágnes már a kötet elején érezteti az olvasóval, hogy a Stasi egy rendkívül összetett és kusza jelenség-halmaznak köszönhette létét, melyet legtalálósabban a bizalmatlanság fogalmával jellemezhetnénk. A keletnémet állam (a továbbiakban: NDK) a szocialista-kommunista országok között is az egyik legbizalmatlanabb volt az állampolgáraival szemben, s azok szintűgy gyanakvóak voltak az állammal szemben. De az NDK ugyanilyen gyanakvással viseltetett a többi szocialista állammal és azok állambiztonsági szervezeteivel szemben is, az ellenséges országokról nem is beszélve. Ezt a bizalmatlanságot érezte minden keletnémet állampolgár az ország határain belül és kívül egyaránt.

Jobst Ágnes több jelenséget is megemlít a könyvben azzal kapcsolatban, hogy az NDK miért éppen a magyar állammal és annak állambiztonsági szervezetével szemben érezte a többi szocialista országhoz képest a legnagyobb bizalmatlanságot. A 60-as években Magyarországon meginduló megengedőbb politikát mindig kritikával illették az NDK vezetői, és szerintük túlzott megengedés jellemezte a magyar állambiztonsági szolgálatot is. Ezt a környezetet kellemesebbnek érezték a keletnémet állampolgárok is, annak ellenére, hogy a szocialista országok közül náluk volt a legmagasabb az életszínvonal. Ezt jelzi, hogy hazánkba irányultak a legnagyobb számban a keletnémetek egyénileg lebonyolított

külföldi utazásai. Ez nehezítette megfigyelésüket, így a két állam igen szoros együttműködésre kényszerült, amihez az NDK vezetése ragaszkodott inkább. A Stasi munkatársai és vezetői folyamatosan panaszkodtak a magyar állambiztonság szerintük nem megfelelő mértékű működésére, s panaszaik az 1980-as években tovább szaporodtak. Az 1989-es események pedig egyenesen politikai sűrűlődásokhoz vezettek a két állam között.

Jobst annyiban „megvédi” a magyar felet, hogy annak politikája, törvényei a keletnémet felfogás szerint valóban megengedőbbek voltak, és a hazai szervek csak akkor léptek fel határozottan a keletnémet állampolgárokkal szemben, ha azok a magyar törvények ellen vétettek. A 80-as évek végére a határátlépésekkel kapcsolatos magyar hozzáállást már nemcsak a keletnémetek, hanem a csehszlovákok is nemtetszéssel fogadták. Az enyhébb védelmi eljárás részének lehet tekinteni a „vasfüggöny” őrzésével kapcsolatos hozzáállást (a 60-as években végrehajtott aknamegsejtést és helyette műszaki, illetve mélysegi zár alkalmazását, majd 1989-ben a műszaki zár teljes lebontását).

A könyv öt fejezetéből kettő – a IV. és az V., amelyek terjedelmileg a könyv közel felét teszik ki – a 80-as évek viszonyaival foglalkozik nemzetközi politikai kontextusban (IV. fejezet), illetve nagy részletességgel ecseteli az 1989-es eseményeket (V. fejezet). Ebben a két fejezetben Jobst részletesen bemutatja, hogy a magyar államvezetés mindvégig elkötelezett volt a szocialista és a nyugati államok közti béke fenntartása iránt, de a 80-as években több döntést magának kellett meg-

hoznia, mert a két német állam között fennálló feszültség nem tette lehetővé többoldalú megállapodások megkötését. Magyarország azonban csak azért tehetette meg az NDK-nak kevésbé tetőző lépéseket, mert azok ellen a Gorbacsov vezette Szovjetunió nem emelt kifogást. Az NDK és a Stasi vezetése ugyan folyamatosan ellenezte Magyarország 1989 nyarán-őszén tett lépéseit, de hatásos ellenlépéseket a keletnémet állampolgárok visszatartására már nem tudtak kidolgozni, illetve végrehajtani. A Stasi 1990-ben megszűnt, jogutódja a magyarországi átalakulások miatt már nem tudta folytatni egykori tevékenységét hazánkban. Kisebbségi hiányosságnak érzem, hogy a szerző utalás szintjén sem foglalkozik azzal, hogy Németország egyesítése után milyen sors várt az egykori Stasi és utódszervezete munkatársaira, valamint azzal, történt-e valamilyen megállapodás az állambiztonsági szolgálatok együttműködéséből származó iratok rendezéséről. Ebben a két fejezetben a magyar állambiztonság már csak passzív szereplő, a 80-as évekbeli és a tárgyalt eseményekhez kapcsolható tevékenységéről szinte nem is esik szó.

Természetesen nem lehet szó nélkül elmenni a könyv korábbi fejezetei mellett sem. Ezekben olvashatunk a két német állam létrejöttéről, valamint az ismertetés elején említett szövetséges bizalmatlanság kialakulásáról (I. fejezet); a Magyar Népköztársaság és az NDK állambiztonsági együttműködésének kezdeti alakulásáról és munkamegosztásáról (II. fejezet); valamint a Stasi tényleges magyarországi tevékenységéről, működéséről az 1960–70-es években (III. fejezet). A II. és a III. fejezetben többet tudha-

tunk meg a magyar fél tevékenységéről. A szerző itt mutatja be, hogy a két szocialista ország állambiztonsági szolgáltatásainak mennyire eltérő céljai voltak saját állampolgáraik, illetve az országot elhagyók megfigyelésében, a róluk való információgyűjtésben. Több példát is olvashatunk arról, milyen elemek bizonyítják a két állambiztonsági szervezet egykori jó munkakapcsolatát – például technikai eszközök cseréje, adatbázisok kölcsönös rendelkezésre bocsátása –, de a nem éppen harmonikus közös munkára is akadnak példák. Így például a keletnémetek nem segítettek a magyar titkosszolgálat munkáját Nyugat-Berlinben, de problémát okoztak azok a túlzott elvárások is, amelyeket a Stasi a Magyarországon nyaraló keletnémetek magyar szervezet általi megfigyelésének, ellenőrzésének ügyében állandóan támasztott, illetve a nem megfelelő teljesítést örökösen sérelmezte. Mindebből kitűnik, hogy a két állambiztonsági szolgálat között sosem volt harmonikus a viszony. Ennek egyik magyarázata lehet a már többször említett keletnémet bizalmatlanság. Ennek okai között szerepeltek Magyarország különböző nemzetközi szervezetekhez (Interpol, Nemzetközi Valutaalap stb.) való csatlakozása mellett a jobb nemzetközi megítélés érdekében alkalmazott humánusabb eljárások is (amelyek hátterében jelentős részben a turizmusból származó bevétel növelése állt). Ezekkel kapcsolatban az NDK vezetése többször is hangoztatta nemtetszését.

Leginkább a könyv leghosszabb, III. fejezetében olvashatunk arról, milyen módszerekkel igyekezett a Stasi megfigyelni a külföldre utazó keletnémeteket, milyen elvárásokat fogalmaztak

meg, milyen feladatok végrehajtását írták elő a megfigyelést, adatgyűjtést végzők számára. Jobst már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a Stasi magyarországi működéséből a Balatonon és környékén zajló megfigyeléseket fogja legrészletesebben bemutatni, ami szintén ebben a fejezetben található.

A könyv VI. egysége a *Függelék*, melynek elején egy igen részletes szervezeti ábrát találunk a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium 1989-es felépítéséről. A következő két részben pedig rövid életrajzi portrékat olvashatunk a Stasi vezetőiről és magyarországi operatív csoportjának tagjairól. Az utóbbiak – egy kivételével – a fedőnevekkel szerepelnek, úgy, ahogy a könyv korábbi fejezeteiben is megismertük őket.

Az olvasók a könyvben a szocialista korszak két emblematis fogalmával kapcsolatban is szerezhetnek olyan értesüléseket, amelyek nem, vagy kevésbé szerepelnek a köztudatban. Az egyik a „vasfüggöny”. Közismert, hogy a szó eredetileg egy színháztechnikai berendezést jelölt, de politikai-nyelvi karrierje közvetlenül a II. világháború után kezdődött, s lett része a mindennapi beszédnek. Jobst a fogalom történetét azonban kiegészíti azzal, hogy a vasfüggöny kifejezés már a 20. század elején jelen volt a katonai nyelvezetben, az I. világháború idején a lövészárkok világában egy főként szögesdrótból álló fizikai akadályt jelöltek vele. A másik emblematis fogalom a disszidálás, illetve párja, a disszidens. Ezt a politikai kifejezést kimondottan azért alkották meg, hogy meg tudják nevezni az országot politikai okokból elhagyókat, de ne kelljen őket emig-

ránsoknak hívni. Az emigráns kifejezést ugyanis kizárólag a szocialista-kommunista eszméket valló, azok miatt hazájukat elhagyni kényszerülő emberekre akarták használni, pontosabban kisajátítani. Talán ez a magyarázat sem volt korábban közismert.

A könyvben található 18 fényképközlés a legtöbb esetben szorosan kapcsolódik ahhoz a szövegrészhez, ahol szerepelnek, bár általában nem nyújtanak többletinformációt. Az egyik ilyen kivétel a 112. oldalon közölt fényképpár egy egykor felbontott levélről, melynek szövegét a könyv főszövegébe helyezve közli a szerző. Találunk továbbá a kötetben 24 táblázatot is. Jobst Ágnes jól választotta meg ezek közlésmódját, ugyanis nem terhelte statisztikai adatokkal a szöveget, ehelyett a megfelelő helyekre illesztette ezeket a könnyen átlátható és megérthető összefoglalókat, belemagyarázás helyett meghagyva az olvasók számára az adatok értelmezésének és továbbgondolásának lehetőségét. Ezeken túl négy grafikont is találunk a könyvben, melyek közül azonban a 2. és 3. megjelenítése nem lett egyértelmű, ezért félreérthető.

A könyv nyelvezete megfelel a tudományos nyelvhasználatnak, ugyanakkor könnyen olvasható. Ettől az olvasmányos szövegtől stílusukban nagyon is elütnek a tárgyalt szervezetek tagjaitól származó dokumentumokból vett idézetek. Ezek érzékeltetik az olvasókkal, hogy az állambiztonsági szervezeteken belül a hétköznapi nyelvhasználattól mennyire eltérő nyelvezetet használtak. A német nyelvű források esetében a fordítás miatt ezt nyilván kevésbé érzékeljük.

Jobst Ágnes már a bevezetőben jelzi, hogy a témáról ez az első hosszabb lélegzetű, tudományos igényű feldolgozás (azt nem említi, hogy csak magyar nyelven, vagy németül sincs hasonló), így már az olvasók a könyv elején felkészülhetnek arra, hogy nem fognak teljességre törekvő munkát a kezükbe kapni, amit a szerző nem is ígér. Jobst Ágnes kötete témáját tartalmasan és figyelemfelkeltően mutatja be. Remélem, hogy a Stasi és a többi szocialista állambiztonsági szolgálat magyarországi működéséről hamarosan további, hasonló színvonalú munkákat kaphatnak majd kézbe az olvasók.

Harmati Róbert

Germuska Pál: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Argumentum Kiadó, Budapest, 2014. 613 oldal.

A jelen ismertetés tárgyát képező kötet a magyarországi hadiipar – 1952-től középgépipar, mely elnevezés valószínűleg Gerő Ernőtől származik, aki ezzel a megnevezéssel próbálta „álcázni” a magyar hadiipart – és a haditechnikai termelés 1945 és 1980 közötti történetének a legújabb kutatási eredményeiken alapuló monografikus feldolgozását tűzte ki céljául. A könyv szerzője Germuska Pál, a kötet megírása idején a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Kutató Osztályának munkatársa, több önálló kötetben, illetve magyar és idegen nyelvű tanulmányban foglalkozott már a szocialista iparosítás és a hadiipar történetének egyes aspektusaival. A több mint félezer oldalas kötet logikus felépítésű: az előszót és a bevezetőt kronologikus sorrendben hat fejezet követi, melyek további alfejezetekre tagolódnak. A munka érdemi részét egy 16 táblázatot tartalmazó függelék zárja.

Az első fejezet az 1945 és 1947 közötti átmeneti évek katonapolitikáját tárgyalja. Ezen időszak egyik legfőbb jellemzője a hadsereg kompromittált, illetve annak minősített katonáitól való megtisztításának az igénye igazolási eljárások és B-listázás útján, illetve Magyarország területének aknamentesítése volt. A szerző röviden ismerteti a Szövetséges Ellenőrző Bizottság katonai osztályának vezetője, A. N. Kondratov vezérőrnagy 1945. október 22-én a magyar kormányának küldött átiratát, mely

a magyar honvédség részére kezdetben mindössze 25 000 főt kitevő létszámot irányzott elő. A fejezet olvasása közben világossá válik, hogy a hadsereg komolyabb mértékű fejlesztésével a kommunista párt csak az 1947. augusztus 31-én megtartott, és többszörösen is elcsalt választások után foglalkozott. Minderre az alapot a párizsi békeszerződés jelentette, hiszen az maximálisan 70 000 főt kitevő haderőt engedélyezett Magyarország számára. A legfőbb gondot az jelentette, hogy egy ekkora létszámú hadsereg felfegyverzése szinte a nulláról több évet és komoly anyagi fedezetet igényelt, ráadásul a háború alatti ipari kapacitásokat is új alapokra kellett helyezni. A korábbi állapotokat szemlélítve a szerző részletes áttekintést nyújt a II. világháborús hadiüzemek termelési mutatóiról és alkalmazotti létszámairól. Kitér továbbá arra is, hogy a háború utolsó hónapjaiban bekövetkezett német gyárleszerelések jóval nagyobb károkat okoztak, mint a szövetségeseknek a hadiüzemek ellen végrehajtott bombatámadásai. Ezt követték az önkényes, majd jóvátételi leszerelések, melyek következtében a hadiipari vállalatok elvesztették a speciális gépparkjuk jelentős részét.

A kötet második fejezete a középgépipar kiépítését ismerteti az 1948–1953 közötti időszakra vonatkozóan. Átfogó képet kaphatunk az 1948-ban megszületett haderő-fejlesztési tervekről (melyeket Pálffy György és

Sólyom László altábornagyok jegyezték), a Honvédelmi Minisztérium szervezeti keretei között életre hívott önálló, hadiiparral foglalkozó részlegről (Iparügyi Minisztérium Iparfejlesztési Igazgatósága, amely a Honvédelmi és az Iparügyi Minisztérium közös irányítása alatt működött), illetve a hadiipar reorganizációjának a tervezetéről. E fejezet olvasása közben rajzolódik ki előttünk a magyar haderő szovjetizálása is, melynek kezdetét Germuska Pál szerint a hadseregben 1950 novemberétől rendszeresített második világháborús szovjet fegyverek jelentették. Ugyanezen évben a hadsereg létszáma már megközelítette a békeszerződés által megjelölt maximumot, bár a fejlesztés ütemének tarthatatlansága már ekkor is nyilvánvaló volt. 1950. szeptember 22-én a hadigazdálkodás feltételeinek megteremtése érdekében Üzemgazdasági Tanács néven külön állami testületet hoztak létre. Ezzel egy időben – egyelőre nem tudni, milyen döntés alapján – a szintén katonai ügyekkel foglalkozó és Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, valamint Farkas Mihály irányítása alatt álló Honvédelmi Bizottság életre hívására is sor került. A „Nyugattal” vívandó háborúra felkészülve a haderőfejlesztést illetően rendszeresen módosuló irányszámokat tűztek ki célul. Ennek eredményeképpen a magyar haderő kiadásai az 1950 és 1953 közötti időszakban óriási összegeket, majd 28 milliárd forintot (a megtermelt nemzeti jövedelem 10%-át) emésztettek fel. E költségek azonban rendkívül felemás eredményeket hoztak: Germuska Pál álláspontja ugyanis az, hogy ezzel egy második világháborús színvonalon felszerelt, „gyorstalpalón” képzett tisz-

tikarral rendelkező tömeghadsereg jött létre. Pedig úgy tűnik, a kommunista vezetés mindent megtett az eredményes hadseregfejlesztés érdekében: felmérték az egykor hadianyaggyártással foglalkozó vállalatokat, majd az ipari fejlesztéseket is beindították. Mivel azonban a régi gyárak felújításával sem voltak képesek a meghatározott igényeket kielégíteni, új üzemek létesítésének tervbe vételére is sor került. Az 1950 nyarától hazánkban tartózkodó szovjet tanácsadók az új üzemek telepítése, illetve a meglévők felújításának megfigyelése mellett komoly hangsúlyt fektettek a legyártott fegyverzet és felszerelés minőségének az ellenőrzésére. Az erőfeszítések ellenére a vállalatok a tervelőirányzatokhoz képest folyamatos lemaradásban voltak, állandósultak a minőségi problémák, továbbá a munkaerő-utánpótlásban is komoly gondok jelentkeztek. A felmerülő bajokat orvosolván a pártvezetés szervezeti átalakítást határozott el: az Iparügyi Minisztériumból 1952-re hét különálló ipari tárcát hoztak létre. Ennek következtében az 1952. évet (az 1951. december 30-i döntést követően) a Középgépipari Minisztérium több mint 60 000 fős katonai létszám mellett 5 milliárd forintba rúgó tervelőirányzattal kezdte. Annak ellenére, hogy a változtatás nyomán a korábbi évekhez viszonyítva javult a termelés volumene, továbbra is komoly lemaradások mutatkoztak a tervelőirányzatokhoz képest.

A harmadik fejezet a Sztálin halála utáni magyarországi hadiipart és a hadsereg fejlesztését tárgyalja 1958-ig. Elősként a Nagy Imre által fémjelzett új szakasról olvashatunk, melynek során a korábbi évekhez képest a katonai ki-

adások jelentős mértékben visszaestek, azonkívül újabb szervezeti változásra is sor került: 1953-ban az Általános Gépipari Minisztériumot, a Kohászati Minisztériumot és a Közgépipari Minisztériumot Kohó- és Gépipari Minisztériummá (KGM) vonták össze. 1954-ben elkészült a Magyar Néphadsereg 1960-ig szóló fejlesztési koncepciója, amely 160 000 fős létszámmal és 37-38 milliárd forintos keretösszeggel tervezett. A fejezetben tárgyalt időszakot – még Nagy Imre leváltását követően is – a hadseregfejlesztés körül kialakult állandó bizonytalanság jellemezte, ráadásul a folyamatos létszámleépítések (ami igencsak kétségessé tette a fejlesztési koncepció sikerét) a megrendelések számát is visszavetették. Nem volt zökkenőmentes az átállás a civil profil termékeire sem (ennek oka az univerzális géppark hiánya volt), egyes ágazatokban ehhez ugyanis jelentős források bevonására lett volna szükség. Az 1956-os forradalom idején több hadiüzemet is fegyveres támadás ért, aminek okát a szerző abban látja, hogy a lakosság ekkor még nem szembesült azzal, hogy a hadiüzemeket időközben átállították polgári termelésre. A második szovjet intervenciót követően a feltételek nem voltak adottak a haditechnikai termelésre, éppen ezért inkább a közszükségleti cikkek gyártására állt át az ún. közgépipar. A Kádár-kormányt körülvevő ellenszenv miatt ráadásul hazánkban – a szovjet blokk más országaitól eltérően – mindez különös politikai hangsúlyt is kapott. Ennek keretei között számos „polgári profilba” illő termékfejlesztésre, illetve licencek vásárlására is sor került. Ennek eredményeképp az 1958. évre a haditech-

nikai termelés elérte a minimumszintet (4,4%-ot tett ki a KGM/B vállalatainál), azonban a formálódó nemzetközi együttműködések már előrevetítették az újabb eszközök gyártását és a hadiipar ismételt felfuttatását.

A következő fejezet az 1958-tól kezdődő talpra állítástól egészen az új gazdasági mechanizmus bevezetéséig tartó időszakot tárgyalja. A hadiipari tervezéshez biztos alapot nyújtott az, hogy a korábbi évekhez képest immár a szovjetek is letisztult elképzelésekkel rendelkeztek a haderőfejlesztést illetően, emellett hazánk számára kedvezményes hiteleket is biztosítottak. Az ekkor lefektetett modernizációs programok közül a korszerű rakétavédelmi rendszer kiépítésének az engedélyezése, illetve a MiG–19PM vadászgépek megvásárlása volt a legjelentősebb. Az 1961 augusztusában kibontakozó berlini válság következtében a szovjetek a hadsereg azonnali létszámemelését, átfegyverzését és átszervezését sürgették hazánk részéről. Grecsko marsall 1961. december 19-én kelt levelében jelezte, hogy a szeptemberben elrendelt rendkívüli létszámemelési tervet nem szükséges végrehajtani, ellenben az 1961. márciusi jegyzőkönyvben rögzített számokhoz (mely szerint 1965-ig a Magyar Néphadsereg békelétszámát 78 000 főre, míg „M” létszámát 200 000 főre kellett felemelni) továbbra is ragaszkodik. 1962 márciusában a Honvédelmi Tanács jóváhagyta a távlati kereteket, ami azt jelentette, hogy 1964 végéig 85 500 fős néphadsereget terveztek, illetve öt évre majd 24 milliárd forintos működési és fejlesztési kiadással kalkuláltak. A következő években folyamatosan romlott a magyar nemzet-

gazdaság helyzete, ami a Honvédelmi Minisztérium tervezéseire is hatással volt. A szerző alaposan körbejárja a III. ötéves terv egyik legnagyobb szabású gépipari beruházását, a D-442 felderítő úszó gépjármű kifejlesztését és gyártását, az ugyanezen időszakra datálható ipari javítóbázisok kiépítését és a kivitelre termelő haditechnikai vállalatok előnyben részesítésének a kérdését.

A kötet utolsó fejezete az 1968–1979 közötti évek dinamikus növekedését tárgyalja. Az új gazdasági mechanizmus indulásával egy időben a pártvezetés igyekezett maximalizálni a Honvédelmi Minisztérium kiadásait, felülvizsgálták a védelmi szektor elmúlt két évtizedes teljesítményét. A IV. ötéves terv biztosított valamiféle mérsékelt ütemű fejlesztést, ennek ellenére a Honvédelmi Minisztérium a költségkerettel folyamatosan elégedetlen volt. Nem javult a helyzet az V. ötéves terv kidolgozásának időszakában sem, bár az 1970-es évek végére ugyan csak kis mértékben, de ismét megugrott a katonai célú költségek. Az évtized során főként a kivitelben élen járó vállalatok esetében került sor komolyabb tech-

nológiai fejlesztésekre. Számottevő eredményeket tudott felmutatni a híradástechnika és a műszeripar, mely növekedési potenciáljának biztosításához újabb beruházásokra is szükség volt. A hadivegyiparban 1977-ben, majd 1979-ben bekövetkezett halálos kimenetelű robbanások nyomán számba vették az üzemek állapotát és fejlesztési igényét, s végül a döntéshozók arra jutottak, hogy érdemes az ágazatot megújítani. Az évtized végére megfogalmazták a távlati fejlesztési koncepciókat is, melyek elsősorban a híradástechnikai eszközök fejlesztésére és gyártására, illetve az exportra alapoztak.

Megállapíthatjuk, hogy tartalmilag nagyon gazdag, egyben hiánypótló munkáról van szó, mely egy majd másfél évtizedes kutatómunka eredményeképpen született meg. A szerző igyekezett felhasználni az összes jelenleg hozzáférhető és kutatási korlátozás alá nem eső levéltári forrást, illetve a témában megjelent hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeit. A kötet használhatóságát a függelékeken túl rövidítésjegyzék és névmutató is segíti.

Wencz Balázs

SZERZŐINK

- Alabán Péter (1979) történész, tagintézmény-vezető
(Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolája)
alaban.peter@gmail.com
- Baráth Katalin (1978) történész
sztojkovicspiksz@gmail.com
- Farkas Gyöngyi (1960) történész
(Magyar Mezőgazdasági Múzeum)
farkasgy@mmgm.hu
- Fazekas Zsuzsanna (1986) PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és
Társadalomtörténet Doktori Program)
susieliom@gmail.com
- Gyáni Gábor (1950) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
visgyani@ceu.edu
- Harmati Róbert (1984) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
harmatirob@gmail.com
- Horváth Sándor (1974) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
horvath.sandor@btk.mta.hu
- Lantos Edit (1969) művészettörténész
(MTA Könyvtár és Információs Központ Magyar Tudományos Művek Tára)
lantos.edit@konyvtar.mta.hu
- Majtényi György (1974) történész
(Eszterházy Károly Egyetem)
gyorgymajtényi@hotmail.com
- Németh Szandra (1988) történész–muzeológus
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
nemeth.szandra.mkvm@gmail.com

Polyák Petra (1985) levéltáros
(PTE Egyetemi Levéltár)
polyak.petra@pte.hu

Ritter György (1980) PhD-hallgató
(PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola)
gyorgy.ritter@gmail.com

Szabó Kata (1987) PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és
Társadalomtörténet Doktori Program)
kattkasabo@gmail.com

Szécsényi Mihály (1955) történész–levéltáros
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem Egyetemi Központi Könyvtár és Levéltár)
szecsenyim@gmail.com

Wencz Balázs (1982) levéltáros
(MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltár)
wencz.balazs@mnl.gov.hu

CONTENTS

Dictatorship from Below

Petra Polyák	“Class Aliens” at University	5
Katalin Baráth	Partial Assimilation. Narrative Models of Identity in Historians’ <i>Résumé</i> s (December 1951)	26
Gyöngyi Farkas	From Open Letter to Anonymous Letter. A ‘True-Blue Democrat’ and Collectivisation	46
Sándor Horváth	A King in Disguise: Reporting as a Means of Asserting Self-Interests at the Dawn of the Kádár Era	69
Edit Lantos	“Our Constitution Grants Religious Freedom for All Honest Workers”. The Basis and Background of Proposals and Justification of Ecclesiastical Construction Projects between 1957 and 1960	90
Mihály Szécsényi	Popular Fiction and Dictatorship. Episodes from the Life of Writer Claire Kenneth	110
Szandra Németh	Is Balaton for Everyone? A Study of Individual Motivation behind Holiday Home Construction in the Socialist Era	137
György Majtényi	Colonising Poverty. The Life of the Poor and the Discourses of Power in the Kádár Era	157

ABSTRACTS

Katalin Baráth: Partial Assimilation. Narrative Models of Identity in Historians' Résumés (December 1951)

The study examines the corpus of forty-two résumés written by historians in the same month and for the same purpose: they all applied for scholarship in December 1951. This body of sources is the product of the recruitment campaign following the 1949 communist takeover and the subsequent decimation of existing work collectives. The interplay of these losses and the disproportionately overplanned and notoriously underachieved production quotas brought about by sovietisation created an increased demand for workforce. Although the source may be approached from various angles, the study is limited to a text-based analysis whereby the corpus is interpreted as a response to a communication situation in the past. This perspective is especially useful considering the fact that all the résumés involved were 'successful': nearly all the authors were awarded scholarships and some went on to graduate with a doctoral degree. The résumés can be categorised into four identity types. Based on the characteristics of these identity types and the evaluation of the résumés by the official decision-makers, the study concludes that the community of historians was more heterogeneous at the time than would be expected in view of the period in general. Regarding expectations and performance, it seems that adopting the official ideology was not a mandatory criterion for employment, although it certainly did not mean that academics were free to choose their research subject in any position.

Gyöngyi Farkas: From Open Letter to Anonymous Letter. A 'True-Blue Democrat' and Collectivisation

During the collectivisation drive between 1959 and 1961, the Political Investigation Unit of the Csongrád County Police Headquarters conducted secret mail surveillance to intercept letters inciting against the campaigns. Among the letters seized, there were a couple of anonymous letters written in the same hand. The subsequent investigation identified 78 year old Szatymaz farmer, Imre Szüts, as the author of the letters. Szüts had been farming on 38 acres (appr. 15.4 hectares) of land until the 1950s when he was denounced as a 'kulak'. By 1960 he was left with 2.8 acres (barely over a hectare) of vineyard and orchard. His letters differ from other anonymous letters written in the era which nor-

mally addressed the local administrators of collectivisation and their main aim was persuasion. Although these used argumentative means to some extent, they primarily deployed uncouth expletives and threats to dissuade the local forces of collectivisation. Imre Szüts's letters, however, were not written to acquaintances and their aim went beyond a simple stab at pulling strings in the local campaign. Addressees included the protagonists and authors of propaganda articles published in the county daily *Délmagyarország* and the national *Szabad Föld*. These people were not known to him personally and in his letters Szüts addressed them to expound his opinion about collectivisation, the mendacious propaganda, and possible ways to help peasantry survive the impending 'period of crisis'. The study attempts to reconstruct the personality of the writer and his motivation to overstep the safety limits of expressing his opinion about collectivisation and make his voice heard by the establishment, that is, individuals who either consciously supported or indirectly facilitated collectivisation.

Sándor Horváth: A King in Disguise: Reporting as a Means of Asserting Self-Interests at the Dawn of the Kádár Era

How did the socialist regime and the individual mutually shape one another in everyday life? The study's protagonist, Agent G, produced state security reports in a Nógrád County miners' community throughout the entire Kádár era. Acting like a "king in disguise" he used his reports to administer justice in the everyday conflicts of his community, while as an official of the local football team playing Second Tier in the National Championship he also had the opportunity to travel widely and frequently around the mining district. Earlier in his life, he had been tried as a war criminal and then participated in the rebel village's Workers' Council in 1956. Despite the fact that he was a mediocre student leaving school at 14 to work either as physical labourer or junior office worker at the railway and in the coal industry, national politics recurrently intersected Agent G's life and career. The study reconstructs Agent G's strategy to use his reporting activity to advance his personal ambition, his way to adapt to the expectations of the agent network, and the changes in his perceptions about the world around him as reflected in his reports. Through Agent G's reports written at the end of the 1950s, Horváth traces the identity transformation of an individual who had previously not been considered a supporter of the regimes he lived in. How did Hungarian society change after 1956 and what made people politically 'passive', at least seemingly, by the beginning of the 1960s? Agent G's reports, mostly based on exchanges overheard in the mine, provide a glimpse into the process that fundamentally changed the language of and attitudes towards politics in the underbelly of Hungarian society. Compared to the transformation of his fellow villagers, the agent's collaboration with local authorities was hardly anomalous.

Besides the agent's reports, the in-depth study also builds on relevant state security documents and People's Court archives, as well as interviews with Agent G's former colleagues, relatives and widow.

Edit Lantos: "Our Constitution Grants Religious Freedom for All Honest Workers". The Basis and Background of Proposals and Justification of Ecclesiastical Construction Projects between 1957 and 1960

The study examines church building after 1945 in correspondences found in the archive of the State Authority for Religious Affairs, specifically those exchanges that concern constructions and applications for building permission. In order to be successful, the applicants made references and used the language of contemporary political propaganda. Besides appealing to the constitution and freedom of religion, they also often contain references to current events reported in the press at the time. Lantos first places the applications in the context of the legislation and press cited in their text, then goes on to analyse the applicants' attitudes behind the construction of their argument. The question of how they chose their modes of persuasion is raised by the fact that the correspondence between the authority and the applicants, usually residents of smaller settlements, had its own unique rhetorics, which mirrored contemporary propagandistic utterances almost without exception. Using the journalistic platitudes of contemporary press as argumentation, especially for modern readers, offers an insight into the vulnerability of ordinary people, but also into their ability to adapt to the prevailing *modus vivendi*. Moreover, the analysis also shows that there have been times and places where propaganda was actually successful and parishioners believed that their building permissions will be granted on the basis of their arguments cited in the applications.

György Majtényi: Colonising Poverty. The Life of the Poor and the Discourses of Power in the Kádár Era

Pál Schiffer's 1971 film, *Letters to the Windfall*, tells the story of a lottery winner waiter from Gyöngyös, and the reactions of the people. These letters are all the more interesting as they coincided with the first Hungarian research on poverty led by István Kemény. The letters addressed to the lottery winner present a sharp image of the circumstances of the groups which were described in sociological terms by the researchers participating in the study. These evocative documents also reveal how the state, describing itself as socialist, created strong dependen-

cies in all walks of Hungarian society, but provided the least care for everyday people. Majtényi claims that state socialism can be viewed as a postcolonial system, especially in the sense that it treated exclusion and subjection as invariables, mainly associated with the operation of state authorities. Majtényi uses this interpretation in his analysis of the circumstances of the poor in the period, as well as the role of the authorities' discourses used to conceal or distort their experience of poverty in the public forums of the time.

Szandra Németh: Is Balaton for Everyone? A Study of Individual Motivation behind Holiday Home Construction in the Socialist Era

In 1979 there were about 350-380,000 summer plots, properties within and outside municipal areas in Hungary, which were mainly used for holidaying or active recreational purposes. Between the 1960s and 1980s these properties served as recreational spaces for nearly a third of the entire population of the country. They were primarily located near the waterfront of Balaton, the Danube Bend and Lake Velence, and any place with an attractive environment suitable for holiday-making. What motivated people to invest in properties and construction projects? Why was it exactly around this time that the characteristically narrow strip holiday plots appeared with their simple wooden or brick houses or sometimes just a lorry cabin to sleep in? Németh explores the available opportunities to spend holidays in a closed country where travel was difficult and only a few people could venture abroad – rarely and in strictly organised formats. How and why did the demand to build holiday homes emerge? Analysing interviews, the study examines the motivations of people who chose to buy and build their holiday homes in this era, with special attention to the genre specificities of oral history.

Petra Polyák: “Class Aliens” at University

The social and education policy of the party state treated the higher education aspirations of various social groups differently. While students of worker or peasant origin were supported at university admissions, ‘class aliens’ were excluded from higher education altogether, leaving them only the loophole of ‘individual assessment’ to appeal to. In order to segregate those who benefitted and those who were barred, in 1949 the education administration developed a system of data collection and management to maximise the information known about each student. Students were allocated into categories by origin, following a painstaking collection of minute details about their parents’ income and

financial situation. However, due to the professional/political differences of the assessors and the lack of clear methodology, the interpretation of the collected data was arbitrary on every level. From 1949/50 onwards, the higher education institutions exposed a large number of 'interloping class aliens' who were charged with withholding pieces of information which would cause their exclusion from higher education. Besides sanctioning any attempt to hide from the omnipresent control of the establishment, disciplinary actions taken for 'withholding information' focused on the students' life stories and the (still very much arbitrary) interpretation thereof. The author examines disciplinary cases between 1950–1956 to find out whether 'withholding information' was indeed a conscious strategy of 'class aliens' to gain admission to higher education. The students' arguments suggest that many of them were aware that providing 'real' information about themselves would result in their exclusion and they did indeed keep certain details from the admissions officers. Others, however, tried to legitimise the self-description of their social standing in order to deny the charges of deliberate misrepresentation and 'withholding'. Upon more detailed examination, Polyák concludes that most of the disciplinary cases concerned the continuation of studies rather than admissions. For some students 'withholding information' was not a strategy to gain admission since their right to continue their studies in higher education was questioned only after their enrolment.

Mihály Szécsényi: Popular Fiction and Dictatorship. Episodes from the Life of Writer Claire Kenneth

Klára Kende, better known as Claire Kenneth (1908–2000), is perhaps the most renowned Hungarian writer of popular fiction in Hungary and the world. Her father was a tradesman, her mother a governess. Her family background familiarised her with the social life and values of the middle class and aristocracy, which in turn enabled her to become part of 'society'. Both in her marriages and in her life, she strived to live her dreams and ambitions. She re-interpreted reality not only in her writing, but also carefully curated her private life in order to show the public only what she wanted them to see. She was preparing to become a writer from an early age and the success of her 1946 *Night in Cairo* vindicated her strategy. Following the communist takeover, the new regime began the ultimate control of literary activities. Popular fiction such as Kenneth's was immediately forbidden. The last blow to Kenneth's world was when she, her son from her first marriage, and her third husband, military officer Pál Bárdossy, were forcibly relocated to Tizsasüly in May 1951. She refused to give up. It seems that what was at stake for her was not simply her own existence, but the world that she created in her literary works through the popular fiction genre. The study reconstructs various phases of Kenneth's extraordinarily resilient life-story, using

resilience as an interpretive frame. Besides state security documents, contemporary communist criticism, and reminiscences by her contemporaries, the most important source used is Kenneth's correspondence during and after the years of her forced relocation. The letters provide an insight into Claire Kenneth's story, her connections, behaviour, excellent sense of humour and irony which enabled her to survive the relocation and the dictatorial regime. In 1956 Kenneth defected to the United States, where she was able to continue her career as a writer.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismérlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

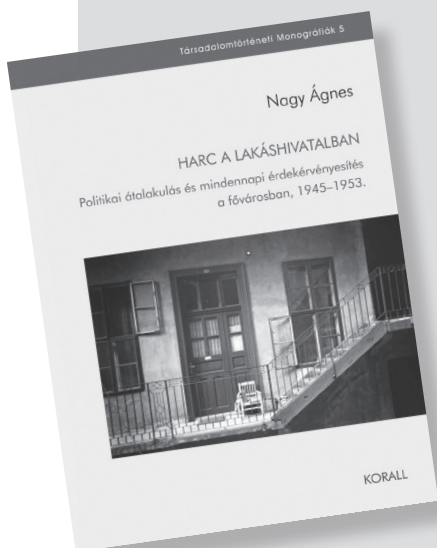
HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működés módja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodás módja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

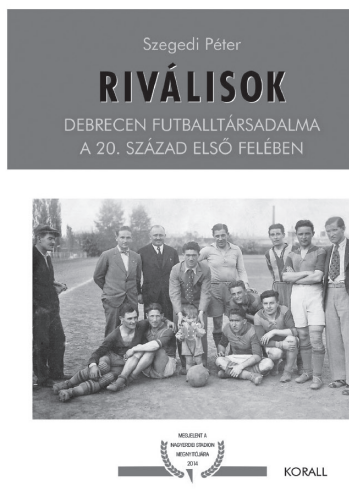
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZÉNA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT **SZABÓ JUDIT** – KORNAI JÁNOS
LAKI MIHÁLY – FORDULAT 21
NÉMETH ÁKOS – HAVASRÉTI JÓZSEF
BOKA LÁSZLÓ – RÁKAI ORSOLYA
AGORA ZSUZSANNA – MITSCHERLICH

MIKLÓSI ZOLTÁN – KIS JÁNOSRÓL
SURÁNYI LÁSZLÓ – HERMANN IMRÉRŐL
HADAS MIKLÓS – BOURDIEU-RŐL
FARKAS TAMÁS – MOISÉS NAIMRŐL

PROBLÉMA

TENGYELI LÁSZLÓ (1954–2014)

SZELÉNYI IVÁN, PETŐ IVÁN, FORGÁCS ÉVA,
 RADNÓTI SÁNDOR, BAYER JUDIT, POPOVICS ZOLTÁN,
 CZÉTÁNYI GYÖRGY, SZITÁS PÁL, VARGA PÉTER ANDRÁS,
 KISS TIBOR NOÉ, P. MÜLLER PÉTER, PINTÉR JUDIT NÓRA

SZEMLE

MI A PÁLYA? AGONIZÁLÓ EGYETEMEK

FONTOS KÖNYVEK BIBLIOGRÁFIA

2014. ÉVI ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK

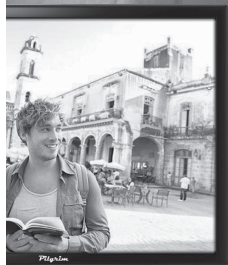
M E G J E L E N I K 2015. TAVASZ–NYÁR N E G Y E D É V E N T E

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A TURIZMUS (MÉDIA)REPREZENTÁCIÓI

4D RÉTEGZŐDÉSMODELL

96–97
2016/1–2
MÉDIATURIZMUS

replika 96–97. SZÁM

Tartalom

A turizmus (médiá)reprezentációi a globális áramlatok terében

Szerkesztette: Bódi Jenő és Pusztai Bertalan

Bódi Jenő és Pusztai Bertalan	
A vágygazdaság forrásvidékei	
A turizmus (médiá)reprezentációi a globális áramlatok terében.....	7
Pusztai Bertalan	
A turizmus mint médium.....	11
Maksa Gyula	
Mediológiai szemlélet a turizmus kulturális tanulmányozásában	19
Tóth Benedek	
Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus késő modern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata	27
Biczó Gábor	
Helyzetjelentés a turisztikai imázskonstrukció állásáról Gyimesben	37
Budai Anna	
Turisztikai marketingvideók kritikai elemzése Thaiföld példáján	47
Bódi Jenő	
A tévénéző turista	
A médiaturizmus helyeinek kulturális geográfiája.....	59
Bujdosó Ágnes	
Régi terek, új rejtélyek	
A Da Vinci-kód jelenségéhez kapcsolódó könyv- és filmturizmusról.....	75
Kovács Szilvia	
Budapest-képeslapok a századfordulón: utazási emlékek és a modern nagyváros-tapasztalat médiumai.....	85
Pusztai Bertalan és Fodor Csilla	
Turisztikai attrakciók és médiareprezentációjuk	
Szabadka és Palics turisztikai brosrúáinak tartalomelemzése	99
Doboviczki Attila T.	
Talált képek – turistatekintetek	
Dián őrzött történetek töredezettségmentesítése	121
Bóna Enikő	
Utazási ideológiák mediális formálódása	133
Mátyus Imre	
„Utazó vagyok, nem turista”	
Antiturizmus, hyperturizmus, és az infokommunikációs hálózatok szerepe az alternatív utazási praxisokban.....	147
Dunai Tamás	
Videojáték és virtuális turizmus	
A videojáték mint a virtuális turizmus terepe	163

Replikázás a négydimenziós rétegződésmodell kapcsán

Harcza István	
Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata	
Néhány alapvetés és kulcskérdés az alternatív megközelítés jegyében	173
Éber Márk Áron	
Mit tudunk a 21. század fiataljai előtt álló kihívásokról?	
Hozzászólás Kabai Imre és munkatársai Rétegződéskötetéhez	189
Kenéz Anikó és Iharosi Tamás	
Reflexiók a ZSKF TKK által bemutatott „Rétegződéskötet” kritikáira	197

Refeudalizáció

Szalai Erzsébet	
A refeudalizáció.....	207

